

A. QAYUMOV, I. SAFAROV, M. TILLABOYEVA, V. FEDORKO

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliги ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 9-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq sıpatında tastıyqlağan

Qayta islengen hám tolıqtırılğan besinshi basılım

TASHKENT — «O‘ZBEKISTON» — 2019

UOK 33.91(100) (075)

KBK 65.04ya721

Q 33

Pikir bildiriwshiler:

- P. Ğulomov** — Geografiya ilimleriniń kandidatı, docent;
X. Inoĝomov — Ózbekstan xalıq muǵallımı.
R. Qodirov — Ándijan Mámleketlik universitetiniń geografiya kafedrasınıń baslıǵı, geografiya ilimleriniń kandidatı, docent;
S. Berdieva — Tashkent qalası Mirabad rayonu 213-sanlı mektep muǵallımı;
M. Avezov — Tashkent qalası Almazar rayonu 278-sanlı mekteptiń muǵallımı;
J. Ismatov — Ózbekstan Respublikası Ishki Isler Ministrıligi qanıgelestirilgen mektep internatı geografiya muǵallımı, Xalıq bilimlendiriw aǵlası.

Ózbek tilinen qaraqalpaq tiline awdarmaǵa pikir bildiriwshi:

- A. Saypov** — Nókis qalası, 42-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń geografiya pání muǵallımı

Shártli belgiler:

— Tayanısh túsiniń hám geografiyalıq atlar

— Soraw hám tapsırmalar

A.Qayumov hám basq. «Geografiya» Jáhán ekonomikalıq-socialıq geografiyası. Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 9-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq. (A.Qayumov, I.Safarov, M.Tillaboyeva, V.Fedorko) — T.: «O‘zbekiston» BPDÚ, 2019. 176 b.

Q 33

1.2 Hammuallif

UOK 33.91(100)(075)

KBK 65.04ya 721

ISBN 978-9943-01-563-0

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-01-563-0

© «O‘ZBEKISTON» NMIU, 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.
 Qaraqalpaqshaǵa awdarma
 © «Bilim», baspası 2019.

KIRISIW

Siz tómengi klaslarda «Tábiyy geografiya baslanǵısh kursı», «Materik hám okeanlardıń tábiyy geografiyası», «Orta Aziya hám Ózbekstannıń tábiyy geografiyası» hám «Ózbekstannıń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası» kurslarında geografiya pánine tiyisli hár túrli maǵlıwmatlar menen tanıstıńız. 9-klasta oqıtılatuǵın «Jáhannıń ekonomikalıq-sociallıq geografiyası» kursı dúnya ekonomikası, siyasatı, ekologiyası, mádeniyatına, qullası, turmıstıń hámme tarawlarına baylanıslı.

Sabaqlıqtıń tiykarǵı maqseti — Siz, áziz oqıwshılardıǵa dúnya hám onıń iri mámleketleriniń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyasına tiyisli zamanagóy bilim beriw, erkin bilim alıwǵa hám onı ámeliyatta qollanıwǵa úyretiwden ibarat.

Sabaqlıq eki — «Jáhannıń ulıwma sıpatlaması» hám «Jáhannıń regional sıpatlaması» bólimlerinen ibarat. Ulıwma bólimniń tiykarǵı wazıypaları dúnyanıń siyasiy kartası, tábiyy resursları, xalqı hám xojalıǵı haqqındaǵı ulıwma ilimiy túsinikti qalıplestiriwden ibarat. Sabaqlıq kóleminiń derlik 2/3 bólegin iyelegen regional bóliminde dúnyanıń iri regionları — Evropa, Aziya, Afrika, Amerika hám Avstraliyanıń siyasiy kartası, tábiyy resursları, xalqı hám ekonomikasınıń ózine tán ózgeshelikleri ashıp berilgen. Sonday-aq, hámme materiklerdegi tayanısh, yaǵnıy, hár tárepleme itibarǵa ılayıq mámleketlerdiń geografiyalıq sıpatlarına baǵıshlangan temalar da usı bólimnen orın alǵan. Eń úlken itibar respublikamız jaylasqan Aziya materigi mámleketlerine qaratılǵan. Ayırım mámleketlerdiń ekonomika-geografiyalıq sıpatlaması usı pände qabıl etilgen hám sınılǵan metodikalıq qatnas jasawdan paydalanǵan jaǵdayda islendi. Bunda, geografiyalıq orın, tábiyy sharayat hám resurslar, xalqı xojalıǵındaǵı áhmiyeti kóz qarasinan bahalanadı.

Sabaqlıqtı jazıwda avtorlar Birlesken Milletler Shólkemi, Jáhán banki, sırt mámleketler statistikalıq basqarmalarınıń rásmiy maǵlıwmatları, Rossiya Federaciyası, AQSH, Evropa mámleketlerinde basılǵan maǵlıwmatnamalar, statistikalıq toplamlar, geografiyalıq atlaslar hám basqa ilimiy-metodikalıq maǵlıwmatlardan paydalanıldı.

I BÓLIM. JÁHÁNNIŃ ULÍWMA SÍPATLAMASÍ

I-BAP. JÁHÁNNIŃ SIYASIY KARTASÍ

1-§. JáhánniŃ siyasiy kartası

Siyasiy karta, mámleket, Birlesken Milletler Shólkemi (BMSH), eñ iri hám «mayda» mámleketler, atawdağı mámleketler, yarım atawdağı mámleketler, ishki kontinental mámleketler, gárezsiz mámleketler.

JáhánniŃ siyasiy kartasında, 2018-julğı jaǵdayına baylanıslı, 240 tan zıyat mámleket bolıp, sonnan dúnya jámiyetshiligi tárepinen gárezsizligi rásimiy jaqtan tán alınǵan 194 suveren mámleket bar. Olardan 193 i BMSH ǵa aǵza, 1 wi (Vatikan) baqlawshı — mámleket.

Mámleketler bir-birinen hár túrli ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Bunday áhmiyetli tamanlarınan biri aymaǵınıŃ úlkenligi bolıp esaplanadı. Dúnyadağı 29 gárezsiz mámlekettiŃ maydanı 1 mln km² tan úlken bolıp, sonnan 12 siniŃ aymaǵı 2 mln km² tan, 6 ınıŃ maydanı 5 mln km² tan úlken. Sonday-aq, dúnya mámleketleri arasında aymaǵı mayda mámleketler de ózine itibar qaratadı. (1-kestege qaraŃ). JáhánniŃ siyasiy kartasında maydanı 1 mln km² qa jetpeytuǵın 24 gárezsiz mámleket bar. Bunday mámleketler hár túrli materiklerde, ásirese, Evropada (Vatikan, Monako, San-Marino, Lixtenshteyn hám basqalar). Aziyada (Maldiv Respublikası, Singapur, Baxrayn), Amerikada (Sent-Kits hám Neviya, Grenada, Barbados hám basqalar). Okeaniyada (Nauru, Tuvalu, Marshall atawları hám basqalar) jaylasqan.

MámleketlerdiŃ geografiyalıq ornı kóz qarasınan teńizge shıǵıw imkaniyatına iye hám iye emes mámleketlerge bólinedi. Teńizge shıǵıw imkaniyatı bar mámleketler arasında bolsa ataw, yarım ataw hám teńiz boyı kontinental mámleketler bolıp ajıraladı.

Atawdağı mámleketler qatarına Indoneziya, Filippin, Yaponiya, Shri-Lanka sıyaqlı Aziya, Ullı Britaniya, Irlandiya, Islandiya sıyaqlı

Evropa, Madagaskar, Kabo-Verde, Komor atawları sıyaqlı Afrika Kuba, Gaiti, Yamayka sıyaqlı Amerika mámleketleri hám de Okeaniyadağı Papua-Jańa Gvineya, Jańa Zelandiya, Fiji hám basqalar kiredi. Saudiya Arabstanı, Ispaniya, Italiya, Norvegiya, Koreya Respublikası, Vetnamlardı yarım ataw mámleketlerine kirgiziwge boladı. Teńiz boyı kontinental mámleketler bolsa materiklerdiń tiykarǵı bólimlerinde jaylasqan bolıp, teńizge shıǵıw jollarına iye. Bunday mámleketler dúnyada kóp (Franciya, Germaniya, Polsha, Qıtay, Mısr, AQSH hám t.b.).

1-keste

Jáhanniń eń iri 10 hám eń kishi 10 mámleketleri

№	Mámleketler	Aymaǵı (mln. km ²)	№	Mámleketler	Aymaǵı (km ²)
1	Rossiya	17,1	185	Malta	316
2	Kanada	10,0	186	Maldiv Respublikası	298
3	Qıtay	9,6	187	Sent-Kits va Nevis	261
4	Amerika Qurama Shtatları	9,5	188	Marshall atawları	181
5	Braziliya	8,5	189	Lixtenshteyn	160
6	Avstraliya	7,7	190	San-Marino	61
7	Hindstan	3,3	191	Tuvalu	26
8	Argentina	2,8	192	Nauru	21
9	Qazaqstan	2,7	193	Monako	2
10	Aljir	2,4	194	Vatikan	0,44

Dúnya okeanı hám onıń teńizlerin tikkeley tutaspaǵan mámleketler ishki kontinental mámleketler toparın quraydı. Bunday geografialıq jaylasıwǵa iye mámleketler dúnyanıń siyasiy kartasında 44. Ózbekstan Respublikası hám ishki kontinental mámleket bolıp esaplanadı.

Jáhanniń házirgi siyasiy kartası hár qıylı tariyxıy procesler tásirinde qáiplesken. Ásirese, Birinshi hám Ekinshi jáhán urısları, koloniallıq sistemasınıń jemiriliwi, socialistlik dúzimniń saplastırılıwı sıyaqlı procesler ayrıqsha itibarǵa ilayıq. Bul tariyxıy waqıyalar tásirinde XX hám XXI ásirler dawamında dúnyada ǵárezsiz mámleketler sanı ósip keledi (2-keste).

Jáhán hám materiklerde gárezsiz mámleketler sanınıń ózgerip barıwı

Aymaq	Ĝárezsiz mámleketler sanı				
	1900-j.	1945-j.	1990-j.	2000-j.	2018-j.
Evropa	24	31	33	43	44
Aziya	9	18	40	47	48
Afrika	4	3	52	53	54
Amerika	20	22	35	35	35
Avstraliya hám Okeaniya	0	2	12	13	13
Jáhán	57	76	172	191	194

Jáhánniń siyasiy kartasında sońǵı dáwirde eń úlken ózgerislerdi keltirip shıǵarǵan tariyxiy waqıya 1991-jılı burınǵı Sovet Awqamınıń tarqalıwı boldı. Bunıń nátiyjesinde 15 jańa gárezsiz mámleket júzege keldi: Rossiya, Ukraina, Belarussiya, Moldova, Litva, Latviya, Estoniya, Gruziya, Arabiya, Azerbayjan, Qazaqstan, Qırǵızstan, Tájikstan, Túrkménstan hám Ózbekstan.

Evropada 1991—1992-jılları Yugoslaviyanıń tarqalıwı nátiyjesinde Sloveniya, Xorvatiya, Bosniya hám Gersogovina hám de Makedoniya (2019-jıldan baslap. Arqa Makedoniya dep ataladı) gárezsiz boldı. Yugoslaviya quramında sonda tek Serbiya menen Chernogoriya qaldı. 2006-jılı bolsa Chernogoriya Serbiyadan bólinip, gárezsiz mámleketke aylandı.

1993-jıl 1-yanvardan Chexoslavakiya mámleketi ornında Chexiya hám Slovakiya gárezsiz respublikaları dúzildi.

Jáhán siyasiy kartasındaǵı bul ózgerisler xalıqaralıq socialistlik dúzimniń saplastırılıwı menen baylanıslı. Bul process penen baylanıslı túrde 1990-jılı Evropada eki nemec mámleketi (Germaniya Federativ Respublikası hám Germaniya Demokratıyalıq Respublikası) qosılıwı nátiyjesinde birden-bir Germaniya Federativ Respublikası, Aziyada bolsa Yemen Arab Respublikası hám Yemen Xalıq Demokratıyalıq Respublikası birlesiwı esabınan birden-bir Yemen Respublikası dúzildi.

Basqa siyasiy pocesler tásirinde de jáhánniń siyasiy kartasında jańa suveren mámleketler payda bolıwı dawam etti. Afrikada 1993-jılı kóp jıllıq urıs nátiyjesinde Eritreya Efiopiya quramınan bólinip,

суверен мамлекет statusına (dárejesine) iye boldı. Okeaniyada 1994-jılı Palau mámleketi AQShtıń qadaǵalawı astındaǵı aymaqtan ǵárezsiz mámleketke aylandı. Qubla-shıǵıs Aziyada 2002-jılı Shıǵıs Timor ǵárezsiz mámleketler qatarın toltırdı. Afrika materiginde 2011-jul 9-iyulde referendum nátiyjelerine muwapıq, Sudan quramınan Qubla Sudan mámleketi bólinip shıqtı.

1. Jáhanniń siyasiy kartasındaǵı XX hám XXI ásirlerdegi ózgerisler, qanday tariyxıy waqıya hám procesler menen baylanıslı boldı?
2. Sovet Awqamı tarqalǵanda qaysı mámleketler ǵárezsizlikke eristi?
3. Atlastaǵı jáhanniń siyasiy kartası járdeminde bir úlken atawda hám de iri atawlar toparlarında jaylasqan mámleketlerdi anıqlań.

2-§. Jáhán mámleketleriniń social-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı boyınsha klassifikaciyası

Social-ekonomikalıq rawajlanıw, jalpı ishki ónim (JIÓ) rawajlanǵan mámleketler, rawajlanıp atırǵan mámleketler, «Úlken jetilik» toparı

Jáhán mámleketleriniń eń ahmiyetli belgilerinen biri — olardıń social-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi bolıp tabıladı. Mámleketlerdiń sozial-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵın bahalaw ushın birqansha ólshemler qollanıladı. Bul ólshemlerden tiykarǵıları:

- jalpı ishki ónim (JIÓ)niń ulıwmalıq hám xalıqtıń jan basına salıstırmalı kólemi;
- milliy ekonomikanıń tarmaqlar quramı;
- eksporttıń tovar quramı hám de mámlekettiń xalıqaralıq qánigelesiwi;
- hár túrli kórsetkishler menen belgilenetuǵın xalıqtıń turmıs dárejesi.

Jáhán mámleketleri usı ólshemler tiykarında BMSH tárepien 3 iri blokqa bólinedi: *rawajlanǵan, rawajlanıp atırǵan hám ótiw ekonomikasındaǵı* mámleketler.

Rawajlanǵan mámleketler qatarına, ádette Evropadaǵı kóplegen mámleketler (Shıǵıs Evropadan basqa), AQSH, Kanada, Yaponiya, Avstraliya, jańa Zelandiya, Izrail hám Qubla Afrika Respublikası sıyaqlı mámleketler kirgizildi. Sonıń menen birge, aqırǵı jılları Koreya

Respublikası hám Singapur da rawajlangan mámleketler sıpatında kórsetilmekte. Rawajlangan mámleketler JIOnıń xalqı jan basına kólemi 25000 dollarınan artıqlıǵı, zamanagóy texnologiyalarga tiykarlangan qayta islew sanattıń joqarı dárejede rawajlanganlıǵı, eksport quramında tayar ónimler jetekshilik etiwı, xalıqtıń salamatlıq hám maǵlıwmatlıq dárejesi joqarılıǵı menen ajralıp turadı.

Rawajlangan mámleketler arasında úlken ekonomikalıq dárejesi hám óndiris kólemi menen «*Úlken jetilik*» toparın dúziwshi mámleketler ayırıqsha bólinip turadı. Usı toparǵa AQSH, Kanada, Yaponiya, Germaniya, Franciya, Ullı Britaniya hám de Italiya kiredi.

Evropadaǵı Avstriya, Belgiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Norvegiya, Shveciya, Finlandiya, Shveycariya hám basqa bir qatar «*Úlken jetilik*»ke kirmeytuǵın mámleketler *kishi rawajlangan mámleketler* toparın dúzedi.

Social-ekonomikalıq hám siyasiy sisteması hár túrli mámleketlerde Evropadan kóship kelgen xalqı tárepinen qalıplestirilgen hám házirgi kúnde rawajlanıwdıń joqarı kórsetkishleri menen sıpatlanatuǵın Avstraliya, Jańa Zelandiya, Izrail, QAR sıyaqlı mámleketler «*kóshirilgen kapitalizm mámleketleri*» toparı sıpatında bólinedi.

Aziya, Afrika, Amerika hám de Okeaniyanıń kópshilik mámleketleri rawajlanıp atırǵan mámleketler blogına kirgiziledi. Jáhán xalqınıń eń úlken bólimi (2018-jıl maǵlıwmatlarına muwapıq, 6 mlrd adam) jasaytuǵın bul mámleketler social-ekonomikalıq rawalanıw dárejesi hám ózgeshelikleri menen bir-birinen birqansha ajraladı. Sonıń ushın da rawajlanıp atırǵan mámleketler birneshe toparlarǵa bólinedi. Sonıń ishinde, úlken tábiyiy-resurs, demografiyalıq hám ekonomikalıq dárejesine iye Qıtay, Hindstan, Braziliya hám Meksika *tayanısh rawajlanıp atırǵan mámleketler* toparın dúzedi.

Saudiya Arabstanı, BAÁ, Kuveyt, Qatar, Baxrayn, Oman, Bruney sıyaqlı Aziya mámleketleri *neftti eksport etiwshi mámleketler* toparı quramına kirgiziledi. Bul mámleketlerde JIOnıń xalqı jan basına tuwrı keletuǵın kólemi birqansha joqarı (mısalı, 2017-jıl jaǵdayına muwapıq, Qatar bul kórsetkish boyınsha jáhände 1-orındı iyelegen — 124740 AQSH doll.), biraq olardıń ekonomikası shiyki zat resurslarına tiykarlanganlıǵı sebepli, bul mámleketler rawajlangan mámleketler qatarına kirgizilmeydi.

Tábiyyi resurslardıń úlken qorları úlken xalqı hám miynet resursları dárejesine iye bolǵan, sanaat hám awıl xojalıǵı tarawlarında joqarı nátiyjelerge erisip atırǵan Turkiya, Iran, Pakistan, Indoneziya, Argentina hám basqa mámleketlerden ibarat *iri industrial-agrar mámleketler* toparı qalıplespekte.

Karib teńizi hám Okeaniyadaǵı ayırım ataw mámleketler *xalıq-aralıq turizmge qánigelesken* bolıp, rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń ayırıqsha toparın quraydı.

Rawajlanıp atırǵan mámleketler ishinde eń awır social-ekonomikalıq jaǵday *eń tómen rawajlanǵan mámleketler* toparına tán. Buǵan BMSH tárepinen 48 mámleket kirgizilip, olardıń 34 i Afrikada, 9 i Aziyada, 4 wi Okeaniyada, 1 i Amerikada jaylasqan.

Burıńǵı Awqam respublikaları, 1990-jıllarǵa shekem socialistlik dúzim tiykarında rawajlanǵan, keyin bolsa onnan waz keshken Shıǵıs Evropa mámleketleri (Polsha, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Bolgariya, hám b.) hám de Mongoliya BMSH tárepinen óz aldına *ótiw ekonomikasındaǵı mámleketler* blogına birlestiriledi. Ózbekstan da ótiw ekonomikasındaǵı mámleketlerden biri bolıp esaplanadı.

1. Jáhán mámleketleri social-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı qanday ólshemler tiykarında bahalanadı?
2. Ekonomikalıq rawajlanǵan mámleketlerdiń qanday toparları ajratıladı?
3. «Úlken jetilik» mámleketleri «kóshirilgen» kapitalizm mámleketleri hám de tayanış rawajlanıp atırǵan mámleketler hám olardıń paytaxtların jazıwsız kartada belgileń.

3-§. Mámleketlerdiń basqarıw forması hám mámleketlik dúzilisi

Basqarıw forması, respublika, prezidentlik respublika, parlamentar respublika, monarxiya, konstituciyalıq monarxiya, sheklenbegen monarxiya, mámleket dúzilisi, unitar mámleket, federativlik mámleket

Siyasiy basqarıwdıń eki tiykarǵı — *republika* hám *monarxiya* forması ajratıladı. Bul eki basqarıw forması, birinshi gezekte, joqarı mámleketlik hákimiyatın qalıplestiriw hám jetkerip beriw usılları menen ajıraladı.

Respublika forması Ayyemgi Rim dáwirinen belgili bolsa da, onıń keń tarqalıwı XX ásirdeń ekinshi yarımına tuwra keledi. 2018-jıl halatına baylanıslı, jáhannıń siyasiy kartasında 150 respublika mámleketleri bar. Respublikalar tiykarınan 3 túрге bólinedi: *prezidentlik*, *parlamentar* hám de *aralas*. Prezidentlik respublikalarında hákimiyattıń tiykarǵı wákillikleri prezidentke tiyisli bolıp, húkimet (ministrler kabineti) quramı mámleket basshısı tárepinen qalıplestiriledi. Ayrım mámleketlerde prezident bir waqıttıń ózinde mámleket hám húkimet basshısı lawazımların iyeleydi. Prezidentlik respublikalarına AQSH, Meksika, Braziliya, Argentina, Indoneziya, Awǵanstan, Belarusiya, Qazaqstan, Ózbekstan sıyaqlı mámleketler misal bola aladı. Prezidentlik respublikası forması eń kóp Afrika hám Amerika materiklerinde tarqalǵan.

Parlamentar respublikalarda húkimet quramı parlament saylawlar nátiyjeleri tiykarında siyasiy partiyalar tárepinen qalıplestiriledi, prezidenttiń funkciyaları bolsa sheklengen boladı. Germaniya, Avstriya, Italiya, Bolgariya, Latviya, Estoniya, Greciya, Izrail, Hindstan, Qubla Afrika Respublikaları sonday mámleketler qatarına kiredi (qosımshaǵa qarań). Parlamentar respublikalar kóbirek Evropada jaylasqan.

Aralas respublikalarda bolsa prezident hám parlament birgelikte húkimet quramın qalıplestiredi hám onıń xızmetin qadaǵalaydı. Bunday respublikalar qatarına Rossiya, Portugaliya, Ukraina, Xorvatiya, Franciya, Aljir, Mısr hám basqa mámleketler tiyisli.

Házirgi waqıtta dúnyada 44 monarxiya mámleketleri bolıp, olar *konstituciyalıq* hám *sheklenbegen monarxiyalarǵa* bólinedi. (1-súwret). Konstituciyalıq monarxiyalarda mámleket basshısı (korol, ámir, knyaz hám t.b.)nıń siyasiy wákillikleri belgili dárejede sheklengen bolıp, mámleket basqarıwında parlament hám húkimettiń ornı áhmiyetli bolıp esaplanadı. Absolyut monarxiya basqarıw formasına iye bolǵan mámleketlerde bolsa monarxtıń wákilleri sheklenbegen boladı.

Házirgi kúnde monarxiya mámleketleriniń kópshiligi (39 ı) konstituciyalıq monarxiyalar bolıp esaplanadı. Bunday mámleketlerden 11 i Evropada, 9 ı Aziyada, 3 i Afrikada, 10 ı Amerikada, 6 ı Avstraliyada hám Okeaniyada jaylasqan. Konstituciyalıq monarxiyalardan 15 si Britaniya Doslıq korollikleri bolıp, olarda rásmiy túrde mámleket basshısı Ullı Britaniya monarxı (korol yaki hayal patsha) esaplanıp,

ámelde bul mámleketlerdiń siyasiy sistemasında tiykarǵı roldi bas ministr oynaydı. Usı taypadaǵı mámleketlerge Kanada, Avstraliya, Jańa Zelandiya, Papua-Jańa Gvineya hám basqalar kiredi.

1-súwret. Ayırım mámleketlerdiń monarxları (sheptan ońǵa): Daniya hayal koroli Margrete II, Lesoto koroli Leciy III, Umman sultanı Qobus.

Absolyut monarxiyalardıń sanı 5 bolıp, olardan 4 i Aziyada (Saudiya Arabstanı, Oman, Qatar, Bruney), 1 i Evropada (Vatikan) jaylasqan. Saudiya Arabstanı hám de Vatikan mámleketleri *avsolyut teokratik monarxiyalar bolıp esaplanadı*, sebebi bul eki mámlekette monarx diniy basshı wazıypasın da atqaradı.

Hákimshilik-aymaqlıq sisteması (mámleket dúzilisi forması) jaǵınan jáhán mámleketleri eki túrge, *unitar* hám *federativ* mámleketlerge bólinedi. Unitar mámleketlerde pútkil mámleket aymaǵında nızamshılıq sisteması ámel etedi, siyasiy basqarıw oraylasqan halda ámelge asırıladı. Jáhán mámlekettiń kópshiligi (166 ı) unitar mámleket bolıp esaplanadı.

Mámleket dúzilisiniń birqansha quramalı forması — bul federaciya, bolıp tabıladı. Bunday mámleketlerde nızamshılıq, atqarıw hám sud hákimiyatı oraylıq (federal) hám de aymaqlıq (shatlar, provinciylar, respublikalar hám basqalar ortalıǵında) dárejelerden payda boladı. Federatariv mámleketlerdiń sanı, 2018-jıl jaǵdayına muwapıq, 28 bolıp, sonıń ishinde, Evropada 6, Aziyada 7, Afrikada 6, Amerikada 7 hám de Avstraliya hám Okeaniyada 2 federaciylar jaylasqan.

Federativ mámleketlerdi dúziwde olardıń tarixiy rawajlanganlıǵı ózgeshelikleri (AQSH, Germaniya, Avstriya, BAÁ hám bolıp esaplanadı, aymaǵınıń sonday úlkenligi (Kanada, Avstraliya, Braziliya) yamasa jayıw ketkenligi (Mikroneziya Federativ shatları, Komor atawları hám

bolip esaplanadı, xalqınıń kóp milletliliği (Hindstan, Nigeriya, Bosniya hám Gercegovina sıyaqlı), sonday-aq, basqa sebepler esabınan alınğan.

Házirgi dáwirde de ayırım mámleketlerde basqarıw hám mámleket dúzilisiniń formasın ózgettiriw jaǵdayları ushırasadı. Máselen, 2008-jılı Nepalda monarxiyadan waz keshilip, respublika basqarıw formasına ótildi, 2017-jılı Turkiya bolsa parlamentar respublikadan prezidentlik respublikasına aylandı. Sonday-aq, sońǵı jılları federativ mámleketler qatarı Irak, Nepal, Sudan, Qubla Sudan esabınan kóbeyedi.

1. Prezidentlik hám parlamentar respublikalardıń tiykarǵı ayırmashılıǵın túsindiriniń. Respublikalardıń hár túrli tipleri qaysı materiklerde (kontinentlerde) kóbirek tarqalǵan?
2. Federativ formadaǵı mámleket dúzilisi qanday faktorlar tásirinde qalıpleseedi?
3. Qosımshadaǵı maǵlıwmatlardan paydalanıp, dápterde Evropa hám Aziyadaǵı monarxiya mámleketleriniń dizimin dúziń.

2-BAP. JÁHÁNNIŃ TÁBIYIY RESURLARÍ

4-Ş. Jáhanniń tábiyiy resursları

Tábiyiy rerurslar, tawsılmaytuǵın hám tawsılatuǵın tábiyiy resurslar, tiklenetuǵın hám tiklenbeytuǵın tábiyiy resurslar, tábiyiy resurslardıń aymaqlıq birikpesi, resurslar menen támiyinlengenlik

Adamzat óz turmısı hám jámiyetlik xızmeti dawamında hár túrli tábiyiy baylıqlar (resurslar) dan paydalanadı. *Tábiyiy resurslar* dep, insan turmısı hám xızmeti dawamında tikkeley, paydalanılatuǵın barlıq türdegi tábiyat baylıqlarına ayıladı. Planetamız kóp hám hár túrli tábiyiy resurslarǵa iye. Tábiyiy resurslar arasında *mineral, jer, suw, biologiyalıq* hám *klimatlıq* resurslardıń ekonomikalıq áhmiyeti joqarı.

Tábiyiy resurslar *tawsılatuǵın* hám *tawsılmaytuǵın* toparlarǵa bólinedi. Jer, suw, mineral, biologiyalıq resurslar *tawsılatuǵın* tábiyiy resurslar qatarına kiredi. Olar, óz nábetinde *tiklenetuǵın* hám

tiklenbeytuğın toparlarga bólinedi. Tikleniw qásiyetine jer, suw hám de biologiyalıq resurslar iye. Mineral resurslar, yaǵnıy paydalı qazılmalr, tiklenbeytuğın tábiyyıy baylıq esaplanadı. Tawsılmaytuğın tábiyyıy resurslar Quyash energiyası (gelioresurslar), samal, teńiz tasıwları hám aǵımları energiyası, jerdiń ishki energiyası (geotermal resurslar), agroklimatlıq resurslardan ibarat.

Geyde hár qıylı tábiyyıy resurslar bir aymaqta ushırasadı hám bul jaǵday óndiristi rawajlandırıw ushın júdá qolay bolıp esaplanadı. Salıstırmalı kishi aymaq shegarasında hár túrli tábiyyıy resurslardıń bar bolǵanı *tábiyyıy resurslardıń aymaqlıq birikpesi* dep ataladı. Mısalı, temir rudası, hám tas kómirdiń aymaqlıq birikpesi yamasa reńli metallardıń rudaları hám gidroenergiya resurslarınıń aymaqlıq birikpeleri ekonomika ushın birqansha joqarı qunǵa iye. Bular sebepli qara hám de reńli metallurgiyaǵa qánigelesken sanaat rayonlarınıń qalıplesiwi ushın qolay imkaniyatlar jaratıladı.

Tábiyyıy resurslardıń aymaqlıq birikpeleri jer júzinde tegis emes tarqalǵan. Bunıń sebepleri jer qabıǵınıń geologiyalıq dúzilisi hám rawajlanıw tariyxı, klimatlıq hám biologiyalıq sharayatınıń hár qıylılıǵı.

Sonlıqtan, hár túrli materik, mámleket, aymaqlar tábiyyıy resurslar menen hár túrli támiyinlengen. Bul jaǵdaydan kelip shıǵıp, *resurslar menen támiyinlengenlik* túsiniǵı qollanıladı. Tábiyyıy resurslar menen támiyinlengenlik degende, tábiyyıy resurslardıń ulıwmalıq qorları kórsetkishi menen olardan paydalanıw muǵdarı arasındaǵı qatnas túsiniledi. Ol tábiyyıy resurstıń neshe jıllarǵa shekem jetiwi yamasa resurs qorınıń xalıqtıń jan basına qanshadan tuwra keliwi kórsetkishleri menen kórsetiledi.

Tábiyyıy resurslar menen támiyinlengenlik dárejesine qaray, jáhán mámleketleri, ádette, úsh toparǵa bólinedi:

- 1) tábiyyıy resurslar jaqsı támiyinlengen mámleketler;
- 2) tábiyyıy resurslardıń ayırım túrleri menen jaqsı támiyinlengen mámleketler;
- 3) tábiyyıy resurslar menen támiyinlenbegen mámleketler.

Birirnshe toparǵa jáhándegi aymaqlıq úlkenligi jaǵınan eń iri mámleketler — Rossiya, Qıtay, AQSh, Kanada, Braziliya, Avstraliya, Hindstan, QAR, Qazaqstan kiredi.

Dünyadağı kóp mámleketler ekinshi toparğa tiyisli. Máselen, Per-siya qoltığı mámleketleri neft hám tábiyy gazge, Qubla Amerikadağı tawlı mámleketler mıs hám polimetall rudalarğa, Finlyandiya suw hám toğay resurslarına birqansha bay.

Úshinshi toparğa bolsa tábiyy baylıqlar, ásirese, mineral baylıqlar menen jeterli dárejede támiyinlengen «kishi» mámleketler (Vatikan, Andorra, San-Marino, Singapur, Sent-Lyusiya, Tuvalu hám b.) kiredi.

Kópshilik tábiyy resurslar, eñ dáslep, sanaat óndiris tarmaqları ushın qımbat bahalı shiyki zat bolıp esaplanadı. Sol sebepli sanaat shiykizati menen támiyinleniw mashqalası kópshilik mámleketler al-dında áhmiyetli bolıp esaplanadı.

1. Tábiyy resurslar qanday toparlarğa bólinedi hám olar qanday ózge-shelikleri menen ajiraladı?
2. Qaysı mámleketler hár túrli tábiyy resurslar menen eñ jaqsı tá-miyinlengen?
3. Tóمندegi kestede keltirilgen mağlıwmatlardan paydalanıp, tábiyy resurslar menen támiyinlengenlik kórsetkishkerin esaplañ.

№	Tábiyy resurs túri	Resurs qorı mln.t.	Jillıq qazılıwı, mln. t.	Xalıq sanı, mln, adam	Resurs penen támiyinlengenlik	
					Jillar esabında	Xalıq jan basına, t
1	Neft	36 000	500	120		
2	Kómir	27 000	900	54		
3	Mıs	800	20	25		

5-§. Mineral resurslar geografiyası

Mineral resurslar, janılğı resurslar, rudalı resurslar, ruda emes resur-slar, qor, kán, basseyn

Tábiyatta minerallar halında ushırasatuğın tábiyy baylıqlar *mine-ral resurslar (paydalı qazılmalar)* delinedi. Adamzat júdá áyyem zamanlardan-aq bar resurslardan paydalanıp kelgen. Dáwirler ótiwi menen bolsa paydalanılatuğın mineral resurslar túri hám kólemi bargan

sayın artıp barğan. Házirgi waqıtta mineral resurslardıń 200 ge jaqın túrlerinen xojalıq zárúrlikleri ushın paydalanılmaqta. Olar 3 toparğa, yaǵnıy janılıǵı-energetika, rudalı hám rudalı emes mineral resurslarğa bólinedi.

Tawsılatuǵın hám tiklenbeytuǵın tábiyyiy resurs esaplanatuǵın jer astı qazılma baylıqlarınan paydalanıw kólemi jıldan jılǵa asıp barmaqta. Mineral resurslardan eń úlken kólemde paydalanılatuǵınlar: neft, tábiyyiy gaz, kómir, temir rudaları hám qurılıs materialları bolıp tabıladı (3-keste).

Mineral janılıǵı-energetika resurslarına kómir, neft, tábiyyiy gaz, torf, janıwshı slanec, uran kiredi. Mineral janılıǵı qorlarınıń eń úlken bólimi kómirge (70—75 % ge shekem) tuwrı keledi. Janılıǵı mineral resurslarınıń kánleri áyyemgi platformalardıń shetki batıq bólimlerinde kóbirek ushırasadı.

Házirgi waqıtta jáhánde 3600den ziyat kómir basseyinleri hám kánleri bolıp, olar ulıwma qurǵaqlıqtıń 15 % in iyeleydi. Iri kómir basseyinleri kóbirek Arqa yarım sharda jaylasqan. Kómirdiń eń iri qorları AQSH, Rossiya, Qıtay, Avstraliya, Hindstan, Germaniya, Ukraina, Qazaqstan, QAR hám Indoneziya mámleketlerine tuwra keledi.

3-keste

Eń áhmiyetli paydalı qazılmalardıń jáhán boyınsha anıqlanǵan qorları hám qazıp alınıwı (2016-j.)

Paydalı qazılma túrleri	Ólshew birligi	Anıqlanǵan qorları	Jıllıq qazıp alınıwı
Kómir	mlrd.t	861,5	7,9
Neft	mlrd.t	191,3	4
Tabiyyiy gaz	trln. m ³	186,5	3,6
Temir rudası	mlrd.t	160	2,1

Jáhán boyınsha 600 ǵa jaqın neft hám gaz basseyinleri anıqlanǵan. Neft hám gaz kánleriniń de tiykarǵı bólimi planetamızdıń arqa yarım sharında jaylasqan. Eń iri neft-gaz qorları Persiya qoltıǵı mámleketleri, Venesuela, Arqa Amerika, (AQSH, Kanada, Meksika), Rossiya Batıs

Sibir), Kaspiy boyı mámleketleri, Arqa Afrika (Liviya hám Aljir), Gvineya qoltığı mámleketleri (Nigeriya) hám Qıtayda jaylasqan.

Jáhán ekonomikasında rudalı (metall) qazılma resurslardıń áhmiyeti júdá úlken. Jer júzinde rudalı mineral reurslarǵa bay regionlar, máse-len, Alp-Gimalay, Tınısh okean boyı regionları bar. Bunday regionlar sanaat ushın áhmiyetli shiyki zat bazası bolıp xızmet etedi hám ayırım mámleketlerdiń ekonomikalıq rawajlanıwın belgileydi. Qıtay, Rossiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Braziliya, QAR, Qazaqstan, Hindstan, Chili, Peru jáhánde qara hám reńli metall shiyki zatlarına eń bay mámleketler bolıp esaplanadı.

Rudalı emes mineral baylıqlardan eń áhmiyetlileri as duzı, kaliy duzları, fosforit, kúkirt, almaz, qurılıs materialları. Olardıń kánleri áyyemgi platformalarda, qatlamlı tawlarda, ashshı kóllerdiń batıqlarında kóp ushırasadı. Hár túrli mineral duzlardıń qorları boyınsha dúnyada Rossiya, AQSh, Qıtay, Hindstan, Boliviya, Belarussiya, Avstraliya sıyaqlı mámleketler jetekshilik etedi. Almazdıń úlken qorlarına iye bolǵan mámleketler bolsa Rossiya, Avstraliya, Botsvana, QAR, Kongo Demokratıyalıq Respublikası, Kanada Angola hám basqalar.

Tábiyiy mineral resurslarınıń usı waqıtqa shekem, tiykarınan, ekonomikalıq-texnikalıq jaqtan qolay jaylasıw hám sharayatqa iye kánlerin ózlestirip keldi. Jańa mineral kánlerin izlew jumısları sońǵı waqıtlarda, tiykarınan, Rossıyanıń arqa hám shıǵıs aymaqları, AQShtıń batıs tawlı bólimi hám Alyaska, Kanadanıń arqası, Qubla Amerika, Avstraliya, Afrikanıń az ózlestirilgen shólistanlıq, tawlı hám toǵaylı úlkelerinde jedel alıp barılmaqta. Biraq, jetip barıw qıyın bolǵan aymaqlardan qazıp alınatuǵın mineral shiyki zattıń ózine túser bahası birqansha qımbat bahalı bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, adamzattıń mineral resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıw boyınsha eń áhmiyetli wazıypalarınan biri bul tábiyiy baylıqların únemlep jumsaw jolların tabıwdan ibarat.

1. Qaysı mineral resurslar eń kóp qollanıladı?
2. Neft hám tábiyiy gaz qorlarınıń tiykarǵı bólimi qaysı aymaqlarǵa tuwra keledi?
3. Mineral resurslardıń janılıǵı-energetika, rudalı hám rudalı emes túrlerine bay bolǵan mámleketlerdi anıqlań.

6-§. Tawsilmaytuǵın hám tiklenetuǵın tábiyyi resurslar geografiyası

Agroklimatlıq resurslar, jer resursları, suw resursları, biologiyalıq resurslar, geotermal resurslar.

Agroklimatlıq resurslar. Aymaqlardıń hár túrli egin jetistiriwi klimatqa baylanıslı. Awıl xojalıǵı tarmaqlarınıń rawajlanıwına tásir kórsetiwshi klimat *agroklimatlıq resurslar* delinedi. Eń áhmiyetli agroklimatlıq kórsetkishler nátiyjeli temperaturalar (+10° C dan joqarı) jıllıq jıyındısı hám de ıǵallanıw koefficienti (jawınlar muǵdarınıń puwlanıwǵa qatnası) bolıp esaplanadı.

Hawa temperaturası ekvatorдан polyarlıq keńliklerge qaray tómenlep baratıǵını belgili. Ekvator átirapında nátiyjeli temperaturanıń jıllıq jıyındısı 8000° C dan joqarı bolsa, arktika hám subarktika klimat poyaslarında ol 400° C ǵa da jetpeydi. Sonlıqtan, tropikalıq, subekvatoriallıq hám ekvatoriallıq klimat poyaslarında ıssılıqtı jaqsı kóretuǵın eginlerdi jetistirip, jıl dawamında eki-úsh mártebe ónim alıw imkanıyatı bar.

Diyqansılıq ushın tábiyyi ıǵallıq faktori da úlken áhmiyetke iye. Jıldıń ıssı waqtında da jawın-shashın jeterli járejede jawatuǵın aymaqlarda diyqansılıqtı jasalma suwǵarıwsız rawajlandırıw múmkin hám bul jaǵday awıl xojalıǵında birqansha qarjınıń únemleniwine járdem beredi. Klimatı ıssı, biraq, qurǵaq bolǵan ishki kontinental úlkelер ushın bolsa tábiyyi ıǵallıqtıń azlıǵı esabınan suwǵarılatsuǵın diyqansılıq tán bolıp tabıladı. Jıllı musson klimatlı aymaqlarda jasalma suwǵarıw, tiykarınan, jıllı hám qurǵaq qısta qollanıladı.

Jer resursları. Jer adam ushın hár tárepten eń áhmiyetli tábiyyi resurs bolıp esaplanadı, sebebi, xalıqtıń kúndelikli turmıslıq mıtájlikleri zatlarınıń derlik hámmesi jerden óndirip alınadı.

Házirgi waqıtta jáhán jer fondınıń ulıwma kólemi 13,4 mlrd. gektarǵa teń. Adamzat ushın eń úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye bolǵan awıl xojalıǵında paydalanılatuǵın jerler jáhán ulıwma jer fondınıń 34 % in quraydı. Sonıń ishinde, islew beriletuǵın jerler úlesi 11 % ge, jaylawlardiki bolsa 23 % ke teń. Islew beriletuǵın jerler dúnyada jetistirilip atırǵan azıq-awqat ónimlerdiń 88 % in, jaylawlar

bolsa 10 % in jetkerip bermekte. Demek, jer resurslariniń eń qımbat bahalı bólimi islew beriletuǵın (egin egiletuǵın) maydanlar. Jer fondı quramına, sonıń menen birge, toǵaylar (30 %), xalıq punktleri hám injenerlik qurılmaları menen bánt bolǵan texnogen jerler (3 %) hám de az paydalanılatuǵın yaki ónimsiz jerler (33 %) kiredi.

Diyqanshılıqta paydalanılatuǵın jerlerdiń eń úlken maydanları AQSH, Hindstan, Rossiya, Qıtay, Kanada, Braziliya, Qazaqstan hám Ukrainaga tuwra keledi. XX ásirde islew beriletuǵın maydanlar kólemi dúnya boyınsha eki ese keńeytirildi. Tıń jerlerdi ózlestiriw, batpaqlı jerlerdi iske salıw, shólistanlıqarǵa suw shıǵarıw jolı menen egin maydanların keńeytiriw jumısları, ásirese, AQSh, Kanada, Avstraliya, Rossiya, Qazaqstan, Qıtay, Braziliyada keń kólemde alıp barıldı.

Biraq, úlken qıyınshılıqlar esabınan ózlestirilgen jerler áste-aqırın isten shıǵıp barmaqta. Eń dáslep, topıraq juwılıwı, yaǵnıy *eroziya* procesi hár jılı awıl xojalıǵında paydalanılatuǵın 6—7 mln. gektar jerden ayırmaqta. Jerlerdiń batpaqlanıwı hám shorlanıwı aqıbetinde jáne 1—1,5 mln. gektar egin maydanları isten shıqpaqta. Qala hám awıllardıń keńeyiwi, sanaat hám transport qurılıslarınıń jıldan-jılǵa ósip barıwı da egin maydalanıwlarınıń qısqarıwına alıp kelmekte.

Suw resursları. Jer sharındaǵı bar suwdıń tiykarǵı bólimi dúnya okeanı hám teńizlerinde toplanǵan. Dushshı suw resursları bolsa gidrosfera ulıwma kóleminiń tek, 2,5 % in quraydı. Biraq, onıń tiykarǵı bólimi jer sharınıń shetki, paydalanıw qıyın bolǵan Antarktida, Afrika hám de biyik tawlardaǵı qar hám muzlıqlarda toplanǵan.

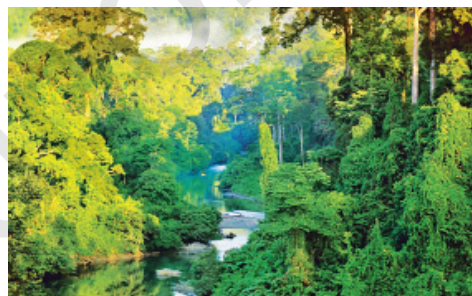
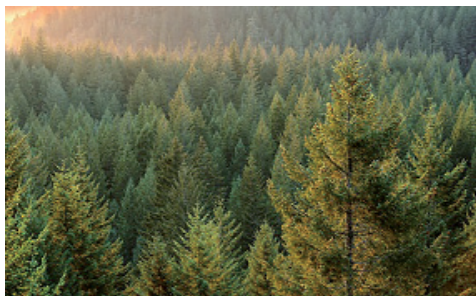
2-súwret. Dúnyadaǵı eń iri suw saqlaǵashlarınan biri — Karuna dáryasındaǵı Guri suw saqlaǵışı (Venesuela).

Adamzattıń dushshı suwǵa bolǵan talabın qanaatlandıratuǵın tiykarǵı derek dáriyalar bolıp, olardaǵı suwdıń ulıwma muǵdarı tek 47 mıń km³ bolıp tabıladı. Ekvatorval hám ortasha klimat poyaslarında dárya hám kólleri kóp bolıp, bul aymaqlar dushshı suw resurslarına birqansha bay. Dushshı suw menen eń jaqsı támiyinlengen mámleketler qatarına Braziliya, Rossiya, Kanada, AQSh, Indoneziya, Venesuela, Peru, Myanma, Tájikstan hám

basqalar kiredi. Qurğaqliqtıń úlken bólimin iyelegen qurğaqlıq aymaqlarda bolsa suw resurslarınıń kólemi tábiyiy halatta az. Boz jerlerde diyqansılıq, tiykarınan, jasalma suwǵarıw arqalı alıp barıladı.

Dáryalardıń suwınan nátiyjelirek paydalanıw ushın suw saqlaǵıshları qurılǵan (2-súwret). Házir jáhánde qurılǵan suw saqlaǵıshlarınıń sanı 40 mıńnan saıp ketti. Iri suw saqlaǵıshlarınıń sanı boyınsha AQSH, Qıtay, Hindstan Braziliya hám Rossiya ayrıqsha ajıralıp turadı.

Biologiyalıq resurslar dep, qurğaqlıq hám Dúnya okeanındaǵı ósimlik hám haywanat baylıqlarına aytıladı. Ásirese, toǵay resurslarınıń xojalıq hám ekologiyalıq áhmiyeti júdá úlken. Jáhánde toǵaylar 40 mln. km² (4mlrd. gektar) tı, yaki pútkil qurğaqlıqtıń 30 % ge jaqının quraydı. Biraq, toǵaylardıń aǵash materialların tayarlaw maqsatında kesiliwi, yaǵnıy ózlestiriw, hár túrli sanaat qurılıslarınıń kóbeyiwi toǵaylardıń azayıwına alıp kelmekte.

3-súwret. Iyne japıraqlı tayga toǵayları (shep tárepte) hám keń japıraqlı tropikalıq toǵaylar (ońda).

Dúnyada keńlik boylap úlken aralıqqa sozılǵan eki — Arqa hám Qubla toǵay poyasları bar (3-súwret). Arqa toǵay poyası ortasha hám bir bólimi subtropikalıq klimatlı aymaqlar boylap jaylasqan. Bul poyas toǵaylarınıń áhmiyetli ózgesheligi, olarda, tiykarınan, tik ósetuǵın sapalı, iyne japıraqlı aǵashlardıń ósiwi bolıp tabıladı. Bunday toǵaylarǵa Rossiya, Kanada, AQSH, Finlandiya mámleketleri bay.

Qubla toǵay poyası, tropikalıq hám ekvatoriallıq klimat poyasları boylap jaylasqan. Tropikalıq toǵaylarda keń japıraqlı aǵashlar qalıń, aralas hám kóp yaruslı bolıp ósedı. Bul toǵaylar qımbat bahalı aǵashlarǵa birqansha bay. Qubla toǵay poyasında Braziliya, Peru,

4-súwret. Islandiyadağı geotermal elektr stanciyalarından biri.

Kolumbiya, Venesuela, Kongo Demokratiyalıq Respublikası, Hindstan, Myanma, Indoneziya sıyaqlı mámleketler eń úlken toǵaylı maydanlarǵa iye.

Geotermal resurslar. Áhmiyetli dás-túrlík emes energiya deregi Jerdiń ishki energiyası, geotermal resurslar bolıp esaplanadı. Geotermal energiyaǵa, ásirese, usı tábiyyiy puw hám suw tektonikalıq jarıqlar arqalı Jerdiń betine shıǵıp turatuǵın

aymaqlar júdá bay. Ádette, bunday aymaqlar tektonikalıq háreketler jedel dawam etip atırǵan, klimatı ıǵallıǵı kóp bolǵan poyslar boylap jaylasqan. Islandiya, Yaponiya, Jańa Zelandiya, Filippin, Papua-Jańa Gvineya, Italiya, Meksika, AQShtıń batıs shtatları, Rossiyanıń shıǵıs aymaqları geotermal resurslarǵa bay (4-súwret).

1. Agroklimatlıq resurslar, tiykarınan, qanday kórsetkishler menen belgilenedi?
2. Suw resursları menen támiyinleniw qanday faktorlarǵa baylanıslı?
3. Jer resurslarının kóbeyiwı hám azayıwına alıp keletuǵın proceslerdi túsindiriw.

7-Ş. Zamanagóy ekologiyalıq mashqalalar

Tábıyattan paydalanıw, global, regional hám lokal ekologiyalıq mashqalalar, «ıssıxana nátiyjesi», «ozon tesigi», suwsızlıq, toǵaysızlanıw, dushshı suw resursları, ekologiyalıq siyaset.

Jámıyet pútkil tariyxı dawamında tábiyyiy ortalıq penen tıǵız baylanıslı túrde rawajlanıp barǵan. Tábiyyiy resurslardan paydalanıw, olardı qorǵaw hám qayta tiklew menen baylanıslı xızmet tarawı *tábıyattan paydalanıw* dep ataladı. Tábiyattan paydalanıw *aqılǵa muwapıq* hám *aqılǵa muwapıq emes* tárizde ámelge asırıladı. Tábiyattan aqılǵa muwapıq paydalanılǵanda, tábiyyiy baylıqlar normasında paydalanıp, olardı qorǵaw hám qayta tiklewge, átirap tábiyyiy ortalıqtıń salamat jaǵdayın saqlawǵa kerekli dárejede itibar beriledi. Eger jámıyettiń

xojaliq xizmeti natijesinde tabiiy tabiiy ortalik ham onin resurslari jagdayi unamsiz tarepke ozgerip barsa, tabiyattan paydalaniv aqilga muwapiq emes bolip esaplanadi. Tabiyattan aqilga muwapiq emes paydalanilganda, landshaftlardagi teñ salmaqliq buziladi ham de har turli koleme ham korinistegi ekologiyaliq mashqalalar juzege keledi.

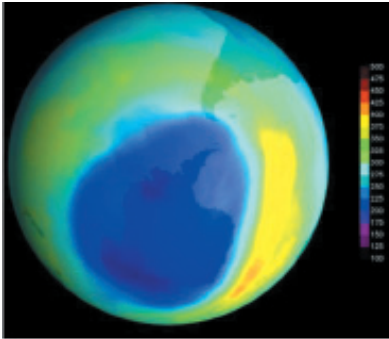
Ekologiyaliq mashqala tabiyattan aqilga muwapiq emes paydalaniv natijesinde tabiiy ortalik sapasinin tomenlewi bolip tabiladi. Ekologiyaliq mashqalalar aymaqliq kolemi jaginan 3 basqishqa bolinedi:

- global (planetaliq);
- regional (poyasliq, regionliq);
- lokal (jergilikli).

Global ekologiyaliq mashqalalar putkil geografiyaliq qabiqtin jagdayina tasir korsetedi ham olardi sheshiw boyinsha jahandegi barliq mamleketlerin hareketlerin birlestiriv kerek. *Regional* ekologiyaliq mashqalalardin aqibetleri bir yaki birneshe qonsi mamleketler aymaginda seziledi. *Lokal* ekologiyaliq mashqalalar bolsa kishi kolemdagi aymaqlar ortaliginda juz beredi. Tomende hazirgi dawirdin global ekologiyaliq mashqalalarinan magliwmatlar keltirilgen.

«*Issixana natijesi*» *mashqalasi*. Atmosfera elektr energetika, metallurgiya, ximiya ham basqa sanaat tarmaqlari, transport qurallari, keñsilikke kosmosliq kemelerin ushriw ham de ortler sebepli kushli pataslanbaqta. Har jili milliardlap tonna qatti, gaz tarizli, aerazol shigindilar atmosferağa shigarip jiberilmekte. Atmosfera quramında, asirese, iyis gazi (CO), karbonat angidrid (CO²) kükirt oksidleri (SO², SO³), azot dioksidi (NO) salmaginin artip barıwı ulken ekologiyaliq mashqalalardi keltirip shigarmaqta. Atmosferadagi bul gazler mugdarinin artıwı natijesinde Quyashtin ısıtıw rejimi buzıla basladı. Joqarıda sanap otilgen gaz tarizli zatların atmosferadagi bolekheleri jer betine kelip atirgan nurlanıwdı otkerip, onnan qaytatuğın ısıliq radiaciyasın atmosferanın tomengi qatlamlarınan joqarığa jaqsı otkermeydi. Bul process atmosfera tomengi qatlamının ortasha jilliq temperaturası aste-aqırın koteriliwine, global klimat sharayatının ozgeriwine alıp kelmekte. Bul jagday, planetamız polyusleri ham biyik tawlardagi kop jilliq muzliqlar maydanının qısqarıwına alıp kelmekte.

Bul mashqalani joq etiw ushin jahandegi barliq mamleketler «*Issixana*» gazlerini atmosferaga shigarılıwın kemeytiwleri kerek.

5-súwret. Antarktidanın üstinde ozon qatlami juqalanıwınıń sxemalıq kórinisi.

Yaponiyanıń Kioto qalasında 1997-jılı birneshe rawajlangan hám de ótiw ekonomikasındağı mámleketler arnawlı shártname («Kioto protokoli»)sına qol qoyıp, bul boyınsha anıq minnetlemelerdi ózleriniń juwapkershiligine algan.

Ozon qatlamınıń jemiriliwi mashqalası. Atmosferanıń pataslanıwı adamzat aldına jáne bir qıyın mashqalanı qoymaqta. Keyingi jılları hawağa ftor-xlorlı birikpeler (freonlar)diń kóp shıǵarıwı nátiyjesinde jerdegi tirishiliktiń qalqanı esaplangan ozon qatlamınıń juqalasıwı baqlanbaqta.

«Ozon tesigi» dáslep Qubla Amerikanıń Antarktidaǵa tutas aymaqların, sońǵı jılları Evraziyanıń arqasında da baqlanbaqta (5-súwret).

Kanadanıń Monreal qalasında 1987-jılı birneshe mámleketler freon gazlerin islep shıǵarıwǵa hám olardan paydalanıwdı sheklewler haqqındağı xalıqaralıq pitimge qol qoyǵan. Búgingi künge kelip, bul pitimge jáhándegi kópsilik mámleketler qosılǵan. Qánigelerdiń pikirinshe, eger Monreal pitimi qatań túrde orınlanatuǵın bolsa, ozon qatlamınıń normadağı qalınlıǵı 2050-jılǵa kelip qayta tiklenedi.

Suwsızlanıw mashqalası. Suwsızlanıw dep, shólistanlıq qásiyeti tán bolǵan aymaqlar maydanınıń keńeyip barıwı procesine ayıladı. Onıń tiykarǵı sebepleri aǵash, terek hám putalıqlardıń kesiliwi, sharwamallarınıń tártipsiz baǵılıwı, suw resurslarınan aqılǵa muwapiq emes paydalanıwı bolıp esaplanadı. Suwsızlıq onlap mámleketlerdegi eń ónimdar jerlerdi iyelemekte. Suwsızlanıw, ásirese, Afrika, Qubla-batıs, Oraylıq hám Qubla Aziya mámleketlerine úlken qáwip-qáter tuwdırmaqta. Qurǵaqlıq ulıwma maydanınıń 40 % bóliminde suwsızlanıw baqlanbaqta. Jer betinde 2 milliard adamnan artıq xalıq jasadı.

1994-jılı BMSH suwsızlıqqa qarsı gúresiw haqqındağı Xalıqaralıq konvenciyanı qabılladı. 1995-jıldan baslap hár jılı 17-iyunde Pútkil jáhán suwsızlanıw hám qurǵaqshılıqqa qarsı gúresiw kúni belgilenedi. 2010—2020-jıllar aralıǵı BMSH tárepinen «Shólistanlıqlar hám suwsızlıqqa qarsı gúresiwge baǵıshlangan on jıllıq» dep járiyalangan.

Toğaysızlanıw mashqalası. Adamzat pútkil tariyxı dawamında toğaylardı kesip, olardıń maydanınıń qısqarıwına sebepshi bolğan. Bul jaǵday kóp aymaqlar, sonıń ishinde, Oraylıq Aziyanıń tábiyyı sharayatın sezilerli tárizde ózgerтип jiberdi. Biraq, keskin túrde toğay procesi aqırǵı 100 jil dawamında júz bermekte. Ásirese, ekvatoriallıq poyastaǵı toğaylar hám de qurǵaq klimatlı tawlı aymaqlardaǵı toğaylar maydanınıń qısqarıwı geografıyalıq qabıqtaǵı tábiyyı teńsalmaqlıq ushın ayrıqsha qáwip salmaqta. Bul mashqalaǵa qarsı gúresiwdiń tiykarǵı jolları toğaylardıń kesiliwin sheklew hám de olardı jasalma túrde kóbeytiw menen baylanıslı. Buǵan dúnya júzi boyınsha unamlı mısallar bar. Mısalı, Ullı Britaniyada aqırǵı 50—60 jılda toğaylardıń maydanı 3 ese kóbeygen. Yaponiyada toğaylardıń kesiliwi qatań sheklengenligi sebepli elege shekem mámleket aymaǵınıń 2/3 bólimi toğay landshaftları menen bánt. Birlesken Arab Ámirliklerinde aqırǵı jıllardıń ózinde birneshe million aǵash nálleri shólistanlıqqa egilgen. Ózbekstanda da jaqın jıllarǵa mólsherlengen Aral teńiziniń qurıǵan túbin toğaylastırıw jumıslarınıń keń kólemlı rejeleri dúzilgen hám basqıshpa-basqısh ámelge asırılmaqta.

Dushshı suw jetispewshiligi mashqalası. Adamzattıń dushshı suwǵa bolğan talabın qanaatlandıratuǵın tiykarǵı derek dáryalar bolıp, olardıń úlken bólimi xalıq birqansha siyrek jasaytuǵın suwıq hám ekvatorial klimatlı aymaqlar boylap aǵadı.

Qurǵaqlıqtıń 1/3 bóliminen kóbiregin iyeleytuǵın qurǵaq klimatlı aymaqlarda suw jetispewshiligi bar. Arqa hám Qubla Afrika, Qubla hám Qubla-batıs Aziya mámleketleri, sonday-aq, Ózbekstan, Türkmenstan, Qazaqstan sıyaqlı Oraylıq Aziya mámleketlerinde bul mashqala birqansha áhmiyetli global bolıp esaplanadı.

Házirgi waqıtta Persiya qoltıǵı, Jer Orta teńiz boyı mámleketleri, Qazaqstan, AQSh, Yaponiya, Karib teńizi ataw mámleketlerinde teńiz suwın dushshılandırıw jumısları keńeyip barmaqta.

Ekologiyalıq siyasat — ilimiy usınıslardı esapqa alıp, tábiyyı ortalıqtı qorǵaw hám onı salamatlastırıwǵa, tábiyyı resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıp bayıtıwǵa qaratılǵan háreketler kompleksi. Bunday siyasat milliy, regional hám global ortalıqta alıp barıladı hám ózinde tábiyattı qorǵawdıń huqıqıy tiykarların jaratıw hám olarǵa ámel etedi.

AQSh, Yaponiya, Evropa hám ĞMDA mámleketleri, ayırım rawajlanıp atırǵan mámleketler qıyın ekologiyalıq jaǵdaydı salamatlastıratúǵın normativ-huqıqıy hújjetlerdi qabıllap, ámelde qollana basladı.

Kóp mámleketlerde ekologiyanı salamatlastırıwǵa sistemalı gúresip atırǵan siyasiy háreket hám partiyalar aktiv jumıs alıp barmaqta.

Áhmiyetli tárepi sonda, qorshaǵan ortalıqtı qorgaw hám ekologiyanı salamatlastırıw mashqalaların sheshiwde BMSH hám onıń kóplegen bólimleri aktiv jumıs alıp barmaqta. BMSH nıń qorshaǵan ortalıqtı qorgaw baǵdarlaması (YUNEP) bar. Bul xalıqaralıq shólkemniń bas basqarması Keniya paytaxtı Nayrobi qalasında jaylasqan.

1. Ekologiyalıq mashqalalar degen ne? Olardı keltirip shıǵarıwshı tiykarǵı sebep neden ibarat?
2. Global ekologiyalıq mashqalalardıń regional hám lokal basqıshaǵı ekologiyalıq mashqalalardan ayırmashılıǵın túsindiriniń.
3. «Íssıxana nátiyjesi» ekologiyalıq mashqalası sebeplerin túsindiriniń.
4. Ekologiyalıq siyasat degen ne túsinedi?

3-BAP. JÁHÁNNIŃ XALQÍ

8-Ş. Jáhán xalqınıń sanı, ósiwi hám jaylasıwı

Xalıq sanı, xalıq sanınıń ósiwi, xalıq qayta qurılıwı, tábiyy ósiw, xalqınıń aymaqlıq jaylasıwı, xalqınıń tıǵızlıǵı.

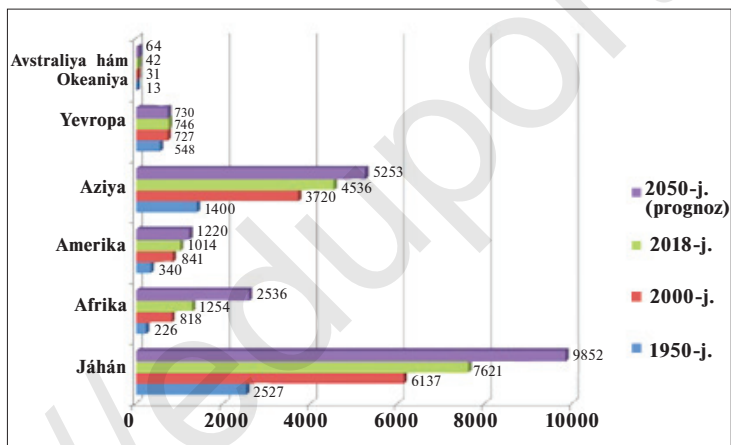
Jáhán xalqınıń sanı, 2018-jıl maǵlıwmatlarına muwapıq, 7 mlrd. 620 mln. adamnan artıq bolıp tabıladı. Planetamız xalqı bul muǵdarlıq jeńiske jetkenliginiń ózine tán tariyxı bar.

Ilimiy derekler maǵlıwmatlarına qaraǵanda, adamlardıń eń áyyemgi sanalı wákilleri — *Homo sapiens* — bunnan shama menen 50 mın jıllar aldın payda bolǵan. Arqa-shıǵıs hám Shıǵıs Afrika, Qubla Evropa hám de Aldıńǵı Aziya dáslepki adamlar payda bolǵan hám olar tárepinen birinshi bolıp ózlestirilgen aymaqlar bolıp esaplanadı. Keyin áyyemgi adamlardıń hár túrli regionlarǵa (poyaslarǵa) qaray

jüriwi — dáslepki migrაციyalar nátiyjesinde ol jerler xalıq tárepinen ózlestirile baslağan. Uzaq dáwirler dawamında adamzattıń tiykarǵı bólimi Evropa, Aziya hám Afrika materiklerinde jasağan edi. Ullı geografıyalıq ashılıwlar kóp sanlı xalıqtıń jańa tabılǵan jerlerge kóship ótiwine sebepshi boldı hám onıń nátiyjesinde materikler arasında xalıq sanınıń qayta bólistiriliwi payda boldı.

Materiallıq hám sanitar-gigienalıq shárt-sharayatlardıń awırılıǵı, tez-tez tákirarlanıp turǵan asharshılıq, kesellikler epidemiyaları tásirinde uzaq tariyxıy dáwirler dawamında dúnya júzi xalıqınıń ólim dárejesi joqarı, tábiyiy kóbeyiw dárejesi bolsa tómen bolǵan.

XIX ásirde Evropa hám Amerikada júz bergen sanaat revolyuciyası, medicinalıq xızmettiń rawajlanıwı nátiyjesinde bul materiklerdegi xalıqtıń ortasha ómir kóriwi hám tábiyiy kóbeyiw dárejesi arttı.

6-súwret. Dúnya júzi regionları xalıqınıń sanınıń dinamikası

Dúnya júzi xalqı sanı XX ásirde 1,6 mlrd. adamnan 6,1 mlrd. adamǵa jetip, onıń eń joqarı pátleri 1960-jıllardan keyingi dáwirlerge tuwra keledi. Bul jaǵday Ekinshi Jáhán urısınan keyingi dáwirlerde Aziya, Afrika hám Okeaniya mámleketleriniń siyasiy ǵárezsizlikke erisiwi, olarǵa BMSH tárepinen adamgershilik járdemleriniń beriliwi nátiyjesinde xalıq arasında ólim dárejesiniń tómenlewi hám de xalıq sanınıń tez pátlerde ósiwi esabınan payda bolǵan. Nátiyjede, 1960—1980-jılları jáhände «demografıyalıq jarılıw» (ólim dárejesi tómenlewi sebepli xalıq sanınıń kóbeyiwi) procesi júz berdi (6-súwret).

Sonǵı jılları xalıqtanıw ilimpazlar «demografiyalıq jarılıw»ǵa baylanıslı derlik aqırına jetip baratırǵan process sıpatında baha berip atırǵan bolsa-da, Afrika hám Aziyanıń bir qatar mámleketlerinde xalıqtıń jıllıq tábiyy kóbeyiw dárejesi ele de joqarı dárejede baqlanbaqta. Sonıń menen birge jáhanniń rawajlanǵan mámleketlerinde tábiyy kóbeyiwdiń kerı jaǵdayı — **demografiyalıq krizis** yamasa **depopulyaciya** (tuwılıwdıń ólimge salıstırǵanda tómenligi) júz bermekte. Bul jaǵdaydı házirgi kúnde Evropanıń hár túrli mámleketlerinde (máselen, Germaniya, Ukraina, Serbiya hám t.b.) baqlaw múmkin.

4-keste

Tuwılıw, ólim hám tábiyy kóbeyiw koefficientleri (1000 adamǵa salıstırǵanda, 2018-jılgı maǵlıwmatlar)

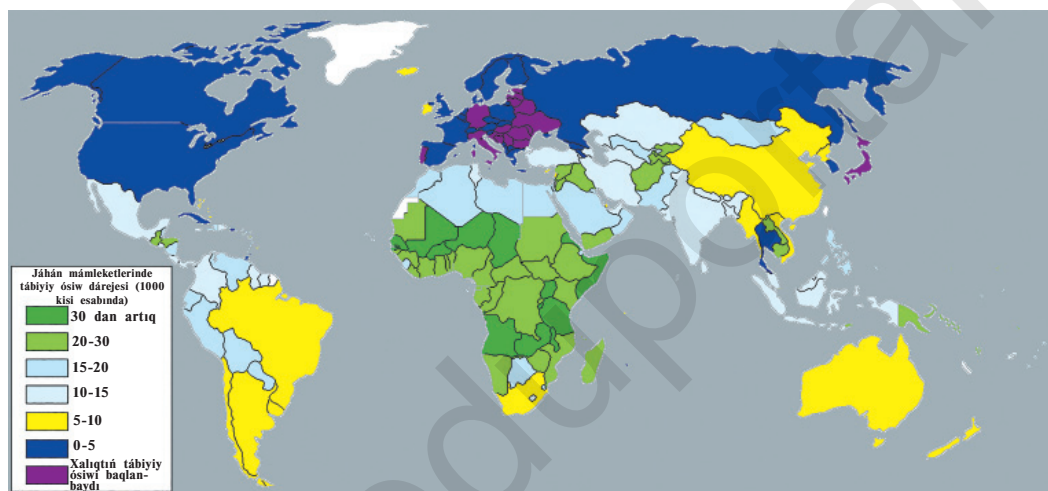
Aymaq	Tuwılıw koefficienti	Ólim koefficienti	Tábiyy ósiw koefficienti	Náresteler ólimi koefficienti (hár 1000 nárestege salıstırǵanda)	Ortasha ómir dáwiri	
					er adamlar	hayallar
Jáhán	19	7	12	31	70	74
Afrika	35	9	26	50	61	64
Amerika	15	7	8	13	74	80
Aziya	17	7	10	26	71	74
Evropa	10	11	-1	4	75	82
Avstraliya hám Okeaniya	17	7	10	21	76	80

Regionlar xalqı sanınıń dáwirlik ózgeriwi birinshi gezekte onda júz berip atırǵan tuwılıw hám ólim kórsetkishleri qatnası tiykarında qalıplesiwshi tábiyy kóbeyiw dárejesi menen baylanıslı. 4-keste maǵlıwmatlarınan hár túrli materiklerde xalıqtıń qayta qurılıwınıń muǵdarlıq kórsetkishleri hár túrli ekenligi kórinip turıptı. Afrikada xalıqtıń tábiyy ósiw koefficienti jáhán arasında kórsetkishlerinen joqarı, qalǵan materiklerde bolsa bul kórsetkish tómenirek dárejeye iye.

Mámleketlerde xalıqtıń tábiyy ósiwi joqarı dárejede saqlanıwına social-ekonomikalıq hám mádeniy faktorlar úlken tásir kórsetedi.

Qalalasıw procesi, hayallardıń maǵlıwmatlıq hám miynette bántlik dárejesiniń joqarılıǵı, turmıs dárejesiniń joqarılawı hám adamlardıń materiallıq talaplarınıń keńeyiwi jáhanniń bir qatar mámleketlerinde tuwılıw hám xalıqtıń tábiyiy ósiw koefficientiniń tómen bolıwına tásir kórsetpekte (7-súwret).

Bir jasqa shekemgi náresteler ólimi hám ortasha ómir kóriw dárejesi kórsetkishleri hám mámleketlerdiń ekonomikalıq rawajlanganlıǵı, medicinalıq xızmettiń rawajlanıwı, xalıqtıń turmıs dárejesi menen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı.

7-súwret. Jáhán xalqınıń tábiyiy ósiwi.

Jáhán xalqı aymaqlıq jaǵınan tegis emes tarqalǵan. Bunda tábiyiy, tariyxıy, social-ekonomikalıq faktorlardıń tásiiri úlken. Tegislik, dárya hám de teńiz boyı aymaqlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı dárejesiniń joqarılıǵı tábiyiy sharayat faktori (máseken, Gang dáryası oypatlıǵı, Kanto tegisligi), Jer orta teńiz boyı, Mesopotamiya aymaqlarında bunday jaǵdaydıń qalıplesiwi olardıń ózlestiriliw dáwiri menen baylanıslı. Ekonomikalıq rawajlangan mámleketler hám hár túrli óndiris oraylarında xalıq sanınıń ósiwinde social-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesiniń áhmiyeti úlken. Xalıq sanı kóp bolǵan regionlarda tıǵızlıǵı da joqarı boladı.

Jáhán xalqınıń ortasha tıǵızlıǵı 1 km²qa 50 adamnan artıq bolmaqta. Aziya xalqı tıǵızlıǵı dárejesi eń joqarı bolǵan materik esaplanıp,

onin shigis, qubla ham qubla-shigis bolimlerinde xalqtin tigizligi joqari. Amerika, Avstraliya ham Okeaniya materiklerini evropalilar tarepinen daslep ozlestirilgen bolimlerinde xalqinin tigizligi joqari. Mongoliya, Namibiya, Avstraliya, Kanada, Qazaqstan mamleketleri jahan xalqinin tigizligi korsetkishi en tomen bolgan mamleketleri qatarina kiredi. Bul jagday qolaysiz tabiiy sharayatqa baylanisli.

1. Nege uzaq tariyxiy vaqit davamida jer juzinde xalq sanı derlik ozgermedi?
2. Ulli geografialiq ashılıqlar jahan xalqinin regionlar boylap bolistiriliwine qanday tasir korsetti?
3. Qosimshadağı keste maqlıwmatları tiykarında Evropa, Aziya, Afrika, Amerika, Avstraliya ham Okeaniyanın xalqinin sanına qaray bes aldınğı mamleketlerin anıqlan ham dapterinizde dizimin duzin.
4. Jahan xalqinin aymaqlıq jaylasıwına qanday faktorlar ulken tasir korsetedi?

9-§. Jahan xalqinin jinshiq, jas, rasaliq quramı

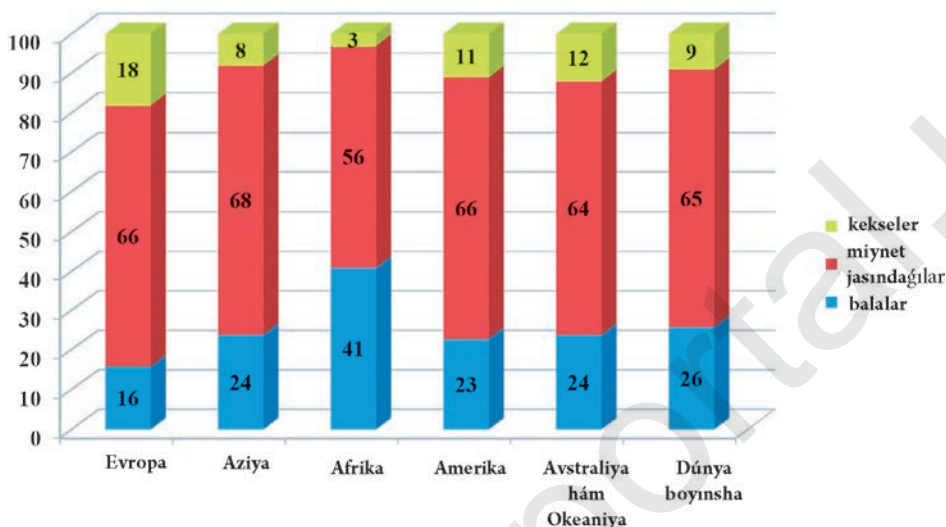

Er adamlar, hayallar, balalar, ulken jastağılar, jasi ulkenler (kekseler), rasa, evropeoid, mongoloid, negroid, avstroloid, metis, mulat, sambo.

Xalqtin tabiiy osiw patleri xalqtin jas-jinis quramına tasir korsetedi. Xalqtin jas quramına baylanisli balalar (0—14 jas), miynet jasındağılar (15—64 jas) kekseler (65 jas ham onnan joqari) toparlarğa ajiratıladi. Jas toparları arasındağı qatnas otken tariyxiy dawirler davamında ozgerip kelgen. Jahan xalqi jas quramında kekseler salmağı juda tomen bolıp, XX asirge kelip jildan julga usı topar wakilleri ulesi arta basladı. Bugan, birinshi gezekte, medicinaliq xizmettin rawajlanıwı, xalqtin turmis darejesinin osiwi sebep boldı. Hazirgi dawirde jahan regionları xalqinin jas quramı har turli (8-suwret).

Tabiiy osiw joqari bolgan Afrika ham Aziya xalqi jas quramında balalar salmağı qarıyaldikine salıstırğanda birqansha joqarılığı kozge taslansa, demografialiq krizis baqlanıp atırğan Evropa mamleketlerinde bul jagdaydın kerisine guwa bolıw mumkin. Balalar salmağının joqarılığı menen Niger (50 %), Mali (48 %), Uganda (48 %) sıyaqlı Afrika mamleketleri ajralıp turadı. Bul boyınsha en tomen

kórsetkishler bolsa Yaponiya (12 %), Germaniya (13 %), Italiya (13 %), Greciya (14 %) mámleketlerinde belgilengen.

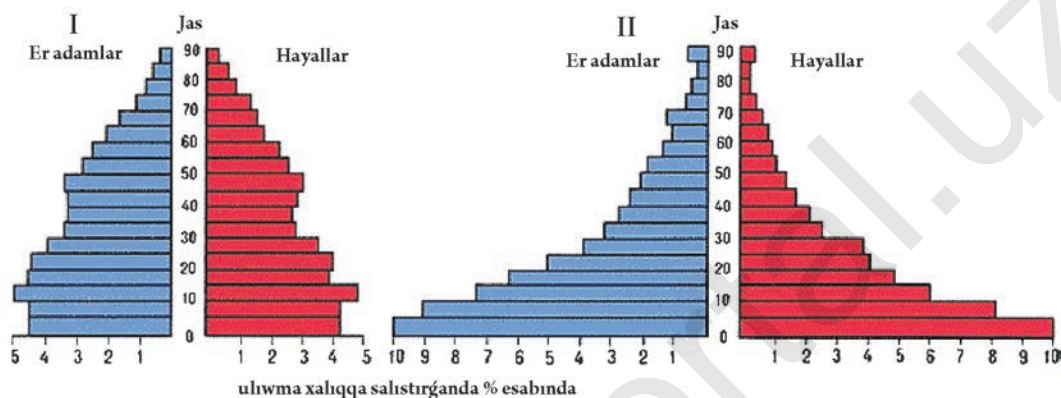

8-súvret. Jáhán regionları xalqınıń jas quramı (% , 2018-j).

Xalıqtıń jınısıy quramına itibar qaratsaq, jáhände hayallar hám eradamlar salmağı derlik teń, biraq, hayallar hám de er adamlar salmağı joqarıraq bolğan mámleketler bar. Jáhán xalqınıń jınısıy quramında er adamlar salmağı 50,5 %, hayallardiki bolsa 49,5 % ke teń (2018-j.). Afrika, Qubla Amerika, Avstraliya hám Okeaniya materiklerinde jınıs salmağı teń, Evropa hám Arqa Amerika mámleketlerinde hayallar salmağı birqansha artıq. Aziya materigi mámleketlerinde, ásirese, Shıǵıs, Qubla hám Qubla-batıs Aziyada er adamlar salmağı hayallardikine qaraǵanda joqarı. Buǵan usı regionlarda hayallar sociallıq dárejesiniń tómenligi sebep bolıp tabıladı. Persiya qoltıǵı regionındaǵı arab mámleketlerinde bolsa er adamlardıń ústinligine jumısshı kúshiniń sırtqı migraciyası da tásir kórsetedi.

Xalıqtıń jası hám jınısıy quramın analizlewde *jas-jınıs piramidasınan* paydalanıladı. Rawajlanǵan mámleketlerde xalıq arasında jıldan-jılǵa tábiyiy ósiw dárejesiniń tómenlewi aqıbetinde balalar salmağı azayıp, orta hám kekse jastağılar salmağı artıp barmaqta. Rawajlanıp

atırğan mámleketlerde tábiyy ósiwdiń joqarılıǵı jas-jınıs piramidası tómeni bóliminiń salmaǵı joqarılıǵınsha qalmaqta. Bul mámleketlerde er adamlar salmaǵınıń artıqlıǵı da kózge taslanadı. (9-súwret).

9-súwret. Jáhanniń hár túrli mámleketlerinde (I-rawajlangan, II-rawajlanıp atırǵan) jas-jınıs piramidası.

Adamlardıń rasaları adam organizminiń áyyemgi dáwirlerinde tábiyy ortalıq, ásirese, klimat sharayatına iykemlesiwi sebepli payda bolıp, sırtqı kórinis belgileri menen ajralıp turadı. Jáhán xalqınıń úlken bólimi tórt tiykarǵı rasaǵa (evropeoid, mongoloid, negroid hám avstraloid), qalǵan bólimi bolsa aralıq hám aralas rasalarǵa tiyisli.

Ashıq túsli teri, tolqın tárizli yaqı tegis, jumsaq shash, tiykarınan, aspan kók reń kóz, qır murın, juqa hám ortasha eringe iye bolǵan evropeoid rasası wákilleri Evropa, Amerika, Avstraliya hám Okeaniya xalqınıń tiykarǵı bólimin quraydı. Sonday-aq, Aziyanıń qubla, qubla-batıs, oraylıq, Afrikanıń arqa bólimlerinde de kóp sanlı evropeoidler jasadı. Joqarıda sanap ótilgen rasalıq belgiler, tiykarınan, arqa ayaqlarda jasawshı evropeoidlerge tán bolıp, qublaǵa barǵan sayın jasaw ortalıǵı menen baylanıslı tárizde dene, shash hám kóz reńleriniń toyǵın kórinisleri kórine baslaydı. Adamzattıń 40 % ten artıǵı usı rasa wákilleri úlesine tuwra keledi.

Mongoloid rasası wákilleri qońır reń túsli teri, tegis, qattı toyǵın túsli shash, kóziniń toyǵın túsli kórinisleri, qır yaqı ortasha negizgi murın, kóz ústi qabaǵınıń ajralıp turıwı, jelke bóliminiń keńeygenligi

menen ajıralıp turadı. Mongoloidlar, tiykarınan, Aziya kontinentinde keń tarqalğan. Amerikanıń tiykarǵı xalqı esaplanatuǵın Amerika aymaqları hám eskimoslar da usı rasaǵa tiyisli (10-súwret).

Evropeoid rasası

Mongoloid rasası

Negroid rasası

10-súwret. Jáhán regionları xalqınıń jas quramı (% , 2018-j.).

Negroid rasası wákilleri, Afrika hám de Amerika materikleri mámleketlerinde jasadı. Qara reńli teri, qattı, tegis, buyra qara reńli shash, kóziniń toyǵın reńli kórinisleri, jaǵınıń ajıralıp shıqqanlıǵı, jalpaq murın, qalıń erin olarǵa tán tiykarǵı belgiler. Afrika bul rasa wákilleriniń negizgi ana watanı esaplanıp, olardıń úlken bólimi Ullı geografıyalıq ashılıwlar dáwirinde Amerikanıń hár túrli regionlarına májbúriy túrde qul etip alıp keltirilgen.

Avstraloid rasası uzaq dáwir dawamında negroid rasasınıń bir kórinisi sıpatında bahalanıp kelgen. Biraq, sońǵı jıllardaǵı izertlewler olardıń kelip shıǵıwı negroidlar menen baylanıslı emesligin kórsetpekte. Toyǵın reńli teri, jalpaq murın, qalıń erinlerge iye bul rasa wákilleri, Avstraliya hám Okeaniya aymaqlarında tarqalğan. Avstraliya aborijenleri, papuaslar, melaneziyalılar usı rasa wákilleri bolıp sanaladı.

Tiykarǵı rasalar negizinde birneshe aralıq hám aralas rasalar qalıplesken. Aralıq rasalarına efiop, ural, pomir-fargana (Oraylıq Aziya mámleketleri, atap aytqanda, Ózbekstanda keń tarqalğan) sıyaqlılar mısal bola aladı. Amerika materigi xalqınıń rasalıq quramında metis, mulat, sambo aralas rasa wákilleri joqarı salmaqqa iye.

1. Xalqınıń jas quramına tábiyiy ósiw qalay tásir kórsetedi?
2. Ne ushın rawajlangan mámleketlerde balalar salmaǵı qarıyalarǵa salıstırǵanda tómen?
3. Evropeoid rasası wákilleriniń jáhán boylap keń tarqalǵanlıǵına sebep ne?
4. Amerikada aralas rasalar qalıplesiwiniń sebebi ne?

10-§. Jáhán xalqınıń etnikalıq hám diniy quramı

Etnos, qáwim, elat, millet, til shańaraǵı hám toparları, xalıqaralıq sóylesiw tilleri, din, ápiwayı din, jergilikli din, buddizm, xristianlıq, islam dini.

Xalıqtıń etnikalıq quramı ayaqlarda jasawshı etnoslar (grekshe *ethnos* — «xalıq») salmaǵı. *Etnoslar* adamlardıń tariyxıy jaqtan qalıplesken, jasaw aymaǵı, mádeniyatı, turmıs tárizi menen óz ara ayırılıwshı jámiyetlik toparlar. Olardıń qáwim, elat hám de millet kórinisleri bar.

Qáwim adamlarınıń eń áyyemgi ápiwayı jámiyetlik uyımları bolıp esaplanadı. Olar házirgi kúnde, tiykarınan, Amazoniya, Okeaniya, Afrikanıń oraylıq ayaqlarında saqlanıp qalǵan. Elat bolsa qáwim hám millet arasındaqı etnikalıq birlik bolıp, az sanlı etnoslardan ibarat bolıp tabıladı. Elatlar, tiykarınan, Aziya hám Afrika mámleketlerinde bar.

Birden-bir tili, aymaǵı, mádeniyatı, mentaliteti hám milliy ózligin ańlaw ózgeshelikleri joqarı dárejede qalıplesken, óziniń siyasiy mámleketshilik dástúrlerine iye iri etnoslar millet dep ataladı. Dúnya milletleri arasında wákilleriniń sanı 100 mln. adamnan artıq 12 (5-keste), 50—100 mln. adam 12, 25—50 mln. adam 17 millet bar.

Jáhán mámleketleri milliy quramlıq ózgesheligine qaray, bir milletli (mısalı, Yaponiya, Islandiya, Norvegiya), bir millettiń basqalarına salıstırǵanda úlken salmaqqa iye bolǵan (mısalı, AQSh, Franciya, Turkiya), eki milletli (mısalı, Kanada, Belgiya), kelip shıǵıwı bir-birine jaqın milletlerden ibarat (mısalı, Awǵanstan, Pakistan), kóp milletli (mısalı, Hindstan, Indoneziya) mámleketler toparlarına ajratıladı.

Etnos mádeniyatınıń ózegi til bolıp esaplanadı. Jáhándegi etnoslar tilleriniń uqsaslıǵı hám tuwısqanlıǵınan kelip shıǵıp, 20 dan artıq *til shańaraqlıqlarına* birlestiriledi. Olardıń arasında hind-evropa til shańaraǵına tiyisli xalıqlar sanına qaray jetekshilik etedi. Jáhán

xalqınıń derlik 1/2 bólimi usı shańaraq quramına kiriwshi tillerde sóylesedi. Ózbekler altay tiller shańarağınıń türkiy toparına tiyisli millet bolıp esaplanadı.

5-keste

Wákilleriniń sanı 100 mln. adamnan ziyat bolğan milletler (2018-j.).

№	Milletler	Ulıwma sanı, adam
1	Xanlar (qıtaylılar)	1 mlrd. 310 mln.
2	Hindler	280 mln.
3	Bengallar	235 mln.
4	Amerikalılar	200 mln.
5	Braziliyalılar	175 mln.
6	Ruslar	150 mln.
7	Yaponlar	130 mln.
8	Meksikalılar	147 mln.
9	Nemecler	140 mln.
10	Panjoblılar	110-120 mln.
11	Bixarlar	115 mln.
12	Yavalılar	105 mln.

Dúnyada sóylesiwshiler sanı 100 mln. adamnan asqan 11 til bolıp, qıtay (1 mlrd. 310 mln. adam), inglis (420 mln. adam), hind (350 mln. adam), ispan (335 mln. adam), rus (250 mln. adam) tilleri olar arasında jetekshilik etedi. Qıtay, inglis, ispan, francuz, arab hám rus tilleri BMSH xızmetinde qollanilatúğın rásimiy tiller bolıp esaplanadı.

Xalıqtıń diniy quramı. Dinler ápiwayı (primitiv), jergilikli hám dúnyalıq dinlerge bólinedi. Diniy isenimniń eń ápiwayı kórinisi bolğan primitiv dinler hâzirde, tiykarınan, qáwimler arasında saqlanıp qalğan. Totemizm, animizm, fetishizm sıyaqlı kórinisleri bar.

Jergilikli dinler (*bir yaki birneshe tuwısqan milletler arasında tarqalğan dinler*), tiykarınan, bir mámleket yaki region ayanasında tarqalğan. Jergilikli dinler arasında induizm dini iseniwshiler sanına qaray aldınğı qatarda. Sikxizm, konfuciylik, iudaizm (evreylik), cintoizm dinleri de jergilikli dinler qatarına kiredi (6-keste).

6-keste

Jergilikli dinlerdin tarqalw regionlari

№	Jergilikli dinler	Iseniwshilerdin tiykarǵı bólimi tarqalǵan regionlar
1	Induizm	Hindstan, Nepal, Shri-Lanka
2	Sikxizm	Hindstan (Panjab shtatı)
3	Konfuciylik	Qıtay
4	Sintoizm	Yaponiya
5	Iudaizm (evreylik)	Izrayl, AQSH

Jáhanniń birqansha mámleketlerinde tarqalǵan, iseniwshiler sanı kóp bolǵan úsh dúnyalıq din bar. Bular buddizm, xristianlıq, islam dinleri bolıp tabıladı. Iseniwshiler sanına qaray (2 mlrd. 400 mln. adamnan artıq) katoliklik, protestanlıq hám pravoslavlıq mázheblerine ayırılatuǵın xristianlıq jetekshilik etedi. Bul din wákılleri jáhanniń barlıq regionlarında tarqalǵan.

7-keste

Dúnyajúzilik dinlerdin tarqalw regionlari

№	Dúnyajúzilik dinler	Iseniwshilerdin tiykarǵı bólimi tarqalǵan regionlar
1	Buddizm	Shıǵıs hám Qubla-shıǵıs Aziya
2	Xristianlıq	Evropa, Arqa Aziya, Amerika, Avstraliya, Tropikalıq Afrika
3	sonnan: katolik	Batis hám Qubla Evropa, Qubla Amerika, Tropikalıq Afrika
4	protestanlıq	Arqa Evropa, Arqa Amerika, Avstraliya
5	pravoslav	Shıǵıs hám Qubla Evropa, Arqa Aziya
6	Islam	Qubla-batis, Qubla, Qubla-shıǵıs hám Oraylıq Aziya, Arqa Afrika
7	sonnan: sunniyler	Kópshilik musulman mámleketleri
8	shialar	Iran, Azerbaijan, Irak, Baxrayn

Payda bolıw dáwirine qaray dúnyalıq dinler arasında eń jası esaplangan islam dini 1 mlrd 600 mln. nan artıq iseniwshilerine iye. 50 mámleket ushın mámleket dini esaplangan islam dini, tiykarınan, Arqa Afrika, Qubla-batıs, Oraylıq, Qubla, Qubla-shıǵıs Aziya aymaqlarında keń tarqalǵan. Onıń sunniylik hám shialıq mázhebleri bar.

Shıǵıs hám Qubla-shıǵıs Aziyada (Qıtay, Yaponiya, Mongoliya hám basqalar) tiykarǵı isenim deregi bolǵan buddzim dini 700 mln. nan artıq iseniwshilerge iye. Onıń maxayana, xinayana, lamaizm sıyaqlı mázhebleri bar.

1. Ulıwma sanı 100 mln. nan asqan milletlerdiń aymaqlıq tarqalıw ózgesheliklerin anıqlań.
2. Dinler geografıyalıq tarqalıwında aymaqlıq ayırmashılıqlar kelip shıǵıwına qanday faktorlar tásir kórsetken?
3. Házirgi kúnde ápiwayı dinler saqlanıp qalǵan aymaqlardı kartadan kórsetiń.

11-Ş. Jáhán mámleketleriniń urbanizaciyası

Qala, urbanizaciya procesi, millioner qalalar, aglomeraciya, megapolis.

Awıl hám qalalar xalqı punktleriniń eki tiykarǵı kórinisi bolıp esaplanadı. Qala dep xalqınıń tiykarǵı bólimi awıl xojalıǵınan basqa tarmaqlarda bánt bolǵan xalqı punktlerine ayılatuǵını belgili. Házirgi dáwirde qalalar hár bir mámlekettiń tiykarǵı óndiris, basqarıw, transport oraylarına aylanıp qalǵanlıǵı heshkinge sır emes. Házir qalalar xalıqtıń mádeniy dem alıwın támiyinlep beriwshi orınlar bolıp esaplanadı.

Óndiris tarawlarınıń rawajlanıwı, ásirese, sanaat revolyuciyasınıń júz beriwı, alıs, shetki aymaqlarǵa shekem jetip barıw imkanın beriwshi transport jollarınıń qurılıwı jáhände qalalar sanınıń keskin artıwına alıp keldi. Qalaǵa tán turmıs tárizi bolsa kóplegen adamlardı ózine tartıp, olardı qalaǵa kóship keliwine iytermelemekte. Nátiyjede, jáhände *urbanizaciya procesi* tez pátlerde rawajlanbaqta.

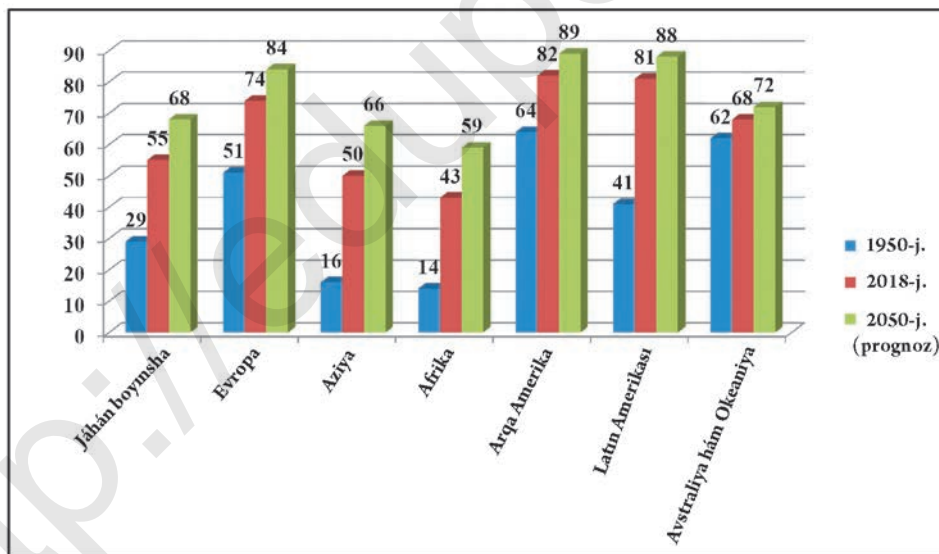
Urbanizaciya — (latinsha «urb» — «qala») — qalalar, qala xalqınıń sanı hám salmaǵınıń ósiwi, qalanıń turmıs táriziniń tarqalıw procesi.

Urbanizatsiya dárejesi, ádette, jámi xalıqtıń quramında qala xalıqınıń salmaǵı menen ólshenedi. Eger 1800-jılı Jer júzi xalıqınıń 3 % i qalalarda jasaǵan bolsa, aradan júz jil ótip, bul kórsetkish 14 % ke jetti. 2000-jılǵa kelip jáhánde urbanizatsiya dárejesi 47 % ti quradı. 2018-jil jaǵdayına muwapıq, dúnya boyınsha urbanizatsiyanıń ortasha kórsetkishi 55 % ke teń boldı. Urbanizatsiya dárejesi kórsetkishleri boyınsha jáhán mámleketlerin úsh toparǵa ajıratıw múmkin:

1. Qala xalıqınıń úlesi 75 % den joqarı bolǵan joqarı dárejede urbanizatsiyalasqan mámleketler (máselem, AQSH, Yaponiya, Belgiya hám b.);

2. Qala xalıqınıń úlesi 50 % den 75 % ke shekem bolǵan ortasha dárejede urbanizatsiyalasqan mámleketler (máselem, QAR, Peru, Qıtay hám b.);

3. Qala xalıqınıń úlesi 50 % den az bolǵan tómen dárejede urbanizatsiyalasqan mámleketler (máselem, Mısr, Bangladesh, Moldaviya hám b.).

11-súwret. Jáhán regionlarında urbanizatsiya dárejesiniń ózgeriwi (% esabında).

Regionlar arasında eń joqarı urbanizatsiya dárejesi Arqa Amerikaǵa tiyisli (82 %). Bul kórsetkish Latin Amerikasında 81 %, Evropada

74 %, Avstraliya hám Okeniyada 68 %, Aziyada 50 %, Afrikada 43 % ti quraydı (11-súwret). Jáhánniń barlıq regionlarında urbanizaciya dárejesi dáwirlik túrde ósip barmaqta. Evropa, Arqa Amerika, Avstraliya hám Okeaniya aymaqlarında bul kórsetkishtiń ózgeriwi salıstırmalı áste júz bermekte. Aziya hám Afrikada bolsa xalıqtıń tábiyiy ósiwi joqarılıǵı, awıllardan qalalarga jedel xalıq migraciyası tásirinde urbanizaciya dárejesi tez artıp barmaqta.

Biraq, rawajlanıp atırǵan mámleketlerde qala xalqı sanı artıwı *jalǵan urbanizaciya* kórinisinde de ótedi. Jalǵan urbanizaciya nátiyjesinde iri qalalar átirapında zárúrlik infradúzilme elementlerine iye bolmaǵan, awıllardan kóship kelgen xalıq tárepinen tártipsiz túrde qurılǵan orınlar qalıpleseı (12-súwret). Bunday orınlar maydanı, ásirese, Braziliya hám Hindstandaǵı iri qalalarda birqansha úlken.

12-súwret. Jalǵan urbanizaciya kórinisleri.

Urbanizaciya procesi nátiyjesinde tek qalalar hám qala xalqı sanı artıp emes, al qala orınları maydanı da keńeyiwi júz beredi. Nátiyjede, qala aglomeraciyaları hám megalopolisler júzege keledi.

Qala aglomeraciyası — hár túrli úlkenliktegi qalalardıń administraciyalıq, óndiris, sociallıq baylanıslar nátiyjesinde birlesiwı bolıp esaplanadı. Bar aglomeraciyalar bir oraylı hám kóp oraylı bolıwı múmkin.

Megalopolis (*grekshe megalu* — «úlken», *polis* — «qala») dep iri qalalar hám qala aglomeraciyalarınıń bir-birine qosılıp ketiwine aytiladı. Megalopolislerdi birqansha qala aglomeraciyalarınıń jıyındısı dep te atawǵa boladı. Házirgi waqıtta jáhände 6 tolıq qalıplesken megalopolis bar (8-keste).

Jáhánde toliq qáliplesken megalopolisler haqqında maǵlıwmat

№	Megalopolis	Jaylasqan mámleketi	Aglomera- ciyalar sanı	Eń iri aglomera- ciyası	Uhwma uzınıǵı, km
1	Arqa-shıǵıs (Bosvash)	AQSH	40	Nyu-York	800
2	Kól boyı (Chipic)	AQSH	35	Chikago	900
3	Tınısh okean boyı (Sansan)	AQSH	15	Los-Anjeles	800
4	Inglis	Ullı Britaniya	30	London	400
5	Reyn	Niderlandiya, Germaniya, Belgiya, Franciya	30	Reyn-Rur	500
6	Yapon (Tokaydo)	Yaponiya	20	Tokio- Iokagama	700

1. Urbanizaciya dárejesiniń XX ásirge kelip tez pátler menen ósiwi-
ne qanday faktorlar tásir kórsetken?
2. Urbanizaciya dárejesi kórsetkishlerine qarap tómendegi mámle-
ketlerdi toparlań:
Marokko (62 %), Keniya (32 %), Kanada (81 %), Braziliya (86 %),
Kuba (77 %), Shveciya (87 %), Franciya (80 %), Bolgariya
(73 %), Ózbekstan (51 %), Turkiya (75 %), Indoneziya (54 %),
Avstraliya Awqamı (86 %), Fiji (56 %), Tuvalu (62 %).
3. Rawajlangan hám rawajlanıp atırǵan mámleketler urbanizaciya
procesi bir-birinen qanday tárepleri menen ajraladı?

12-§. Ámeliy jumis

1. Tóمندegi mámleketler xalqı tıgızlıgın anıqlañ:

- Italiya — maydanı — 301,2 mıń km², xalqınıń ulıwma sanı — 60,6 mln.adam;
- Nikaragua — maydanı — 129,4 mıń km², xalqınıń ulıwma sanı — 6,3 mln.adam;
- Mongoliya — maydanı — 1,5 mln.km², xalqınıń ulıwma sanı — 3,2 mln. adam;
- Kamerun — maydanı — 475,4 mıń km², xalqınıń ulıwma sanı — 25,6 mln. adam.

2. Tóمندegi kesteni toltırın:

Mámleketler	Jámi xalqı, mln.adam	Qala xalqı, mln.adam	Awıl xalqı, mln.adam	Urbanizaciya dárejesi, %
Turkiya	81,3	61
Uganda	...	10,6	...	24
Shveciya	...	8,8	1,4	...
Panama	1,3	69

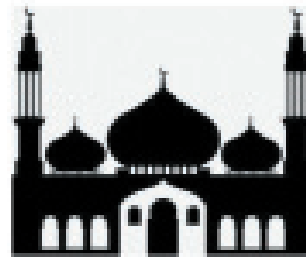
3. Tóمندegi ibadat orınları belgileri qaysı dinge tiyisli ekenligin anıqlañ.

I

II

III

4-BAP. JÁHÁN XOJALÍGÍ

13-§. Jáhán xojalığı hám xalıqaralıq miynet bólistiriliwi

Jáhán xojalığı, xalıq aralıq miynet bólistiriliwi, qánigelesiw, jáhán ekonomikası tarmaqları, materiallıq óndiris tarmaqları, materiallıq emes óndiris tarmaqları.

Jáhán xojalığı (ekonomikası) hár túrli kórinistegi sawda-ekonomikalıq baylanıslar menen óz ara baylanısqan barlıq mámleketlerdiń milliy ekonomikaları kompleksi bolıp esaplanadı.

Milliy xojalıqlar ulıwmalasqan jaǵayda jáhán xojalığı sıpatında xızmet kórsete baslaǵan dáwir XV—XVI ásirler, yaǵnıy Ullı geografıyalıq ashılıwlar dáwiri menen baylanıslı. Tap sol dáwirde qımbat bahalı metall hám taslar, kók-shópler, qullar menen xalıqaralıq sawda tez rawajlanıp bardı.

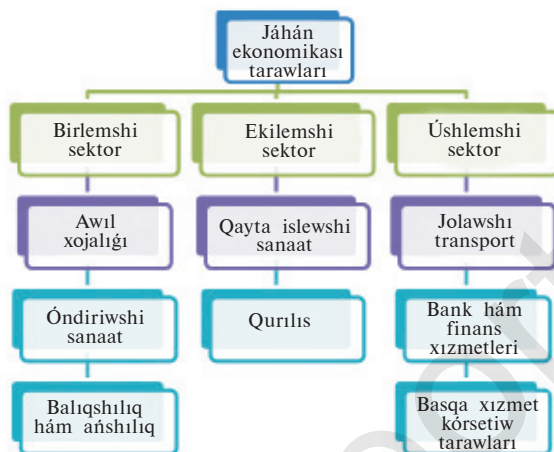
Jáhán xojalığınıń rawajlanıwı óndiris tarmaqlarınıń rawajlanıwı menen baylanıslı. Jáhán ekonomikası ushın XVIII ásirge shekem bolǵan dáwirde awıl xojalığı jetekshi tarmaq bolǵanlıǵı bizge belgili. Sonıń menen birge, ónermentshilik tarawı da belgili dárejede rawajlangan edi.

Evropada júz bergen sanaat revolyuciyası sanaat óndirisiniń rawajlanıwı ushın sharayat jarattı. XVIII ásir aqırında J. Uatt tárepinen puw mashinasınıń oylap tabılıwı hár túrli ónimler islep shıǵarıwshı iri sanaat kárxanalarınıń iske túsiriliwine járdem berdi.

1960-jıllarǵa kelip óndiris tarmaqlarında avtomatlastırıw procesi baslandı. Bul jaǵday, óz nábetinde, materiallıq emes óndiris tarmaqlarınıń rawajlanıwına sebepshi boldı. Nátiyjede, jáhán ekonomikasında xızmet kórsetiw tarmaqları úlken áhmiyetke iye bola basladı.

Jáhán xojalığınıń rawajlanıwında onıń tiykarǵı tarawları úlken áhmiyetke iye. Olar, ádette, úsh sektorǵa ajratıladı. Awıl hám toǵay xojalığı, balıqshılıq, ańshılıq, sonıń menen birge, taw-kán sanaatı *birlemshi sektor* quramına kiredi. Bul sektor tarmaqları, tiykarı-

nan, sanoat tarmoqlari ushın zárúr shiyki zattı tayarlap beriwge qánigelestirilgen. *Ekilemshi sektor* tarmoqlari tayar ónim jaratıwǵa baǵdarlandırılǵan bolsa, xalıqqa xızmet kórsetiw *úshlemshi sektordıń* tiykarǵı wazıypası bolıp esaplanadı (13-súwret).

13-súwret. Jáhán ekonomikasınıń quramlıq dúzilisi

Awıl xojalıǵı, sanoat hám xızmet kórsetiw tarmoqlarınıń ekonomikada tutqan ornına qaray mámleketlerdi hár túrli toparlarǵa ajratıwǵa boladı. Házirde jáhán mámleketleri social-ekonomikalıq rawajlanıw jaǵdayına qaray agrar (ekonomikanıń tarmaq quramında awıl xojalıǵı salmaǵı joqarı), industrial (ekonomikanıń tarmaq quramında sanaat hám qurılıs tarawları salmaǵı joqarı) hám postindustrial (ekonomikanıń tarmaq quramında xızmet kórsetiw, ásirese, intellektual taraw tarmoqlari salmaǵı joqarı) tiplerge ajratıladı. Sonıń menen birge, ekonomikada awıl xojalıǵı hám sanaat salmaǵına qaray agrar-industrial yaki industrial-agrar mámleketler de ajratıladı. Senegal agrar, Braziliya industrial, GFR postindustrial, Ózbekstan industrial-agrar, Kambodja agrar-industrial mámleketlerge mısál bola aladı.

Jáhán xojalıǵınıń birden-bir sisteması sıpatında rawajlanıwı xalıq-aralıq miynetti bólistiriwine tayanadı. **Xalıqaralıq miynet bólistiriliwi** dep, ayırırm mámleketler xojalıǵınıń belgili ónimlerin islep shıǵarıwǵa qánigelesiwı hám bul ónimlerdi basqa mámleketler menen almasıwına

aytiladi. Mámleketlerdiń xalıqaralıq miynet bólistiriwindegi ornına oladıń social-ekonomikalıq rawajlanıwı, ekonomikalıq geografıyalıq ornı ózgeshelikleri (ásirese, teńiz jollarına salıstırmalı jaylasıwı), tábiyiy resursları sıyaqlı faktorlar tásir kórsetedi.

Hárbir mámlekette xalıqaralıq qánigelesiw tarmaqları, yaǵnıy eksportqa ónim islep shıǵarıwshı tarmaqlar qalıpleseedi. Máselen, Yaponiya Jáhándegi radioelektronika, robottexnikası ónimleri, avtomobil hám teńiz kemeleri eksportı boyınsha aldınǵı qatarda bolsa, Saudiya Arabstanı, BAÁ, Kuveyt sıyaqlı mámleketler janılıǵı shiykizatınıń tiykarǵı eksportyorları bolıp esaplanadı. Peru, Zambiya hám Kongo Demokratiyalıq Respublikası mıs rudası hám tazalanǵan mıstı, Burundı hám Uganda bolsa kofe shiyki zatın jáhán bazarına kóp muǵdarda alıp kiredi. Sol xalıqaralıq qánigelesiw mámleketlerdiń jáhán ekonomikasındaǵı ornın belgileydi.

1. Jáhán xojalıǵı degende ne túsiniledi?
2. Xalıqaralıq miynet bólistiriliwi degen ne?
3. Jáhán xojalıǵı qanday sektorlarǵa bólinedi?
4. Xalıqaralıq qánigelesiw tarmaǵı degende ne túsiniledi?

14-§. Jáhán ekonomikası orayları hám xalıqaralıq integraciya procesleri

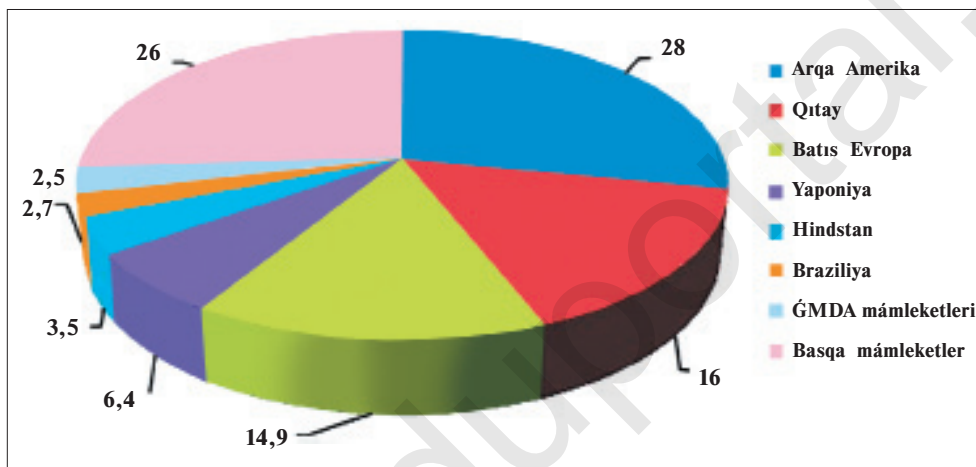

Jáhán ekonomikası orayları, kóp oraylıq, globalasıw, xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya, transmilliy kompaniyalar.

Jáhán xojalıǵı rawajlanıwınıń ondaǵı áhmiyetli ekonomikalıq oraylarınıń xızmeti menen baylanıslı. Óndiris, ilim-texnika hám finanslıq resursları úlken bolǵan, jáhán xojalıǵı hám siyasatında ayırıqsha orın iyelegen mámleketler *jáhán ekonomikasınıń tiykarǵı orayları* sıpatında tilge alınadı. Sonday oraylar jáhán xojalıǵı qalıplesiwi hám rawajlanıwına úlken tásir kórsetken.

XXI ásirdegi jáhán ekonomikası óziniń kólemine qaray global bolıp tabıladı, ol tolıq túrde bazar ekonomikası principleri, óndiristiń internacionallasıwına tiykarlanadı. Bul jaǵday bolsa jáhán ekonomikasında policentrikalıq — kóp oraylılıq jaǵdayınıń qalıplesiwine

alip keldi. Házirgi kúnde Batıs Evropa, Arqa Amerika menen bir qatarda ĞMDA mámeleketleri, Qıtay, Yaponiya, Aziyanıń jańa sanaatlasqan mámeleketleri, Persiya qoltıǵı mámeleketleri, Hindstan, Braziliya, Meksika sıyaqlı ekonomikalıq oraylar hám jáhán ekonomikasında ózine tán orınǵa iye. 2017-jıl jaǵdayına qaray, Xalıqaralıq valyuta fondı maǵlıwmatları jáhán jalpı milliy ónim (JMÓ) niń 28 %i Arqa Amerika (25,8 %i AQSHqa tiyisli), derlik 15 %i Batıs Evropa, 16 %i Qıtay úlesine tuwra kelgenin kórsetti (14-súwret).

14-súwret. Jáhán jalpı milliy ónim (JMÓ) quramındaǵı iri ekonomikalıq oraylardıń salmaǵı (2017-j., %).

Jáhán mámeleketleriniń ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy baylanıslar arqalı óz ara jaqınlasıwı, birden-bir málimleme ortalıǵında rawajlanıwın ańlatatuǵın *globallasıw* procesi barlıq regionlar hám de mámeleketlerdiń xojalıǵınıń rawajlanıwına tásir kórsetedi. Globallasıw procesi ekonomikalıq integraciyanıń júzege keliwine alıp kelgen. **Xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya** mámeleketlerdiń óz ara bekkem baylanıslarǵa hám de milliy xojalıqlar aralıq miynet bólistiriliwine tiykarlangan ekonomikalıq birlesiw procesi bolıp tabıladı.

Integraciyalıq uyımlardıń regionlıq (mısalı, Evropa Awqamı), tarmaq (máseken, neft eksport etiwshi mámeleketler shólkemi — OPEK) hám xalıqaralıq monopoliyalar kórinisindegi túrleri bar. Hár bir integraciyalıq uyım jáhán xojalıǵınıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye.

Olar arasında xalqaraliq monopoliyalardın tiykarǵı kórinisi bolǵan transmilliy kompaniyalar ekonomikalıq imkaniyatları joqarılıǵı menen ajıralıp turadı. Eki hám onnan artıq mámlekette xızmet kórsetetuǵın kárxanalar hám de úlken muǵdarda shet el aktivlerge iye xalqaralıq kompaniya *transmilliy kompaniya* bolıp esaplanadı. Házirgi kúnde jáhán ekonomikasında kóplegen TMKlar islep shıǵarıwdıń hár túrli tarawlarında xızmet kórsetedi.

Korporaciyalardın bazar qunı, jıllıq dáramatı sıyaqlı kórsetkishleri olardıń jáhán reytingindeki ornın anıqlap beredi. Oǵan qaray, AQSH tıń kóp tarmaqlı «Wal-Mart Stores» kompaniyası, Niderlandiya hám Ullı Britaniyanıń «Royal Dutch Shell», Qıtaydıń «China Petroleum Chemical Corp. (Sinopec)» hám «China National Petroleum (Petro China)» kompaniyaları jáhánniń eń belgili TMK ları dep tán alınadı. Jáhánniń jetekshi 500 TMK larınıń úlken bólimi AQSH (128), Qıtay (106) hám Yaponiya (53) aymaǵında dizimnen ótkerilgen.

1. Jáhán xojalıǵı qalıplesiwi hám rawajlanıwında ekonomikalıq oraylar qanday áhmiyetke iye bolǵan?
2. XX ásirdiń ekinshi yarımında jáhán xojalıǵınıń rawajlanıwı neniń esabınan ámelge astı?
3. Zamanagóy jáhán ekonomikasınıń ózine tán tárepleri nede?

15-§. Ilim-texnika revolyuciyası hám óndiristiń rawajlanıwına innovaciyalıq texnologiyalardıń tásiiri

Ilim-texnika revolyuciyası, ilim, texnika hám texnologiya, óndiris, basqarıw, biotexnologiya, dúnya júzin ózlestiriw, nanotexnologiyalar.

Jáhán xojalıǵı tarmaqlarınıń tez pátlerde rawajlanıwı, olardıń quramlıq jetilisiwine ilim-texnika revolyuciyası úlken tásir kórsetken. Ilim-texnika revolyuciyası (ITR) dep jámiyette ilimniń tiykarǵı óndiris kúshine aylanıwı nátiyjesinde óndiriste tiykarınan sapalıq ózgerislerge erisiw procesine aytıladı. 1950—1960-jılları jáhánniń jetekshi mámleketlerinde ilimge bolǵan itibardıń artıwı hám de ilimiy ashılıwlardıń tez waqıtta ámelde qollanıwı nátiyjesinde óndiriste quramlıq ózgerisler júz berdi, jańa tarawları payda boldı.

Adam tárepinen jer júzin ózlestiriwge bolǵan háreketler, yadro energiyasın tınısh maqsetlerde ózlestiriw (AESlar qurılıwı), elektron esaplaw mashinaları — EEMlardıń payda bolıwı adamzat rawajlanıwındaǵı zárúr jańalıqlar bolıp, olar ilimniń óndiris penen tıǵız, úzliksiz baylanısqa kirirkenligin kórsetip berdi. Óziniń ózgesheligine qaray ITR kóp qırılı bolıp, óziniń quramlıq bólimleri esaplangan ilim, texnika, texnologiya, óndiris hám de basqarıwdaǵı úlken ózgerislerdiń júzege keliwine sebep boldı.

ITR tásirinde ilimde mámleket tárepinen ilimiy izertlew jumısları ushın sarplanatuǵın qarjılar kóbeytildi, bilimlendiriw sistemasında sapalı ózgerisler ámelge asırıldı. Ilim tarawları quramında jańa baǵdarlar rawajlandı (mısalı, biotexnologiya, nanotexnologiya). Óndiris penen ilim ortasındaǵı baylanıslardıń kúsheyiwı rawajlangan mámleketler tárepinen ilim-izertlew hám tájiriybe-konstruktorlıq jumıslarına úlken qárejetlerdiń baǵdarlanıwına (jiberiliwine) sebepshi boldı. Pútkil dúnyada islenetuǵın ilimiy izertlew jumıslarınıń 4/5 bólimi Yaponiya, AQSH, GFR hám basqa 10 rawajlangan mámleketke tuwra keledi. Bul mámleketlerde JMÓ niń 2—3 % i ilimge sarplanadı. Barlıq rawajlanıp atırǵan mámleketlerge bolsa dúnya júzi boyınsha ilimniń rawajlanıwına jiberiletuǵın qárejetlerdiń tek 4—5 % i tuwra keledi.

Texnika hám texnologiyalar tarawında jańa texnologiyalıq proceslerdiń engiziliwi, EEM, robotlardan óndiriste keń paydalanılıwı, kvant texnikasınıń rawajlanıwı (lazerler) sıyaqlı ózgerisler nátiyjesinde óndiris nátiyjesi, miynet ónimdarlıǵı astı. Óndiristi avtomatlastırıw hám robotlastırıw procesleri adam miynetin jeńillestirdi. Házirgi dáwirde texnika hám texnologiyalar tarawında júz bergen jańalıqlar tásirinde miynet penen birge basqa resurslardı da tejewge úlken itibar qaratılmaqta. Sonıń menen birge, ekologiyalıq jaǵdaydı jaqsılaw ushın bir qatar ilajlar ámelge asırılmaqta. Mısalı Ullı Britaniya hám Italiyada polattıń 2/3 bólimi temir-tirsekten, Ullı Britaniya hám Yaponiyada qaǵazdıń 1/2 bólimi qaǵaz shıǵındılarınan alınadı.

Ilimiy jańalıqlar óndiris tarmaqları quramında jańa tarawlardıń payda bolıwına alıp keldi (máseleń, ximiya sanaatınıń polimerler baǵdarı). Bunnan basqa, ITR sanaat tarmaqları arasında pútkilley jańa hám zamanagóy sanaat tarmaqlarınıń qalıplesiwine sharayat jarattı (máseleń, mikrobiologiya sanaatı). Ózine túser bahası qımbat bolǵan

tábiyy shiyki zat ornın basıwshı arzan jasalma ónimler (máselén, jasalma kauchuk) iyeley basladı.

Ekonomikanıń nátiyjeli rawajlanıwı basqarıw procesin qay tárizde qáleplestiriw hám shólkemlestiriw menen baylanıslı. ITR házirgi kúnde jumıs procesin shólkemlestiriw zárúr bólimlerge iye bolǵan jumıs basqarıwshılar (menejerler) tárepinen ámelge asırılıwın támiyinlep berdi.

Ilim-texnika revolyuciyasın mámleketlerdiń ekonomikasınıń rawajlanıwına tásirín bahalawda ilim bap tarawlar tárepinen islep shıǵarılǵan sanaat ónimleri kólemi itibargá alınadı. Elektrotexnika mashinasazlıǵı, mikroelektrotexnika, aviakosmoslıq sanaat sıyaqlılar usı topardaǵı ónimlerdi islep shıǵaradı. Ilim talap sanaat tarmaqlarında ónim islep shıǵarıw boyınsha AQSH, Yaponiya, Germaniya, Franciya, Ullı Britaniya, Koreya Respublikası sıyaqlı mámleketler jetekshilik etedi.

Ilim-texnika revolyuciyası turmıstıń barlıq tarawlarına óziniń tásirín kórsetti. Onıń tásirinde materiallıq óndiris penen bir qatarda xalıqqa xızmet kórsetiwshı materiallıq emes taraw da jáhán xojalıǵında óz ornına iye bola basladı. Bul jaǵday, óz nábwetinde, postindustrial dáwirdiń baslanıwına túrtki boldı.

1. Ilim-texnika revolyuciyası mánisin túsindirip beriń.
2. Ilim-texnika revolyuciyası jáhán xojalıǵı rawajlanıwına qanday tásir kórsetken?
3. Jáhán ekonomikasınıń ilim talap tarmaqların aytıp beriń.
4. Yadro energiyasın tınısh maqsetlerde ózlestiriw degende ne túsiniledi?

16-§. Jáhán energetikası geografiyası

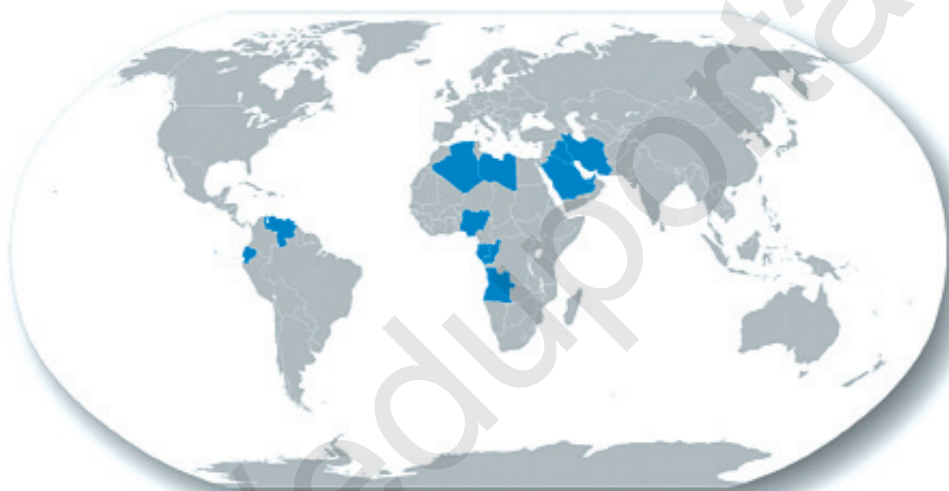

Janılıǵı-energetika balansı, kómir sanaatı, gaz sanaatı, neft sanaatı, elektr energetika, ısslıq energetikası, gidroenergetika, atom energetikası, dástúrlík emes energiya resursları.

Sanaat tarmaqları arasında energetika ayrıqsha orın iyeleydi. Ol hár túrli janılıǵı resurslardı (kómir, neft, tábiyy gaz, torf, janıwshı slanec) qazıp alatuǵın hám qayta isleytuǵın, elektr energiyasın islep shıǵaratuǵın tarmaqlar kompleksi bolıp esaplanadı. Energetika sanaatınıń zárúr tarmaǵı bolıp, basqa tarawlardıń rawajlanıwı ushın tiykar jaratıp beredi.

Neft, kómir, gaz hám elektr energetika sanaatları, janılıǵı-energetika kompleksiniń tiykarǵı tarmaqları bolıp esaplanadı.

Neft sanaatı. 2016-jıl maǵlıwmatlarına qaraǵanda, jáhánde 4,3 mlrd. t neft qazıp alınǵan bolıp, onıń tiykarǵı bólimi neft eksport etiwshi mámleketler shólkemi (OPEK) ne aǵza mámleketler úlesine tiyisli. OPEK mámleketleri (Birlesken Arab Ámirlikleri, Iran, Irak, Kuveyt, Saudiya Arabstanı, Angola, Gabon, Aljir, Ekvatorial Gvineya, Kongo, Liviya, Nigeriya, Venesuela, Ekvador) aymaǵında jáhán neft qorlarınıń 2/3 bólimi toplanǵan bolıp, jıllıq neft qazıwdıń 1/3 bólimi bul mámleketler úlesine tuwra keledi (15-súwret).

15-súwret. OPEK shólkemine aǵza mámleketler (2018-j).

Mámleketler arasında, 2016-jıl juwmaqlarına muwapiq, neft qazıp alıw boyınsha Saudiya Arabstanı (583 mln.t), Rossiya (548 mln.t), AQSH (537 mln.t), Kanada (220 mln.t) hám de Iran (200 mln.t) jetekshilik etedi. Bul mámleketler úlesine ulıwma qazıp alınǵan nefttiń 48,3 %i tuwra keledi. Saudiya Arabstanı, Rossiya, BAÁ, Kuveyt, Irak sıyaqlı mámleketler iri neft eksportyorları esaplansa, AQSH, Qıtay, Yaponiya, Evropa mámleketleri bolsa tiykarǵı neft satıp alıwshı mámleketler bolıp tabıladı.

Gaz sanaatı tábiyy gaz qazıp shıǵarıw, qattı hám suyuq janılıǵıardan jasalma gaz alıw, gazden ximiyalıq ónimler ajıratıwdı óz ishine

16-súwret. Suyıltırılğan tábiyy gazdı saqlawshı rezervuarlar.

aladı. Tábiyy gaz janılgı sıpatında basqa janılgı túrlerinen birqansha abzallıqlarğa iye bolıp tabıladı. Basqa janılgı túrlerine salıstırğanda tábiyy gazdı qazıp alıw ańsatlıgı hám arzanlıgı, ıssılıq beriw quwatınıń joqarılıgı, transportabelligi, neft hám kómirge salıstırğanda ekologiyalıq jaǵınan tazalıgı sıyaqlı jaǵdaylar gaz kánlerin izlew hám iske túsiriw jumıslarına úlken áhmiyet qaratılıwına sebepshi boldı.

Maǵlıwmatlarğa qaraǵanda, gazdıń ulıwma geologiyalıq qorı, shama menen, 180 trillion m^3 ti quraydı. Jıllıq qazıp alıw kólemi 3,6 trln. m^3 ǵa teń (2016-j). Gaz qazıp alıw boyınsha Aziya, Arqa Amerika, Evropa regionları jetekshi bolsa, mámleketler arasında bolsa AQSH (749 mlrd. m^3), Rossiya (641 mlrd. m^3), Iran (190 mlrd. m^3), Qatar (182,8 mlrd. m^3), Kanada (174 mlrd. m^3) sıyaqlılar aldında barmaqta.

Sońǵı jılları gaz eksportında suyıltırılğan gaz benen sawda etiw úlken áhmiyтке iye (16-súwret). Tábiyy gaz sıyıq halatqa ótkeriliwi procesinde ortasha esapta 600 mártege shekem qısıladı. Bul bolsa júdá úlken muǵdardaǵı gazdı tasıw imkanın beredi. Nátiyjede, arnawlı gaz tasıwshı tankerler járdeminde onı materikleraralıq eksport etiw imkanıyatı payda boldı. Jáhanniń 30 ǵa jaqın mámleketlerinde suyıltırılğan gaz islep shıǵarılıadı. Qatar, Avstraliya, Malayziya sıyaqlı mámleketler olardıń arasında jetekshilik etedi. Yaponiya, Koreya Respublikası, Qıtay sıyaqlı mámleketler suyıltırılğan gazdıń tiykarǵı paydalanıwshıları bolıp tabıladı.

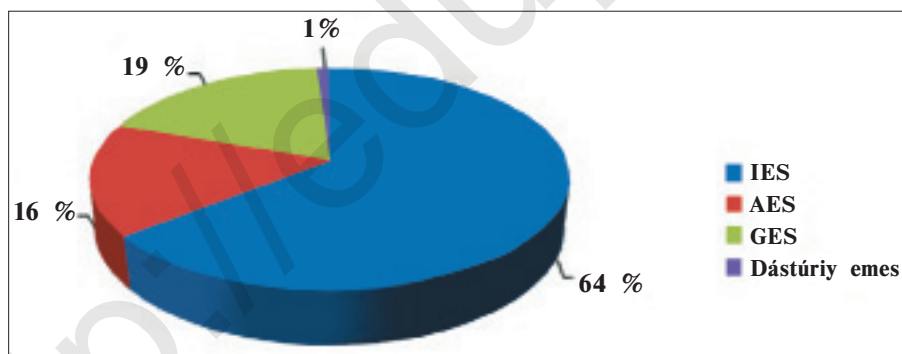
Kómir sanaatı janılgı-energetika tarmaqları arasında eń birinshi qalıplesken tarmaq bolıp esaplanadı. Bul tarmaq kóp qárejet hám jumısshı kúshi talap etiwshi taraw bolıp esaplanıp, onıń ónimlerinen elektr energetika, qara metallurgiya hám ximiya sanatatlarında paydalanılıadı. Házirgi waqıtta qazıp shıǵarılıp atırǵan kómirdiń tiykarǵı paydalanıwshısı ıssılıq elektr stanciyaları bolıp tabıladı. Qazıp shıǵarılıp

atirgan kómir, tiykarinan, usi mámleketlerdiń ózinde paydalanıladı. Qazıp shıǵarılıp atirgan kómirdiń tek 10 % i eksportqa shıǵarılmaqta.

Jáhán boyınsha derlik 7,3 mlrd.t kómir qazıp alınadı (2016-j). Qazıp alınǵan kómirdiń 75 % nen artıǵı Qıtay (3242 mln.t), Hindstan (708 mln.t) AQSH (672 mln.t), Avstraliya (503 mln.t), Indoneziya (460 mln.t) úlesine tuwra keledi.

Elektr energetika sanaatı elektr energiyasın islep shıǵarıw hám paydalanıwshılarga jetkerip beriwdi óz ishine aladı. Házirgi waqıtta jáhánde, shama menen, 25 trln. kv.s. elektr energiyası islep shıǵarılmaqta (2016-j). Qıtay (6,17 trln. kv.s), AQSH (4,4 trln. kv.s), Hindstan (1,4 trln. kv.s), Rossiya (1,1 trln. kv.s), Yaponiya (1,0 trln. kv.s) elektr energiyasın eń kóp islep shıǵarıwshı mámleketler bolıp esaplanadı.

Elektr energiyasın islep shıǵarıwda dástúrlík (ıssılıq, gidro hám atom elektr energetika tarmaqları) hám dástúrlík emes (quyash, samal, suw tolqını, geyzerlerden alınatuǵın energiya hám b.) energiya derekлерinen paydalanıladı. Joqarıda kórsetip ótilgen úsh túrdegi dástúrlík elektr energetika tarmaqları, shama menen, 99 % elektr energiyasın islep beredi. Absolyut energiya derekleriniń salmaǵı bolsa házirge shekem birqansha tómen (17-súwret).

17-súwret. Jáhán elektr energetika sanaatınıń tarmaqlar quramı (2017-j.).

Jıllıq elektr energetikası elektr energetikanıń jetekshi tarmaǵı esaplanıp, janılıǵını jaǵıw esabınan jıllı puw hám elektr energiyasın islep shıǵaradı. Niderlandiya, QAR, Polsha, Rumıniya, Meksika hám basqa mámleketlerde islep shıǵarılıp atirǵan elektr energiyasınıń tiykarǵı

bólimi sol JESlarǵa tuwra keledi. Tuoketuo (Qıtay), Surgut GRES-2 (Rossiya) jáhándegi eń iri JESları bolıp esaplanadı.

Gidroelektr energetika — suw aǵımınıń energiyası tiykarında elektr energiyasın islep shıǵarıwshı sanaat tarmaǵı. GESlar, tiykarınan, kóp suwlı hám tez aǵatuǵın taw dárya oypatlıqlarında qurıladı. Norvegiya, Braziliya, Albaniya, Kolumbiya sıyaqlı mámleketlerde elektr energiyasınıń tiykarǵı bólimi GESlarda islep shıǵarıladı. Ásirese, tawlı mámleketlerdiń elektr energetikasında GESlardıń áhmiyeti úlken. Qıtaydın Yanczi dáryasında qurılǵan «Úsh dara» GES i jáhänniń eń iri GES i bolıp esaplanadı.

Atom elektr energetikasi sanaatı elektr energetikanıń ilim-texnika revolyuciyası dáwirinde júzege kelgen, quramalı texnologiyalıq proceslerdi ózinde jámlestirgen tarmaǵı bolıp tabıladı. Dúnyadaǵı birinshi AES Rossiya Federaciyasınıń Obninsk qalasında iske túsirilgen edi. Házirgi künde jáhänniń 30 dan artıq mámleketinde AESlar xızmet alıp barmaqta. Eń iri AESlar Yaponiya, AQSH, Franciya, GFR, Rossiya aymaǵında jaylasqan. Franciya, Belgiya, Koreya Respublikası sıyaqlı mámleketler AESlar tiykarında alınıwshı energiya muǵdarı joqarı bolǵan mámleketler arasında jetekshilik etedi.

Sońǵı jılları jáhán mámleketlerinde ekologiyalıq jaǵınan zıyansız energiya alıwshı absolyut dereklerge talap kúsheyip barmaqta. Quyash, samal, suw tolqını, geotermal energiya sıyaqlılar usılar qatarınan bolıp tabıladı. Geotermal energiyadan paydalanıw AQSH, Rossiya, Filippin, Italiya, Islandiya sıyaqlı mámleketlerde jolǵa qoyılǵan bolsa, Franciya, Kanada, Rossiya, Qıtay teńiz tolqınınan, Qıtay, Daniya, Niderlandiya, Germaniya, AQSH samaldan elektr energiyasın islep shıǵarıw boyınsha jetekshilik etpekte.

1. Tómede kórsetilip ótilgen mámleketler arasınan OPEK ge aǵza bolmaǵan úsh mámleketti anıqlań:

a) Qıtay; b) Nigeriya; c) Indoneziya; d) Kuveyt; e) BAA; f) Baxrayn.

2. Tekstte kórsetilgen tábiyy gaz qazıp alıwshı tiykarǵı mámleketlerdiń jáhán ulıwma gaz qazıp alıw muǵdarındaǵı salmaǵın anıqlań.

3. Keleshekte jáhán janılıǵı-energetika balansında qanday ózgrisler júz beriwı múmkin?

17-§. Jáhán metallurgiya hám ximiya sanaatı geografiyası

Metallurgiya, qara metallurgiya, rehli metallurgiya, shoyın, polat, ximiya sanaatı.

Metallurgiya kompleksi sanaatıń tayanısh tarmaqlarınan biri bolıp, rudalardı qazıp alıwshı, olardı bayıtıwshı, metall hám metall eritpelerine islew beriwshı taraw bolıp esaplanadı. Bul kompleks paydalanatuǵın shiyki zat hám islep shıǵaratuǵın ónimler ózgesheliklerine muwapıq eki gárezsiz tarmaqqa — qara hám rehli metallurgiyaga bólinedi.

1. **Qara metallurgiya**nıń tiykarǵı ónimleri bolǵan shoyın hám polattan hár túrli sanaat tarmaqları hám de qurılıs tarawında kóp paydalanıladı.

Usı sanaat tarmaǵında júdá úlken kólemdegi temir rudası hám kokslenuǵın kómirden paydalanıladı. Sol sebepli dáslepki payıtlarda tarmaq kárxanaları, tiykarınan, iri temir rudası hám kómir kánlerine jaqın jaylastırılǵan. ITR dáwirinde tarmaqta jańa óndiris texnologiyasına ótiwi sebepli temir rudası hám kómirdi uzaq aralıqtan keltiriw imkaniytları keńeydi. Nátiyjede, Batıs Evropada, Yaponiya, AQSH tıń qara metallurgiya kárxanaları teńiz portları átiraplarında jaylastırılı basladı.

Jáhán qara metallurgiya sanaatında házirgi waqıtta shiyki zat resursların jetkerip beriwshı, tayar metall ónimlerin islep shıǵarıwshı hám olardı paydalanıwshı mámleketler toparları qalıplesken. Jáhánde qazıp alınatuǵın temir rudasınıń tiykarǵı bólimi Qıtay, Avstraliya, Braziliya, Hindstan hám Rossiya úlesine tuwra keledi (80 % den artıq). Aziya materigi mámleketleri qazıp alınatuǵın temir rudasınıń derlik 50 %in jetkerip beredi. Temir rudasın úlken muǵdarda import etiwshı mámleketler AQSH, Qıtay, Ullı Britaniya, Yaponiya, GFR, Koreya Respublikasi sıyaqlılar bolıp esaplanadı.

Tayar metall ónimlerin islep shıǵarıw procesinde Aziya mámleketleriniń anıq ústinligi sezilip turadı. Ásirese, Shıǵıs Aziya regionı mámleketleri bul tarawda aldınǵı qatarda. Bul mámleketler úlesine islep shıǵarılǵan shoyınnıń 71 % i hám polattıń 60,3 % i tuwra keledi.

**Qara metallurgiya sanoatınıń jetekshi mámleketleri
(2016-jil maǵlıwmatları)**

№	Shoyın islep shıǵarıwshı jetekshi mámleketler	Muǵdarı, mln.t.	Polat quyıw boyınsha jetekshi mámleketler	Muǵdarı mln.t
1	Qıtay	701	Qıtay	808
2	Yaponiya	80,2	Yaponiya	105
3	Hindstan	63,7	Hindstan	95,5
4	Rossiya	51,9	AQSH	78,5
5	Koreya Respublikası	46,3	Rossiya	69,8
	Jáhán boyınsha	1165	Jáhán boyınsha	1628

2. **Reńli metallurgiya** tarmaq sıpatında quramalı ishki dúziliske iye. Ol óziniń quramına reńli metall rudaların qazıp alıw hám bayıtıw, taza metall hám hár túrli eritpeler alıw, ekilemshı shiyki zattı qayta islew sıyaqlı proceslerdi óz ishine aladı. Bul tarmaq 70 túrge jaqın reńli metallardı qayta islese de, olar arasında alyuminiy, mıs, qorgásın, cink islep shıǵarıw tarmaqları áhmiyetli bolıp tabıladı. Reńli metallurgiya tarmaǵınıń islep shıǵargán ónimlerin hár túrli tarawlarda qollanıladı. Máselen, alyuminiy mashinasazlıq (avtosazlıq, elektrotexnika), qurılıs, transport hám de keń paydalanıw ushın arnalǵan kúndelikli xızmet etiw buyımların islep shıǵarıwda qollanılsa, mıstan elektr energetika, mashinasazlıq sıyaqlı sanaat tarmaqlarında paydalanıladı.

Jáhán reńli metallurgiyası rawajlanıwınıń birinshi basqışında shiyki zat faktori, jeńil metallar islep shıǵarıwǵa talaptıń artıwı menen (ekinshi basqış) energiya faktori sheshiwshı tásirge iye bola basladı. Sonıń menen birge, transport hám tutınıwshı faktorları da tarmaqtıń rawajlanıwında óz ornına iye.

Rawajlanıp atırǵan mámleketler reńli metallurgiyada shiyki zat resurstarın jetkerip beriwege, rawajlangán mámleketler bolsa tutınıwǵa (paydalanıwǵa) tayar reńli metallar islep shıǵarıwǵa qánigelesken. Máselen, reńli metallurgiyanıń áhmiyetli tarmaǵı esaplangán alyuminiy sanoatında Avstraliya, Qıtay, Braziliya, Indoneziya, Hindstan sıyaqlı mámleketler tiykarǵı shiyki zat — boksit jetkerip beriwshe

mámleketler bolıp tabıladı. Qıtay, Rossiya, Kanada, AQSH, BAÁ bolsa tazalanğan alyuminiy islep shıǵarıw boyınsha jetekshilik etedi.

Ximiya sanaatı jáhán ekonomikasınıń eń áhmiyetli tarmaqlarınan biri. Ximiya sanaatı ónimlerinen ekonomikanıń barlıq tarmaqlarında hám xalıq kúndelikli turmısında keń paydalanıladı. Ximiya sanaatı tarmaqları aymaqlıq jaylasıwında shiyki zat (ximiya sanaatınıń barlıq tarmaqları), suw (ximiya sanaatınıń barlıq tarmaqları), energiya (neft-gaz ximiyası) faktorlarınıń áhmiyeti úlken.

Jáhán ximiya sanaatında tórt tiykarǵı region bólinip turadı: *Shıǵıs Aziya, AQSH, Batis Evropa, ĞMDA mámleketleri*. Ximiyalıq ónimler islep shıǵarıw boyınsha kóp jaǵdaylarda bul aymaq mámleketleri jetekshilik etedi. Máselen, sulfat kislotasınıń tiykarǵı islep shıǵarıwshıları AQSH, Qıtay, Rossiya sıyaqlılar esaplansa, mineral tóginler islep shıǵarıwda Qıtay, AQSH, Hindstan sıyaqlılar ayrıqsha orınlarǵa iye. Farmaceutika sanaatınıń rawajlanıwı boyınsha AQSH, Germaniya, Franciya, Polsha, Qıtay hám Hindstan mámleketleri ajralıp turadı.

1. Metallurgiya sanaatı kárxanalarınıń aymaqlıq jaylasıwına qanday faktorlar tásir kórsetedi?
2. Tórende kórsetilgen mámleketlerdiń qaysı biri ushın qara metallurgiya xalıqaralıq qánigelesiw tarawı bolıp esaplanadı?
1) Qıtay; 2) Hindstan; 3) Rossiya; 4) Zambiya; 5) Argentina; 6) Germaniya.
3. Qaysı regionlar jáhán ximiya sanaatınıń tiykarǵı orayları bolıp esaplanadı?

18-§. Jáhán mashinasazlıq hám jeńil sanati geografıyası

Mashinasazlıq sanaatı, kemesazlıq, avtomobilsazlıq, jeńil sanati, toqımashılıq.

Mashinasazlıq sanaatınıń tiykarǵı wazıypası ekonomikanıń barlıq tarawların mashina hám ásbap-úskenerler menen támiyinlewden ibarat.

Mashinasazlıq kompleksi kárxanalarınıń aymaqlıq jaylasıwında bir qatar faktorlarınıń tásiiri bar. Kóplegen tarmaqlarda bolǵanı sıyaqlı

miynet resursı faktori kárxanalar jaylasıwında áhmiyetli bolıp esaplanadı. Bunnan basqa, ilim-texnika rawajlanıwı faktori da kúshli tásirge iye bolıp, onıń nátiyjesinde tarmaq ishinde ónim islep shıǵarıw procesleriniń tezlesiwı, nátiyeliliktiń artıwı hám ilimiy oraylar menen integraciyanıń kúsheyiwine alıp keldi.

ITR dáwirinde jáhán mashinasazlıǵı ilim talap tarmaqlardan birine aylandı. Nátiyjede, tarmaqtıń zamanagóy tarawları tez rawajlana basladı. Sonıń menen birge, transport (infradúzilmeniń rawajlanganlıǵı), tutınıw (talap hám tutınıw bazarı ózgeshelikleri) shiyki zat (awır mashinasazlıq kárxanalarınıń qara metallurgiya oraylarına jaqınlıǵı) faktorları tásiiri hám mashinasazlıq kárxanalarınıń aymaqlıq jaylasıwında itibarǵa alındı.

Bul sanaat tarmaǵı metallǵa islew beriw tarawı menen birge óziniń quramına 200 den artıq óndiris tarmaqların jámleydi. Olar arasında kemesazlıq, avtomobilsazlıq, aviakosmoslıq, elektronika hám elektrotexnika sanaat tarmaqları ayrıqsha áhmiyetke iye. Kemesazlıq tarmaǵı ónimleri teńiz transportında xalıqaralıq júklerde tasıwda úlken áhmiyetke iye bolıp, Yaponiya, Koreya Respublikası, Qıtay usı tarawdıń jeteksheleri bolıp esaplanadı.

Avtomobilsazlıq, mashinasazlıq sanatatınıń eń áhmiyetli tarmaǵı bolıp esaplanadı. Jáhánniń 30 ǵa jaqın mámleketlerinde avtomobiller islep shıǵarılıp, olar arasında Qıtay, Yaponiya, Germaniya, AQSH, Koreya Respublikası kibi mámleketler jetekshilik etedi. Rossiya, AQSH, Franciya, QXR, Yaponiya aviaraketa-kosmoslıq sanatatı rawajlangan mámleketler qatarınan orın aladı.

Rawajlangan mámleketlerde finanslıq, ilim-texnika imkaniyatlarınıń joqarılıǵı sebepli mashinasazlıq sanatatınıń iri óndiris kárxanaların tap sol mámleketler aymaǵında jaylasqan. Sonıń menen birge, usı aymaqlarda jáhánniń 4 iri mashinasazlıq orayları da qalıplesken. Olar arasında **Arqa Amerika** regionı barlıq mashinasazlıq tarmaqları rawajlanganlıǵı menen ajıralıp turadı. **Batis Evropa** mámleketleri ǵalaba mashinasazlıq ónimlerin islep shıǵarıwǵa qánigelesken bolsa, **Shıǵıs hám Qubla-Shıǵıs Aziya mámleketleri** dástúrlük mashinasazlıq ónimleri menen birge joqarı texnologiyaǵa tiykarlangan ilimtalap ónimlerin islep shıǵaradı (radio-telemexanika, kúndelikli xızmet

texnikasi). **ЎMDA мамлекетleri** mashinasazligında awır hám orta mashinasazlıq úlken orın tutadı.

Jeńil sanaat xalıqtıń keń paydalanatuǵın ónimleri (gezleme, kiyim, ayaqkiyim hám basqalar) menen támiyinlewshi sanaat tarmaǵı bolıp esaplanadı. Usı tarmaq shiyki zat sıpatında, tiykarınan, awıl xojalıq ónimlerinen paydalanıladı. Shiyki zat, tutınıw, miynet resursları faktorları tarmaq rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye. Jeńil sanaatta eń jetekshi tarmaqlar toqımashılıq, tigiwshilik hám teri-ayaq kiyim tarmaqları bolıp esaplanadı.

Toqımashılıq sanaatı kóp miynet talap etiwshi tarmaq bolǵanlıǵı sebepli, sol waqıtta arzan ishshi kúshine bay rawajlanıp atırǵan mámleketlerde tez pátler menen rawajlanbaqta. Toqımashılıqta, tiykarınan, paxta, jún, jipek, zıǵır hám ximiyalıq (jasalma) talshıqlardan gezleme tayarlanadı. Sońǵı jılları bul sanaat ónimleri quramında sintetikalıq talshıqlı gezlemeler islep shıǵarıw kólemi artıp barmaqta.

Jáhán toqımashılıǵında bes region qalıplesken: *Shıǵıs Aziya, Qubla Aziya, ЎMDA mámleketleri, Evropa hám AQSH*. Eger Aziya regionlarında paxta hám jipek talshıqlı gezlemeler úlken salmaqqa iye bolsa, Evropa hám AQSH da tiykarǵı orındı sintetikalıq talshıqlı hám trikotaj gezlemeler iyeleydi.

Tigiwshilik sanaatı házirgi kúnde jeńil sanaattıń eń qımbat túrdegi ónimler islep shıǵarıwshı tarmaqlarınan biri bolıp esaplanadı. Onda ózine tán «moda orayları» qalıplesken bolıp, olar Parij, London, Berlin hám Nyu-York qalaları bolıp tabıladı. Arzan ishshi kúshinen paydalanıw imkaniyatı bolǵanlıǵı sebepli tigiwshilik tarawı kárxanaları áste-aqırın rawajlanıp atırǵan mámleketlerge kóship ótpekte.

Teri-ayaq kiyim tarmaǵı terige islew beriw hám onnan hár túrli ónimler islep shıǵarıwǵa qánigelesken. Qıtay, Italiya, Hindstan, Ispaniya, AQSH, Franciya sıyaqlı mámlekeler usı tarmaqtıń jetekshi mámleketleri bolıp esaplanadı.

1. Mashinasazlıq sanaatınıń qanday tarmaqları ilim-texnika revolyuciyası dáwirinde rawajlandı?
2. Qaysı mámleketler avtomobil islep shıǵarıwda jetekshilik etedi?
3. Jeńil sanaattıń rawajlanıwında shiyki zat faktorı qanday áhmiyetke iye?
4. Rawajlanǵan mámleketler hám rawajlanıp atırǵan mámleketler jeńil sanaatı bir-birinen qay táreplerine qaray ajıraladı?

19-§. Jáhán diyqanshılıǵı geografıyası

Awıl xojalıǵı, tovar hám tutınıw awıl xojalıǵı, dánli eginler, maylı eginler, tamır miyweli eginler, texnikalıq eginler.

Awıl xojalıǵı adamzat tariyxında júdá zárúr áhmiyetke iye bolǵan óndiris tarmaǵı bolıp esaplanadı. Házirgi kúnde social-ekonomikalıq rawajlanıwda awıl xojalıǵınıń áhmiyeti birqansha tómenlegen bolıwına qaramay, jáhánniń kóp sanlı rawajlanıp atırǵan mámleketleri ushın ol tiykarǵı xalıqaralıq qánigelesiw tarawı bolıp qalmaқта. Jáhán boyınsha házirgi waqıtta, shama menen, 1,4 mlrd. adam awıl xojalıǵı tarawında bánt.

Awıl xojalıǵınıń tiykarǵı ózgesheliklerinen biri, onıń tábiyiy klimat sharayatı menen úzliksiz baylanıslı ekenligi bolıp tabıladı. Sol tábiyiy klimatlıq sharayatı kóp jaǵınan jáhán mámleketleri awıl xojalıq tarmaqlarına qánigelesiwin belgileydi. Sol sebepli, awıl xojalıq quramı hám tarmaqlarınıń aymaqlıq jaylasıw jaǵdayı hár túrli boladı. Usı tarmaqtıń rawajlanıwına tábiyiy klimat sharayatınan basqa, ekonomikalıq-sociallıq sharayat (awıl xojalıǵına kapital qoyımalardı tartıw, texnikalıq qurallar menen támiyinlengenlik jaǵdayı) hám de xalıqtıń milliy-diniy quramı da úlken tásir kórsetedi.

10-keste

Jáhán mámleketleri JIÓ de awıl xojalıǵınıń salmaǵı (2017-j., %)

JIÓ de awıl xojalıǵı salmaǵı joqarı bolǵan mámleketler	Awıl xojalıǵınıń JIÓ deǵı salmaǵı, %	JIÓ awıl xojalıǵı salmaǵı tómen bolǵan mámleketler	Awıl xojalıǵınıń JIÓ deǵı salmaǵı, %
Liberiya	77	Monako	0
Somali	65	Qatar	0,1
Gvineya-Bisau	62	San-Marino	0,1
Kongo DR	55	Kuweyt	0,3
MAR	55	Lyuksemburg	0,4

Islep shıǵaratuǵın ónimler ózgesheliklerine qaray, awıl xojalıq tarmaqları eki toparǵa: *diyqanshılıq (zúrâátlilik)* hám *sharwashılıqqa*

bólinedi. Sonday-aq, awıl xojalıǵında ónim islep shıǵarıw ózgesheligine qaray, eki túrge bólinedi. **Birinshisi rawajlangan tovar awıl xojalıǵı** bolıp, onda islep shıǵarılatuǵın ónimler bazar, birinshi náwbette, sırtqı bazar ushın arnalǵan boladı. Bunday xojalıqlar ishki intensiv shólkemlestirilgen zamanagóy diyqansılıq hám sharwashılıq tarawları bolıwı múmkin. Tovar awıl xojalıǵı, tiykarınan, ekonomikalıq rawajlangan mámleketlerde keń rawajlangan. Ádette, olarda ITR jetiskenliklerinen ústin dárejede paydalanıwǵa erisilmekte.

Ekinshisi, ishki tutınıwı ushın ǵana ónim islep shıǵaratuǵın, ádette, az nátiyjeli awıl xojalıǵı bolıp tabıladı. Bunday xojalıqlar áyyemnen keń tarqalǵan bolǵanlıǵı sebepli **dástúrlık awıl xojalıǵı** da delinedi. Olarda jumıs, ádette, **ekstensiv** jol menen shólkemlestirilgen boladı. Házirgi waqıtta bunday qalaq diyqansılıq xojalıqları jáhánniń kópshilik rawajlanıp atırǵan mámleketlerinde keń tarqalǵan. Oraylıq hám Shıǵıs Afrika, Qubla hám Qubla-shıǵıs Aziya mámleketlerinde ele de günde kibi ápiwayı jumıs qurallarınan paydalanıladı (18-súwret).

Dánli eginler jetistiriw diyqansılıqtıń eń iri tarmaǵı bolıp tabıladı. Dánli eginler hár túrli birqansha kóp bolıp, olar jáhán egin maydanlarınıń yarımı (0,7 mlrd.ǵa)nda egiledi. Dánshilik quramında biyday, salı hám mákke, júweri jetistiriw tarawlarınıń salmaǵı úlken. Jáhán jalpı dán ónimleri hasılınıń 80 % i bul egin túrlerine tuwra keledi. Bunnan basqa, arpa, sulı sıyaqlı túrdegi dán ónimleri bar.

Intensiv awıl xojalıǵı

Ekstensiv awıl xojalıǵı

18-súwret. Jáhán mámleketlerinde awıl xojalıǵınıń rawajlanıw ayırmashılıqları

Биыдай дanlı eginler arasında e kp egiletuđın egin tri bolıp esaplanadı. 2016-jıl mađlıwmatlarına qaray, jhnde 800 mln. t biyday jetistirilgen. Biyday jetistiriwde Qıtay (131,7 mln.t), Hindstan (86,9 mln.t), Rossiya (73,3 mln.t), AQSH (62,9 mln.t), Kanada (30,5 mln.t) jetekshilik etedi. Jhn biyday hasilının derlik yarımı bul mmleketler lesine tuwra keledi. Jhnnin tiykarđı biyday egiletuđın aymaqları Arqa yarım shardın orta kelikleri (AQSH, Kanada, Rossiya, Ukraina, Qazaqstan, Qıtay) hm Qubla yarım shardın orta kelikleri (Avstraliya, Argentina, Braziliya) bolıp esaplanadı.

Jhn dnli eginleri arasında jalpı hasılı da hmiyetine qaray ekinshi orındı salı iyeleydi. Eger biyday kpshilik jađdaylarda dala regionları eginini esaplansa, salı, tiykarınan, musson klimatlı aymaqlarda jetistiriledi. Qol miynetine tiykarlangn saligershiliktin rawajlanıwı tek agroklimatlıq sharayatqa emes, al kp sanlı ishshi kúshine de baylanıslı. Usı faktorlar jámlengen Shıđıs, Qubla-Shıđıs hm Qubla Aziya jhnnin tiykarđı saligershilik regionları bolıp esaplanadı. Qıtay, Hindstan, Indoneziya, Bangladesh, Vetnam sıyaqlı mámleketler salı jalpı hasılı boyınsha jhnde aldınđı qatarda turadı.

Mkke jhn dn hasilının 1/4 bólimin beriwshi egin tri bolıp esaplanadı. Onın tarqalıw regionları derlik biyday egiletuđın dnler menen birdey aymaqlarğa tuwra keledi. AQSH, Braziliya, Meksika, Argentina, Qıtay jhnnin e kp mkke jetistiriwshi mámleketleri bolıp esaplanadı. AQSH bul eginnin jhn boyınsha ulıwma hasilının 25 % ten artıđın támiyinleydi.

Xalıq tárepinen paydalanılatuđın maydın tiykarđı bólimi soya, ayđabađar, ęoza, shigit, zaytun sıyaqlı eginlerden alınadı. Soya jetistiriwde — AQSH (jhn soyasının yarımı), Braziliya, Qıtay; ęoza jetistiriwde — Hindstan, Batıs Afrika mmleketleri; ayđabađar jetistiriwde — Ukraina, Rossiya, Argentina; zaytun jetistiriwde — Italiya, Ispaniya sıyaqlı Jer Orta teiz boyı mmleketleri ayrıqsha orın iyeleydi.

Tamır miywelerden kartoshka jetistiriwde Qıtay, Hindstan, Rossiya, Ukraina, AQSH jetekshi mmleketler bolıp esaplanadı. Qantlı eginlerden qant lblebisin jetistiriwde Rossiya, Franciya, AQSH; qant qamıs jetistiriwde Braziliya, Hindstan, Qıtay jetekshilik etedi.

Shay, kofe, kakao quwat beriwshi egin trleri bolıp esaplanadı. Shay jalpı hasılı boyınsha Qıtay, Hindstan, Keniya, kofe hasilın

jetistiriw boyınsha Braziliya, Indoneziya, Vetnam kakao dánlerin jıynaw boyınsha Kot-d'Ivuar, Gana, Indoneziya aldınǵı qatarda. Texnikalıq eginler arasında paxta úlken salmaqqa iye bolıp, Qıtay, AQSH, Hindstan, Pakistan, Braziliya, Ózbekstan eń kóp paxta jetistiretuǵın mámleketler bolıp esaplanadı. Tábiyyıy kauchuk (geveya) jetistiriwde Tailand, Indoneziya, Malaziya, Hindstan, Qıtay mámleketleri úlken salmaqqa iye.

1. Aytıń, awıl xojalıǵı tarawı rawajlanıwında milliy-diniy faktor qanday áhmiyetke iye bolıwı múmkin?
2. Ekvatorial klimat regionına tán diyqansılıq tarmaqların sanap berin.
3. Tema tekstinen paydalanıp tómendegi kesteni toltırın.

№	Egin túri	Egin túrin jetistiriwshi aldınǵı qatardaǵı mámleketler
1	Salı	
2	Ayǵabaǵar	
3	Shay	
4	Paxta	
5	Qant qamıs	

20-§. Jáhán sharwashılıǵı hám balıqshılıǵı geografıyası

Sharwashılıq, qaramal baǵıwshılıq, shoshqashılıq, qoyshılıq, balıqshılıq, qusshılıq, jabayı haywan baǵıwshılıq, túyeshilik.

Sharwashılıq jáhán awıl xojalıǵınıń sharwa malların kóbeytiw menen shuǵıllanatuǵın tarmaǵı bolıp sanaladı. Sharwashılıq qaramalshılıq, qoyshılıq, eshkishilik, shoshqashılıq, jılqıshılıq, túyeshilik, qusshılıq, jabayı haywanlar baǵıwshılıq, pal hárreshilik, pilleshilik sıyaqlı tarmaqlarǵa bólinedi. Qaramalshılıq, qoyshılıq, shoshqashılıq hám qusshılıq sharwashılıqtıń eń úlken áhmiyetke iye tarmaqları bolıp esaplanadı.

Xalıqtıń paydalanıwındaǵı jámi góshtiń, shama menen, 30 % in, súttiń tiykarǵı bólimin qaramalshılıq jetkerip beredi. Ortasha regionnıń toǵay hám dala zonalarında intensiv, qurǵaq ayaqlarda bolsa kóshpeli

ekstensiv qaramalshılıq rawajlangan. Jáhánde qaramallardıń ulıwma sanı 1,3 mlrd. bastan artıq bolıp, olardıń sanına qaray Hindstan (298 mln. bas), Braziliya (220 mln. bas), Qıtay (108 mln. bas), AQSH (92 mln. bas) hám Pakistan (79,4 mln. bas) mámleketleri ajıralıp turadı (2016-j).

Qoyshılıq, tiykarınan, jáhánniń qurğaq taw-jaylawları, dala hám yarım shól regionlarında rawajlangan sharwashılıq tarmağı bolıp esaplanadı. Mamiq hám yarım mamiq júnli qoyshılıq klimatı jumsaq, ıgallı dala, yarım shólistanlıq regionlarında: teri hám gósh beriwshi qoyshılıq, sonıń ishinde, qarakól qoyshılığı bolsa qurğaq yarımshólistanlıq hám shólistanlıq regionlarında rawajlangan. Mağlıwmatlarǵa qaraǵanda, jáhán boyınsha 1,1 mlrd. bastan artıq qoy bolıp, Qıtay (162 mln. bas) Avstraliya (67,5 mln. bas), Hindstan (63 mln. bas), Iran (42,5 mln. bas), Nigeriya (42 mln. bas) sıyaqlı mámleketler qoylardıń ulıwma sanı boyınsha jetekshilik etedi (2016-j). Avstraliya hám Jańa Zelandiya intensiv qoyshılıq joqarı dárejede rawajlangan mámleketler bolıp esaplanıp, olar jáhán bazarına úlken muǵdarda jún hám teri jetkerip bermekte.

Shoshqashılıq jáhán gósh ónimleriniń 40 % ten artıǵın tayarlap beriwshi tarmaq bolıp esaplanadı. Bul tarmaq dánshilik hám kartoshkashılıq rawajlangan rayonlarda hám de iri qalalar hám azıq-awqat sanaatı orayları janında rawajlandırıldı. Bul tarmaq rawajlanıwında milliy-diniy faktordıń tásirini úlken bolıp, islam mámleketleri sharwashılıǵında usı tarmaq joq. Shoshqalardıń ulıwma sanı 1 mlrd. basqa jaqın bolıp, olardıń derlik yarımı Qıtay úlesine tuwra keledi (457 mln.bas). AQSH (71,5 mln. bas), Braziliya (40 mln. bas), Ispaniya (29,2 mln. bas), Germaniya (27,4 mln. bas) sıyaqlı mámleketler de shoshqashılıq tarmaǵınıń aldınǵı qatardaǵıları bolıp esaplanadı.

Qusshılıq xalıqtıń paydalanıwı ushın dietalıq gósh (jámi paydalanıwdaǵı góshtiń 20 % ke jaqını), máyek hám jumsaq pár tayarlap beriwshi tarmaq esaplanıp, tiykarınan, dánshilik rayonlarında rawajlangan. Qıtay (6,2 mlrd. bas), AQSH (2,2 mlrd. bas), Indoneziya (2,1 mlrd. bas), Braziliya (1,4 mlrd. bas), Iran (1 mlrd. bas) sıyaqlı mámleketler quslar sanına qaray jáhánde jetekshi orınlardı iyeleydi. Sonday-aq, sharwashılıqtıń, tiykarınan, ortasha region mámleketlerine tán bolǵan

pilleshilik (Qıtay, Yaponiya, Ózbekstan, Ispaniya, Italiya hám t.b.), shólistanlı sharayatlı mámleketler ushın dástúrlík esaplangan túyeshilik (Somali, Sudan, Mavritaniya hám b.) jáhanniń kóplegen regionlarında rawajlangan jısqıshılıq (Qıtay, Braziliya, Meksika) arqa regionlardagı suwınshılıq (Rossiya, Kanada, AQSH), arqa keńlikler hám de dárya qayırlarında qalıplesken jabayı haywanatlar (Rossiya, Kanada, Skandinaviya mámleketleri) sıyaqlı tarawları da jáhán ekonomikasında óziniń ornına iye. Balıqshılıq xojalıgınıń eń áyyemgi tarmaqlarınan biri. Usı tarmaq házirgi kúnde de óziniń áhmiyetin joytpağan. Sebebi sol usı tarmaq jáhán xalqın insan salamatlıgı ushın zárúr bolğan belok hám basqa biologiyalıq aktiv birikpeler menen támiyinlep beredi. Barlıq awlaw menen ámelde suw basseynlerine iye bolğan jáhanniń derlik barlıq mámleketlerinde shuǵıllanıladı. Balıqlardıń tiykarǵı bólimi dúzlı (teńiz hám okeanlar), qalğan bólimi bolsa dushshı suw basseynlerinen awlanadı. Balıqshılıq boyınsha okenlar arasında Tınısh (okeanlarda awlanatuǵın balıqtıń 66 %) okean, teńizler arasında bolsa Norvegiya, Bering, Oxota, Yapon teńizleri aldındı qatarda. Mámleketler arasında bolsa Qıtay (jáhán balıq awlaw kóleminiń 1/3 bólimi tuwra keledi), Indoneziya, Hindstan sıyaqlı mámleketler jetekshi bolıp esaplanadı.

1. Sharwashılıq tarawınıń rawajlanıwına qanday faktorlar tásir etedi?
2. Berilgen bilimler tiykarında jáhán regionları sharwashılıgınıń qánigelesken tarmaqların anıqlań hám de tómendegi kesteni toltırın:

№	Regionlar	Sharwashılıqtıń qánigelesken tarmaqları
1	Evropa	
2	Aziya	
3	Afrika	
4	Arqa Amerika	
5	Qubla Amerika	
6	Avstraliya hám Okeaniya	

3. Tómendegi mámleketler arasınan qoyshılıq rawajlangan mámleketlerdi ayırıp kórsetiń:
 - a) Hindstan; b) AQSH; c) Avstraliya; d) Qıtay; e) Braziliya; f) Rossiya.

21-§. Jáhán transportı geografiyası

Transport, qurğaqliq transportı, avtomobil transportı, truba transportı, temir jol transportı, hawa transportı, teñiz transportı, dárya transportı.

Transport ekonomikasınıń áhmiyetli tarmağı bolıp, óndiris hám xalıqtıń júklerge talapların óz waqtında tolıq támiyinlep turatuǵınlığı belgili. Sonıń menen birge, ol mámleketler aralıq ónim hám xızmetler almasıwın támiyinlep, xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardıń ámelge asırılıwında tiykar bolıp xızmet etedi. Transport sistemasın haqlılı túrde jáhán ekonomikasınıń «qan tamırı» dep de ataydı. ITR transporttıń jáne de rawajlanıwına, onıń jańa túrleri payda bolıwına sebepshi boldı. Transport tarmaqları rawajlanıwı mámleketlerdiń social-ekonomikalıq rawajlanǵanlıq dárejesi, maydanı, aymaǵınıń ózlestirilgenligi sıyaqlı faktorlar menen baylanıslı.

Tez rawajlanıp baratırǵan jáhán transportı quramalı hám ózine tán tarmaqlar sistemasın quraydı. Olar qurğaqliq (temirjol, avtomobil hám truba), suw (teñiz hám dárya) hám de hawa transportı tarmaqlarına bólinedi. Avtomobil transportı keń tarqalǵan transport túri bolıp esaplanıp, ol XX ásirde keń rawajlandı. Bul transport túrinde «esikten-esikke shekem» alıp barıp qoyıw imkaniyatınıń bolǵanlıǵı onıń eń kópshilikke arnalǵan transport túrine aylanıwına sebepshi boldı. Avtomobil jollarınıń jáhán boyınsha ulıwma uzınlığı 28 mln. km den artıq bolıp, bul kórsetkishke muwapıq AQSH, Hindstan, Qıtay, Braziliya, Rossiya sıyaqlı mámleketler jetekshilik etedi. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, jáhán mámleketlerindegi avtomobillerdiń ulıwma sanı 1 mlrd.dan artıq bolıp, olardıń úlken bólimi rawajlanǵan mámleketler úlesine tuwra keledi.

Temir jol transportı sanaat revolyuciyası dáwirinde payda bolǵan, ITR jetiskenlikleri nátiyjesinde zamanagóy kóriniske iye bolǵan qurğaqliq transport tarmaǵına aylandı. Úlken muǵdardaǵı sanaat hám awıl xojalıǵı júklerin uzaq aralıqlarǵa jetkerip beriw ózgesheligine iye ekenligi menen ajıralıp turadı. Temir jollar ulıwma uzınlığı jáhände, shama menen, 1,2 mln. km bolıp, AQSH, Qıtay, Rossiya, Hindstan, Kanada mámleketleri bul boyınsha aldınǵı qatarda bolıp esaplanadı.

Rawajlanıp atırğan mámleket (Hindstan)

Rawajlanğan mámleket (Yaponiya)

19-súwret. Jáhán mámleketleri temir jol transportındaǵı ayırmashılıqlar.

Truba transportı suyuq gaz tárizli kórinistegi júklerdi uzaq aralıqqa jetkerip beriwge arnalğan transport tarmaǵı. Onda, tiykarınan, tábiyiy gaz, neft hám neft ónimlerin tasıw procesi ámelge asırıladı. Ol ózine túser bahanıń tómenligi, júklerdi bir tegis kerekli mánzilge jetkerip bere alıw imkanınıń barlıǵı hám de qorshaǵan ortalıqqa unamsız tásirdiń tómenligi menen ajralıp turadı. Gaz hám neft trubalarınń ulıwma uzınlıǵı 2 mln. km ge jaqın bolıp, olardıń tiykarǵı bólimi neft-gaz qazıp alıwshı mámleketler aymaǵına tuwra keledi. Neft trubaları uzınlıǵı boyınsha AQSH, Rossiya, Kanada, Qıtay, Saudiya Arabstanı, gaz trubaları uzınlıǵı boyınsha bolsa AQSH, Rossiya, Kanada, Germaniya, Franciya sıyaqlı mámleketler jetekshilik etedi.

Suw transportı — transporttıń tábiyiy (dáryalar, kóller, teńizler, okeanlar) hám jasalma suw jolları (kanallar, suw saqlaǵıshları) arqalı júkler hám jolawshılar tasıytuǵın túri bolıp esaplanadı. Ol teńiz hám dárya transportı túrlerin óz quramına birlestiredi.

Teńiz transportı xalıqaralıq sawdanıń derlik 80 %in ámelge asıradı. Teńiz jolları arqalı úlken muǵdardaǵı suyuq, qurǵaq júkler tasıladı. Teńiz transportında júk tasıw jumısları teńiz sawda flotı tárepinen ámelge asırıladı. Júk tasıw kólemine qaray Panama, Liberiya, Marshall atawları, Greciya sıyaqlı mámleketlerdiń flotları jetekshilik etedi.

Tiykarǵı teńiz jolları hár túrli ónimlerdi islep shıǵarıwshı hám olardı paydalanıwshı mámleketler arasında shólkemlestirgen. Ádette,

Afrika, Latin Amerikası, Aziya, Avstraliyadan hár túrli sanaat hám awıl xojalıq shiyki zatları Evropa, Yaponiya, Koreya Respublikası, Arqa Amerika mámleketlerine, olardan bolsa xalıq hám xojalıq ushın hár túrli paydalanatúǵın ónimler dúnyanıń barlıq ayaqlarına jetkerip beriledi. Teńiz transportında ulıwma júk tasıw kóleminiń 60 %i Atlantika okeanı úlesine tuwra keledi. Teńiz transport qurallarına xızmet kórsetiwshi 2 mıńnan artıq portlar bolıp, Shanxay, Singapur, Rotterdam portları olar arasında júk qabıllaw kólemine qaray jetekshilik etedi.

Teńiz transportı rawajlanıwına xalıqaralıq kanallar hám teńiz buǵazları úlken tásir kórsetedi. Xalıqaralıq kanallar arasında Suvaysh hám Panama kanallarınıń áhmiyeti júdá úlken. Olar materikler arasındaǵı aralıqlardıń qısqarıwına imkaniyat beredi. Teńiz buǵazları arasında eń kóp kemelerdi ótkeretuǵınları La-Mansh, Eresunn (Zond), Gibraltar, Xormuz, Malakka, Bosfor buǵazları bolıp tabıladı.

Ishki suw transportı dárya, kóller hám de kanallar járdeminde mámleketlerdiń ishki ayaqlarına júk hám jolawshı tasıwdı ámelge asıradı. Dárya hám kól transportı jollarınıń uzınlıǵına qaray jáhándе Rossiya, Qıtay, AQSH, Braziliya, Kanada jetekshilik etedi. Ishki suw transportınan paydalanıwda iri dárya, kól hám de kanallardıń áhmiyeti úlken. Bunday dáryalar qatarına Amazonka, Missisipi, Dunay, Volga, Yanczi, Kongo hám basqalar kiredi. Olar menen bir qatarda kemeler qatnawında Jaǵa boyı (AQSH), Ullı (Qıtay), Volga-Baltik (Rossiya) Reyn-Mayn-Dunay (Germaniya) kanallarınan paydalanıladı.

Hawa transportı jolawshılar, pochta hám basqa hár túrli júklerde tez tasıytuǵın jáhándеgi eń tez hám qımbat transport tarmaǵı bolıp esaplanadı. Jáhán boyınsha hawa transportında jolawshı tasıw muǵdarı jıldan-jılǵa artıp barmaqta. Házirgi kúnde jáhán jolawshı tasıw muǵdarınıń 20 % ge jaqını usı transport tarmaǵına tuwra kelmekte. Xalıqaralıq baylanıslar sońǵı dáwirlerde, ásirese, Evropa menen Arqa Amerika mámleketleri arasında aktiv ótpekte. Esap-kitaplarǵa qaraǵanda, Atlantika okeanı ústinde bir waqıttıń ózinde júzden artıq hawa laynerleri hár eki tárepke qarap hárekette boladı. Bul transport tarmaǵınıń rawajlanıwında aeroportlardıń ornı júdá úlken. Jolawshılardı qabıllaw muǵdarına qaray Atlanta (AQSH), Pekin (Qıtay), Dubai (BAA) aeroportları aldınǵı qatarda bolıp esaplanadı.

1. Qaysi transport tarmagi jáhán xojalığının qalıplesiwi hám rawajlanıwına úlken tásir kórsetti?
2. Ilim-texnika revolyuciyası transport rawajlanıwında qanday áhmiyetke iye?
3. Teńiz transportınıń tez pátlerde rawajlanıwına neler sebep boldı?

22-§. Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar geografıyası

Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar, eksport, import, sawda balansı, valyuta, xalıqaralıq sawda, xalıqaralıq turizm.

Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar dep, mámleketler arasındaǵı, xalıqaralıq shólkem hám korporaciya qatnasıǵındaǵı xojalıq baylanıslarına aytıladı. Oǵan ilimiy-texnikalıq rawajlanıw, mámleketler aralıq social-ekonomikalıq ayırmashılıq, jáhán regionlarındaǵı siyasiy jaǵday, xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya sıyaqlı faktorlar tásir kórsetedi.

Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardıń xalıqaralıq sawda, kredit-finans qatnasıqları, xalıqaralıq turizm, miynet resurslarınıń xalıqaralıq migraciyası, xalıqaralıq ilimiy-texnikalıq birge islesiw sıyaqlı kórinisleri bar. Olar arasında xalıqaralıq sawda eń úlken áhmiyetke iye. Ol mámleketler arasında shiyki zat ónim hám xızmetlerdi óz ara almaslawǵa tiykarlangan xalıqaralıq sawda qatnasıqları sisteması bolıp tabıladı. Mámleketlerdiń sırtqı sawda kólemi sırtqı sawda aylanbası arqalı anıqlanadı. AQSH, Qıtay, Germaniya, Yaponiya, Franciya sırtqı sawda aylanbası kólemine qaray jáhánde jetekshilik etedi.

Xalıqaralıq sawdanıń 3/4 bólimin ónimler sawdası quraydı. Mashina hám úskenerler, transport quralları, ximiyalıq ónimler sıyaqlılar xalıqaralıq sawdada talap joqarı bolǵan tayar ónimler bolıp esaplanadı. Jáhánniń rawajlangan mámleketleri xalıqaralıq sawdanıń 60 % den artıǵın támiyinleydi.

Sırtqı sawdada globallasıw procesi tez pátlerde ósip barıwına qaramay, mámleketler hám regionlar arasında úlken aymaqlıq ayırmashılıqlar saqlanıp qalmaqta. Sırtqı sawdanıń derlik 90 % i Batis Evropa, Arqa Amerika, Aziya-Tınısh okean regionı úlesine tuwra kelmekte. Bul regionlar, tiykarınan, tayar ónimler hám joqarı sapalı xızmet penen sawda baylanısların ornatsa, Afrika, Latın Amerikası hám de

Aziyanıń rawajlanıp atırǵan mámleketleri jáhán bazarına, tiykarınan, mineral resurslar, toǵay hám awıl xojalıq ónimlerin alıp shıǵadı.

Sońǵı jılları shet elde óziniń óndiris tarawların rawajlandırıw maqsetinde kapital qoyılma kirgiziw hám payda alıw procesi — kapital eksportı kúsheyip barmaqta. Úlken muǵdardaǵı kapital rawajlanıp atırǵan mámleketler ekonomikasına baǵdarlanbaqta. AQSH, Yaponiya, Ullı Britaniya, Germaniya, Qıtay sıyaqlılar jáhanniń eń iri kapital eksportyorları.

Xalıqaralıq turizm hám sırtqı ekonomikalıq baylanıslardıń tiykarǵı kórinislerinen biri bolıp esaplanadı. Turizm jáhán JMÓ niń derlik 10 % in, xızmetler eksportınıń 1/3 bólimin beredi. Ispaniya, Greciya, Italiya, Kipr mámleketleri bul tarawdı óziniń milliy ekonomikalarınıń qánigelesken tarmaǵına aylandırǵan. Jáhán regionları arasında Evropa turistlik aǵımınıń eń úlken bólimin ózine baǵdarlaǵanlıǵı menen ajralıp turadı. Usı materik mámleketleri arasında Franciya, Ispaniya, Italiya, Germaniya, Ullı Britaniya jıllıq keliwshi sayaxatshılar sanına qaray jáhanniń birinshi onlıq mámleketleri arasınan orın alǵan. Sońǵı jılları Aziyanıń xalıqaralıq turizmdegi áhmiyeti artpaqta. Shıǵıs Aziya, Qubla-shıǵıs Aziya hám Qubla-batıs Aziya mámleketleri kóp sanlı sayaxatshılardı ózine tartpaqta.

Afrika materigi mámleketleri arasında turizm tarawında Arqa Afrika mámleketleri ayrıqsha ajralıp turadı. Jaǵa boyında dem alıwshılardı, Marokko, Tunis yaki Mısır, tariyxıy turizm ıqlasbentlerin Mısır piramidaları, áyyemgi Karfagen kórinisleri ózine tartadı. Amerika materigi turizmde AQSH, Meksika, Karib basseyni mámleketleri úlken salmaqqa iye. Avstraliya hám Okeaniya regionı turizmde jaǵa boyı aymaqlarındaǵı dem alıw orınlarınıń áhmiyeti úlken.

Házirgi kúnde turizmiń dástúrlük kórinisleri (tábiiy, diniy, tariyxıy) menen bir qatarda ekoturizm, agroturizm, isbilermenlik, sport, shopping ekstremal turizm sıyaqlı kórinisleri de rawajlanbaqta.

1. Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardıń qanday baǵdarları bar?
2. Nege sırtqı sawda sırtqı ekonomikalıq baylanıslardıń tiykarǵı kórinisi bolıp esaplanadı?
3. Xalıqaralıq turizmde Evropa materigi salmaǵınıń joqarılıǵına sebep ne?

II BÓLIM. JÁHÁNNIŃ REGIONAL SÍPATLAMASI

5-BAP. EVROPA MÁMLEKETLARI

23-§. EvropaniŃ geografialıq ornı, shegaraları hám siyasiy kartası

Evropa, materik, jaŃa ġárezsiz mámleketler, ataw mámleketler, yarım ataw mámleketler respublika, monarxiya, federativ mámleketler.

Evraziya materigi eki materik — Evropa hám Aziyağa bólinedi. Evropa materigi Evraziya materiginiŃ batıs bólimin iyeleydi. «Evropa» sózi áyyemgi assuriyalılar tilinen kelip shıqqan bolıp, «Quyash batıwı», yaǵnıy «batıs» mánisin ańlatadı.

EvropanıŃ maydanı 10 mln. km² qa teń bolıp, sonnan 4,1 mln. km² aymaq RossiyanıŃ Evropadaǵı bólimine tuwra keledi. Materik xalqı, 2018-jılǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 746 mln. adamǵa, yaǵnıy jáhán xalqınıŃ 10 % ine teń.

Evropa materiginiŃ jaǵaları arqada Arqa Muz okeanı, batısta Atlantika okeanı, qublada Atlantika okeanı basseynine tiyisli bolǵan Jer Orta hám Qara teńizler suwları menen juwıladı. Jer orta teńiz hám Gibraltar buǵazı Evropanı Afrikadan bólip turadı (20-súwret). Shıǵısta Evropa, tiykarınan, qurǵaqlıq arqalı Aziya materigi menen shegaralas. Evropa hám AziyanıŃ shegarası kóplegen geografialıq ádebiyatlarda Ural tawları, Qazaqstandaǵı Emba dáryası, Káspiý teńiziniŃ arqa-batıs jaǵaları, Rossiya qublasındaǵı Kuma-Manich batıǵı, Azov hám Qara teńizleri, Bosfor buǵazı (21-súwret), Mramor teńizi, Dardanell buǵazı hám Egeý teńizi arqalı ótkeriledi. Ayırım dereklerde eki

20-súwret. EvropanıŃ geografialıq ornı.

21-súwret. Bosfor buǵazı.

materik shegarasınıń Kaspıy hám Qara teńizleri arasındaǵı bólimi Úlken Kavkaz dizbegi arqalı ótkeriledi.

Evropanıń házirgi siyasiy kartasında, bir bólimi Aziyada jaylasqan Rossiya Federaciyasınıń qosqanda, 44 gárezsiz mámleket bar.

Evropanıń siyasiy kartası materiktiń kóp ásirlik tariyxında birneshe mártebe ózgergen. Onıń zamanagóy siyasiy kartası XX ásir dawamında, úsh tariyxıy process —

Birinshi Jáhán urısı (1914—1918), Ekinshi Jáhán urısı (1939—1945) hám xalıqaralıq socialistlik dúzimniń tarqalıwı (1990-jıllar bası) nátiyesinde qáliplesken.

Evropa kishi mámleketler materigi. Evropada Andorra, San-Marino, Malta, Monako, Vatikan, Lixtenshteyn sıyaqlı «kishi» mámleketler jaylasqan. Bul mámleketlerden basqa, Evropadaǵı 11 mámleketniń maydanı 50 mıń km² den kishi bolıp tabıladı. Materiktegi 10 mámleket aymaǵı 50 mıńnan 100 mıń km² qa shekem baradı. 12 mámleketiniń maydanı, óz nábwetinde, 100 mıńnan 500 mıń km² qa shekem úlkenlikke iye. Tek Franciya, Ukraina hám Ispaniyanıń aymaǵı 500 mıń km² dan asadı. Rossiya Federaciyası bolsa maydanınıń úlkenligine baylanıslı tek Evropa emes, al pútkil jáhándegi eń iri mámleket.

Evropa ataw hám ásirese, yarım ataw mámleketlerdiń kópligi menen bólinip turadı. Tolıq atawlarda jaylasqan mámleketlerge Ullı Britaniya, Irlandiya, Islandiya hám Malta kiredi. Yarım ataw mámleketlerge Norvegiya, Shveciya, Daniya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Greciya, Albaniya, Bolgariya hám basqalardı mısal retinde keltiriwge boladı.

Evropadaǵı 15 mámlekette teńizge shıǵıw imkaniyatı joq. Olardıń qatarında Belarussiya, Vengriya, Avstriya, Chexiya sıyaqlı birqansha úlken mámleketler menen birgelikte Andorra, Lixtenshteyn, Lyuksemburg, San-Marino, Vatikan sıyaqlı kishi mámleketler de orın alǵan.

Evropadaǵı 44 mámlekettin 32 i respublika, 12 i monarxiya bolıp esaplanadı. Andorra, Belgiya, Ullı Britaniya, Daniya, Ispaniya, Lixtenshteyn, Lyuksemburg, Monako, Niderlandiya, Norvegiya,

Shveciya mámleketleri konstituciyalıq monarxiya, Vatikan mámleketi bolsa absolyut teokratiyalıq monarxiya basqarıw formasına iye. Evropadağı respublikalardıń úlken bólimi parlamentar respublikalar.

Administrativlik-aymaqlıq jaǵınan Evropadağı 6 mámleket federativ dúziliske iye — Avstriya, Belgiya, Bosniya hám Gersegovina, Germaniya, Rossiya, Shveycariya.

Evropa materigi 4 subregionǵa bólinedi. Arqa Evropa, Batis (Orta) Evropa, Qubla Evropa hám Shıǵıs Evropa.

1. Evropa hám Aziyanıń shegarası qanday geografıyalıq obyektler arqalı ótkeriledi?
2. Evropanıń házirgi siyasiy kartasınıń qalıplesiwinde XX ásirdegi qaysı tariyxıy procesler úlken tásir kórsetken?
3. Evropa mámleketleri aymaqlıq úlkenligi jaǵınan qanday ózgeshelikke iye?
4. Atlastağı jáhánniń siyasiy kartası járdeminde Evropadağı jas gárezsiz mámleketlerden qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqanların anıqlań.

24-§. Evropanıń tábiyyiy sharayatı hám resursları, xalqı

Janılıǵı-energetika, agroklimatlıq, toǵay resursları, tuwılıw, xalıqtıń tábiyyiy azayıwı, xalıqtıń qartayıwı, migraciya, xalıqtıń tuǵızlıǵı, megalopolis, katolikler, protestantlar, pravoslavlar.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Evropa mámleketleri social-ekonomikalıq rawajlanıwına tábiyyiy sharayatınıń belgili ózgeshelikleri tásir kórsetken. Bunday tábiyyiy geografıyalıq faktorlar qatarına salıstırmalı jıllı hám ıǵal klimat, transport sharayatı quramalı bolǵan biyik taw dizbekleriniń azlıǵı, suw hám toǵay resurslarınıń jeterligi, teńiz portların qurıw ushın qolay jaǵa boyı aymaqlardıń kópligin kirgiziwge boladı.

Evropada janılıǵı-energetika resurslarınan taskómir, qońır kómir, neft, tábiyyiy gaz, janıwshı slaneclerdiń iri kánleri bar. Taskómirdiń iri kánleri Germaniya, Rossiya hám Ukrainada ashılǵan. Qońır kómirdiń iri kánleri Germaniya, Chexiya hám Polshada jaylasqan. Janıwshı slaneclerdiń úlken qorları Estoniyada bar. Evropada neft hám tábiyyiy gazdıń tiykarǵı qorları Rossıyanıń hár túrli aymaqları hám de Arqa

hám Norvegiya teńizleri sayızlıqlarında ashılǵan. Bul jerdegi neft hám gaz kánleriniń tiykarǵı bólimi Ullı Britaniya, Norvegiya hám Niderlandiyaǵa tiyisli.

Temir rudalarınń iri kánleri Rossiya, Ukraina, Shveciya, Franciya hám Germaniyada jaylasqan. Polsha, Bolgariya, Ruminiyada mis-molibden kánleri, Franciya hám Greciyada boksit, Italiya, Ispaniya, Ukrainada sınap rudalarınń iri qorları bar.

Evropada jer hám suw resurslarınan intensiv tárizde paydalanılmaqta. Materiktiń tábiyiy sharayatı awıl xojalıǵın rawajlandırıw ushın, ulıwma alǵanda, qolay bolıp esaplanadı. Bunday tárepten Batıs hám Qubla Evropa Arqa Evropadan keskin ajralıp turıwın aytıp ótiw kerek. Qubla Evropa mámleketlerinde klimat sharayatınıń birqansha qurǵaqlıǵı sebepli jasalma suwǵarıw birqansha keń tarqalǵan.

Evropa toǵay resursları menen jaqsı támiyinlengen. Bul boyınsha, ástrese, Rossiya, Finlandiya, Shveciya, Norvegiya, Ullı Britaniya ayrıqsha ajralıp turadı.

Xalqı. Evropada, 2018-jılǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 746 mln. adam jasadı (Rossiyanıń Aziyadaǵı bólimi menen birge). Bul dúnya xalqınıń 9,8 %in quraydı. Evropanıń jáhán xalqındaǵı úlesi xalıqtıń tábiyiy kóbeyiwiniń júdá tómenligi sebepli barǵan sayın azayıp barmaqta. Ulıwma esapta Evropa mámleketlerinde tuwılıw hám ólim kórsetkishleri derlik birdey, tábiyiy kóbeyiw bolsa joq. Tuwılıw dárejesi ólimnen góri tómen bolıp, xalıqtıń tábiyiy azayıwı júz berip atırǵan Evropa mámleketleri sanı jıldan-jılǵa kóbeymekte. Germaniya, Greciya, Portugaliya, Bolgariya, Serbiya, Latviya, Litva, Estoniya, Ukraina, Ruminiya, Moldova, Vengriya hám basqa mámleketlerde bunday jaǵday uzaq waqıttan beri baqlanbaqta.

Tuwılıwdıń tómenligi sebepli Evropa mámleketlerinde xalıqtıń qartayıwı procesi júz bermekte. 2018-jıldın jaǵdayına qaray, kontinent xalqınıń 16 %in 14 jasqa shekemgi balalar quraǵan halda, 65 jastan úlken bolǵan xalıq qatlamınıń úlesi 18 %ge teń.

Evropa xalıqaralıq migraciyasınıń iri orayı bolıp esaplanadı. Ásirese, Batıs Evropanıń eń rawajlangan mámleketleri dúnyadaǵı iri immigraciya orayları bolıp esaplanadı. Batıs Evropaǵa Aziya hám Afrikadan xalıqtıń kóship keliwiniń sebepleri, tiykarınan, ekonomikalıq

mániske iye, yaǵnıy Batıs Evropa mámleketleriniń miynet bazarın da jumıs orınlarınıń kópligi hám de turmıs dárejesiniń joqarılıǵı menen túsindiriledi. Batıs Evropaǵa materiktiń ekonomikalıq jaqtan birqansha tómenirek rawajlangan qubla hám shıǵıs bólimindegi mámleketlerdiń xalqı da aktiv túrde kóship barmaqta.

Evropa mámleketlerde, dúnyanıń basqa regionlarına salıstırǵanda, uzbanizaciya procesi erterek baslangan edi. Házirgi waqıtta Evropa materiginiń urbanizaciya dárejesi 75 % ke jaqın. Qalalasıw dárejesi, ásirese, Batıs hám Arqa Evropadaǵı rawajlangan mámleketlerde joqarı, ayırım jaǵdaylarda 90 % den artıp ketken. Qubla hám Shıǵıs Evropa mámleketlerinde qala xalqınıń úlesi tómenirek, biraq, barlıq mámleketlerde 50 % den asadı. Materikte uzbanizaciya kórsetkishi Moldova hám de Bosniya hám Gersegovinada 50 % den tómenirek.

Evropa mámleketleri arasında xalıqtıń tıǵızlıǵı boyınsha úlken ayırmashılıqlar bar. Buǵan tábiyiy sharayat, ásirese klimat hám relyef úlken tásir kósetken. Batıs hám Qubla Evropanıń dárya oypatlıqları hám teńiz boyı tegisliklerinde xalıqtıń tıǵızlıǵı eń joqarı. Arqa Evropa mámleketlerinde xalıqtıń tıǵızlıǵı birqansha tómen. Bul mámleketlerde xalıqtıń úlken bólimi olardıń qublasındaǵı teńizlerge tutas ayaqlarında jámlesken.

Evropada eń keń tarqalǵan din xristianlıq bolıp esaplanadı. Arqa Evropada protestantlar, Qubla Evropa mámleketlerinde (Greciyadan basqa) bolsa katolikler jetekshilik etedi. Batıs Evropa mámleketlerinde xristianlıqtıń bul eki mázhebi aralas halda tarqalǵan. Shıǵıs Evropa mámleketlerinde katolik hám pravoslav xristianlıq tiykarǵı dinler bolıp esaplanadı. Pravoslavlar sanı jaǵınan Rossiya, Ukraina, Rumınıya, Bolgariya, Belarussiya, Serbiya sıyaqlı mámleketler ayırıqsha ajırlıp turadı. Sonday-aq, materiktegi 2 mámlekette jergilikli xalqı quramında musulmanlardıń úlesi 50 % den joqarı — bular Balkan yarım atawında jaylasqan Albaniya hám de Bosniya hám Gersegovina bolıp tabıladı.

1. Evropa tábiyatınıń qanday ózgeshelikleri mámleketleriniń social-ekonomikalıq rawajlanıwına unamlı tásir kórsetti?
2. Evropanıń qaysı mámleketleri janılıǵı energetika resurslarına bay?
3. Evropa mámleketleri xalqınıń tábiyiy kóbeyiwı hám jas quramın sıpatlań.

25-§. Evropa mámleketleriniń ekonomikasi

Rawajlangan mámleketler, ótiw ekonomikasındaǵı mámleketler, Evropa Awqamı, xalıqaralıq miynet bólistiriliwi, qánigelesiw, sanaat, awıl xojalıǵı, turizm.

Evropa jáhände ekonomikalıq hám texnologiyalıq dárejesiniń úlkenligi sanaattıń joqarı dárejede rawajlanganlıǵı menen ajralıp turadı. Arqa, Batıs hám Qubla Evropa mámleketleri rawajlangan mámleketler blogına tiyisli bolsa, 1990-jılları socialistlik dúzim hám rejeli ekonomikadan waz keship, ekonomikasın qalıplestiriwge kirirken mámleketleri, ásirese, Evropada jaylasqan burınǵı Awqam respublikaları, ótiw dáwiriniń ekonomikasındaǵı mámleketler qatarına kiredi.

Evropa ekonomikasi ushın joqarı dárejede rawajlangan intergraciyalıq procesler úlken áhmiyetke iye. Bul jaǵday, ásirese, birden-bir sawda-bajxana mákanına iye bolǵan jáhándegi eń iri integraciyalıq uyım esaplangan Evropa Awqamı (EA)niń hárketinde kórinmekte. Evropa Awqamına 2018-jılǵı jaǵdayına muwapıq, 28 mámleket, sonıń ishinde, Aziyada jaylasqan Kipr hám de EA quramınan basqıshpa-basqısh shıǵıp ketip atırǵan Ullı Britaniya aǵza bolıp tabıladı. Dáslep, 1950-jılları 6 mámleket (GFR, Franciya, Italiya, Belgiya, Niderlandiya, Luksemburg)ti birlestirgen jaǵdayda qalıplesiwi baslangan Evropa Awqamı birneshe keńeyiw tolqınların basınan keshirdi. EA quramı, ásirese, XXI ásiridin birinshi on jıllıǵı dawamında bir qatar burınǵı socialistlik mámleketler (Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Latviya, Litva, Estoniya hám basqalar) qosılıwı esabınan birqansha keńeydi.

Evropa jáhán xojalıǵında sanaat hám awıl xojalıǵı óndirisi, ónim hám xızmetler eksportı, xalıqaralıq turizm rawajlanganlıǵı boyınsha jetekshi orınlardı iyeleydi. Regionniń ekonomikalıq dárejesin, birinshi nábette, «Úlken jetiklik»ke kiriwhi tórt mámleket — Germaniya, Ullı Britaniya, Franciya hám Italiya belgilep beredi.

Evropa sanaatınıń jetekshi tarmaǵı mashinasazlıq. Bul tarmaq pútkil sanaat óniminiń 1/2, eksportınıń 2/3 bólimin quraydı. Avtomobil-sazlıq joqarı dárejede rawajlangan. «Reno» (Franciya), «Folksvagen», «Mercedes-Benz» (GFR), «Fiat» (Italiya) «Volvo» (Shveciya), «Tatra» (Chexiya) sıyaqlı avtomobil koncernleri belgili bolıp esaplanadı.

Evropada sanoat tarmoqlari ishinde mashinasazliqtan keyingi ekinshi orinda ximiya ham neft-ximiya sanoati turadi. Ekinshi jahon urisina shekem ximiya sanoati, tiykarinan, kan-ximiya shiyki zatina tiykarlangan halda rawajlangan edi. Kaliy ham as duzlar, kukirt ham basqa sol siyaqli shiyki zattan paydalanilatuvin edi. Materikte neft ham tabiiy gaz kanlerini ashilw neft-ximiya tarmaginin rawajlanwina tiykar boldi. Temza, Sena, Reyn, Elba, Ron siyaqli daryalarinin quyilatuvin bolimlerinde jaylasqan port qalalarinda iri neftti qayta islewshi oraylar qurildi. En iri bunday neft-ximiya kompleksi Niderlandiyanin Rotterdam qalasinda qaliplesken.

Kopshilik Evropa mamleketlerini janilgi-energetika balansinda neft ham tabiiy gaz ahmiyetli orin iyeleydi. Rossiyan esapqa almaqanda, Evropanin en iri neft-gaz sanoati rayoni Arqa teniz bolip esaplanadi. Kopshilik Evropa mamleketleri neft ham tabiiy gazdi Rossiya, Arqa Afrika ham Perciya qotigindaqi mamleketlerden import etedi. Germaniya, Rossiya, Ukraina, Polsha ham Chexiya mamleketlerinde taskomir ham qoniz komir qazip alinadi. Germaniya 2018-jalidan komirdin tiykarqi bolimi Avstraliyadan import etilmekte. Iri JESlerini tiykarqi bolimi teniz portlari ham ulken qalalarda qurilgan. Dunay ham onin taqmaqlari, Rona, Reyn, Dnepr, Volga ham basqa dariyalarda iri GESler qurilgan.

Qara metallurgiya, daslep, temir rudasi ham taskomir qorlari bolgan Germaniya, Ulli Britaniya, Franciya, Ispaniya, Belgiya Luksemburg, Polsha, Chexiyada rawajlangan. Reñli metallurgiyanin tiykarqi tarmoqlari alyuminiy ham mis sanoati bolip tabiladi. Alyuminiy sanoati shiyki zat ham elektr energiyasi menen jaqsı tamiyinlengen Norvegiya, Islandiya, Franciya, Vengriya, Rumıniya mamleketlerinde rawajlangan. Soñgi waqıtlarda alyuminiy karxanalari, tiykarinan, rawajlanıp atirgan mamleketlerden alıp kelinetuvin shiyki zatqa tayanbaqta. Mis sanoati Germaniya, Franciya, Ulli Britaniya, Italiya, Belgiya, Polsha ham de Bosniya ham Gersogoviniada rawajlangan.

Evropada jeñil sanoat ozinin aldinqi ahmiyetin birqansha joğalttı. Eski toqımashılıq rayonlari esaplangan Ulli Britaniyadaqi Lankashir ham Yorkshir, Polshadaqi Lodz hazirgi waqıtta da xızmet korsetpekte. Biraq, soñgi jullari sanoat Qubla Evropaqa koship atirganlıgın aytıp otiw gerek.

Kóp tarmaqlı sharwashılıq Evropa mámleketlerinde, ásirese, Arqa hám Batis Evropa mámleketlerinde joqarı dárejede rawajlangan bolıp, xalıqaralıq qánigelesiw tarmağına aylandı. Qubla Evropada diyqanshılıq sharwashılıqtan ústin áhmiyetke iye. Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Greciya maylı (zaytun, aygabağar) eginler hám subtropikalıq miywe-lerdi jetistiriw boyınsha dúnyada jetekshi orınlardı iyeleydi.

Evropa turizm joqarı dárejede rawajlangan region bolıp esaplanadı. Franciyağa jılına 70 mln.nan artıq, Italiya hám Ispaniyağa 50—60 mln. adam turistik sayaxat etedi. Shveycariya, Portugaliya, Germaniya, Avstriya, Ullı Britaniya, Greciya hám basqa mámleketler jáhanniń iri turistik orayları bolıp esaplanadı.

1. Evropadağı qaysı mámleketler «Úlken jetilik» toparına kiredi?
2. Evropa Awqamına neshe mámleket aǵza?
3. Evropa mámleketlerinde janılıǵı-energetika kompleksiniń rawajlanıwı haqqında maǵlıwmat beriń.
4. Evropadağı qaysı mámleketler xalıqaralıq turizmniń iri orayları esaplanadı?

26-§. Germaniya Federativ Respublikası

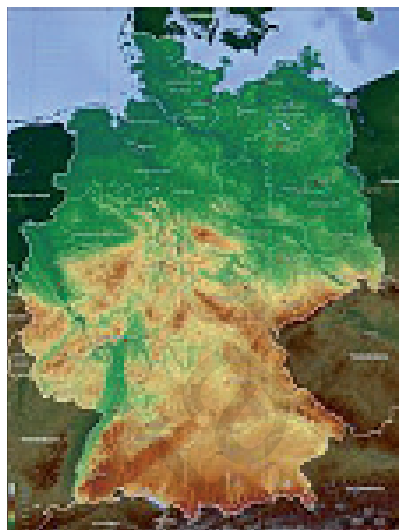

Arqa teńiz, Baltik teńizi, Kil kanalı, parlamentar respublika, federal kancler, federal jerler, sırtqı migraciya, lyuteran shirkewi.

Evropanıń ekonomikalıq jaqtan eń qúdiretli mámleketi Germaniya Federativlik Respublikası materiktiń oryında jaylasqan. Germaniya maydanı boyınsha materik mámleketleri arasında 6-orında turadı. Jaǵaları arqa-batısta Arqa teǵiz, arqa-shıǵısta bolsa Baltik teńizi suwları menen shegaralangán. Germaniya aymaǵınan eń áhmiyetli xalıq aralıq kanallardan biri — Arqa hám Baltik teńizlerin tutastıratuǵın Kil kanalı ótedi. Qurǵaqlıqta 9 mámleket penen shegaralas. Ekonomikalıq geografialıq ornınıń qolaylılıǵı Evropanıń hár túrli bólimlerindeki mámleketlerdi tutastırıwshı avtomobil, temir hám suw (dárya hám kanallar) jollarınıń ótkenligi menen belgilenedi.

Basqarıw forması—parlamentar respublika. Mámleket basshısı—prezident, biraq atqarıw hákimiyatınıń baslıǵı hám eń úlken siyasiy wákillikler iyesi húkimet baslıǵı, yaǵnıy federal kancler. Siyasiy-aymaqlıq dúzilisi jaǵınan Germaniya federativlik mámleket bolıp, 16 federal jerge bólinedi. Mámleket paytaxtı — Berlin — GFRdiń shıǵıs bóliminde jaylasqan.

22-súwret. Germaniyanıń relyefi.

Tábiyyi sharayatı hám resursları. Germaniya aymaǵınıń relyefi arqadan qublaǵa qaray kóterilip baradı (22-súwret). Mámlekettiń arqa bólimin Arqa Germaniya pás tegisligi iyelegen, oraylıq aymaqları pás hám orta tawlardan ibarat, qublasında bolsa biyikligi derlik 3000 metrge baratuǵın Alp tawları jaylasqan. GFR da tas hám qońır kómir, temir rudası, as hám kaliy duzlarınıń kánleri bar.

Mámleket aymaǵı ortasha klimat regionında jaylasqan. Hawa rayı tez-tez ózgeredi, jawın kóp jawadı. Qıs ádette, jumsaq, qattı suwıqlar az boladı. Teńiz boyı aymaqlarında kúshli samallar barháma baqlanadı hám bul energetika tarawında qol keledi.

Germaniyada dáryalar torı birqansha tıǵız. Eń iri dáryalar Reyn, Dunay, Elba, Vezér hám Oder bolıp esaplanadı. GFR daǵı barlıq iri dáriyalar kanalları menen óz ara baylanısqanlıǵı sebepli onıń ishki suw transport jolları Dunay arqalı Arqa hám Baltik teńizleri portların Qara teńiz portları menen baylanıstıradı.

Xalqı. Germaniya derlik 83 mln. adamlıq xalqı (2018-jıl maǵlıwmatı boyınsha) menen Evropada Rossiyadan keyingi 2-orındı iyeleydi. Tuwılıwdıń tómenligi sebepli Germaniyada xalıqtıń tábiyyi kóbeyiwini 1972-jıldan baslap kerı qaldıqqa iye. Germaniyada xalıqtıń kóbeyiwiniń deregi sırtqı migraciya bolıp esaplanadı.

Germaniya shet ellik migrantlar sanı (7 millionǵa jaqın adam) boyınsha jáhände AQSHTan soń 2-orındaǵı mámleket. Shet ellik migrantlar quramında Turkiya, Italiya, Greciya, burınǵı Yugoslaviya

mámleketleri, Polsha hám de ayırım arab mámleketlerinen kóship kelgenler san jaǵınan ajralıp turdı. Shet ellik migrantlar kóbirek batis hám arqa federal jerlerindeki iri qalalarda jámlesken.

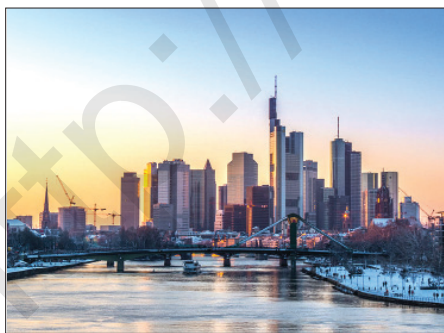
Germaniyalıların 75 %i qalalarda jasadı. GFRdiń eń iri qalaları — Berlin, Gamburg, Myunxen, Kyoln, Frankfurt-Mayn, Bremen.

Mámleket xalqınıń milliy quramında 90 % den kóbirek bólimi nemec milletine tuwra keledi. GFRdiń arqa, oraylıq hám shıǵıs aymaqlarında jasawshı nemecler arasında protestantlar (lyuteranlar) kópshilikti qurasa, mámlekettiń qublasında kóbirek katolikler jasadı.

Germaniya xalqı iri dáryalardıń oypatlıqlarında júdá tıǵız halda jaylasqan. Bul boyınsha, ásirese, Reyn oypatlıǵı ayrıqsha ajralıp turdı. Xalqı eń joqarı dárejede jámlesken aymaq — Rur sanaat rayonı — sol usı dárya basseyninde jaylasqan. Tawlı aymaqlarında hám de mámlekettiń arqa-shıǵısında bolsa xalıq siyrek jaylasqan.

Ekonomikasi. Germaniya ekonomikalıq dárejesi hám xalıqtıń turmıs dárejesi jaǵınan jáhándegi jetekshi mámletlerden biri, «Úlken jetilik» toparına aǵza mámleket. Evropada Germaniya JIÓ hám sanaattıń óndiris kólemi boyınsha 1-orında turadı.

GFR hár túrli sanaat ónimleriniń joqarı sapası menen pútkil dúnyaǵa belgili. Germaniya sanaatınıń jetekshi tarmaqları qatarına mashinasazlıq, ximiya, farmasevtika, kómir, qara metallurgiya, azıq-awqat sanaatı kiredi. Mashinasazlıq tarmaqlarınan bolsa stanoksazlıq, avtomobilsazlıq, elektrotexnika, mikroelektronika, kemesazlıq, aviakosmoslıq mashinasazlıq sıyaqlı tarmaqları júdá joqarı dárejede rawajlangan.

23-súwret. Frankfurt-Mayn qalası.

Germaniya awıl xojalıǵınıń tayanış tarmaqları sút-gósh qaramalshılıǵı da shoshqashılıq bolıp esaplanadı. Mámlekettiń arqa hám oraylıq bólimlerinde tiykarǵı awıl xojalıq eginleri biyday, arpa, mákke, kartoshka, qant lálebisi bolıp esaplanadı. Qubladaǵı taw janbawırları hám taw aralıǵındaǵı oypatlıqlarında júzim, temeki hám de pivo islep shıǵarıwda qollanılatuǵın xmelni jetistiriw jaqsı rawajlangan.

Germaniya ekonomikasında transport, bank-finans sektori, turizm hám basqa xızmet kórsetiw tarawları da júdá áhmiyetke iye. Atap aytqanda, Evropadağı eń iri aeroportqa iye Frankfurt-Mayn qalası materiktegi tiykarǵı bank-finans oraylarınan biri. (23-súwret).

Germaniyanıń shıǵıs jerleri (burıńǵı GDR) mámleketiniń qalǵan aymaqlarına salıstırǵanda social-ekonomikalıq rawajlanıwdıń tómenirek kórsetkishleri menen ajralıp turadı.

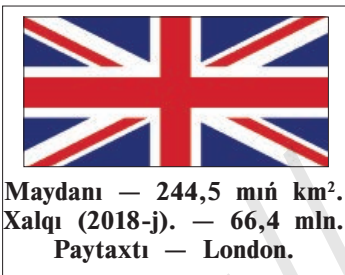

1. Germaniya ekonomikalıq geogrefiyalıq ornınıń qolaylıǵın túsindiriniń.
2. Germaniya xalqınıń tábiyiy hám migreciyalıq háreketine qanday ózgeshelikler tán?
3. Mámlekettiń awıl xojalıǵı qaysı tarmaqlarǵa qánigelesken?
4. Frankfurt-Mayn qalasınıń ekonomikalıq geogrefiyalıq dárejesi qanday faktorlar menen belgilenedi?

27-§. Ullı Britaniya hám Arqa Irlandiya Birlesken Korolligi

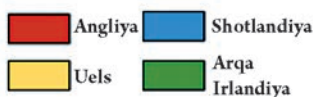

Birlesken korollik, Angliya, Shotlandiya, Uels, Arqa Irlandiya, konstituciyalıq monorxiya, La-Mansh buǵazı, ortasha teńiz klimati.

Ullı Britaniya hám Arqa Irlandiya Birlesken Korolligi Evropanıń arqa-batısındağı Britaniya atawlarında jaylasqan. Birlesken Korollik aymaǵın Ullı Britaniya atawı hám Irlandiya atawınıń arqa-shıǵısı quraydı. Mámleket quramına birneshe maydaraq atawlar da kiredi. Birlesken Korollik jaǵaları Arqa teńiz, Irlandiya teńizi hám de Atlantika okeanı suwları menen juwıladı. La-Mansh buǵazı Ullı Britaniyanı Franciyanıń arqa-batıs jaǵasınan ajratıp turadı. Qurǵaqlıqta mámleket tek Irlandiya Respublikası menen shegaralas.

Házirgi waqıtta Ullı Britaniyanıń 15ke jaqın teńiz artı aymaqları, yaǵnıy koloniyaları bar. Olardıń úlken bólimi Karib teńizidegi atawlarda jaylasqan. Evropa materigindegi birden-bir koloniallıq aymaq — Gibraltar hám Birlesken Korolliktiń teńiz artı aymaǵı bolıp esaplanadı. Biraq, rásmiy jaqtan hesh qaysı teńiz artı aymaǵı Birlesken Korollik quramına kirmeydi.

24-súwret. Birlesken Korolliktiń quramlıq bólimleri.

Basqarıw forması — konstituciyalıq monarxiya. Ullı Britaniya húkimdarı sol waqıtta rásmiy túrde Britaniya Doslıǵı Korollikleri esaplangan 15 gárezsiz mámleket, sonıń ishinde, Kanada, Avstraliya, Jańa Zelandiyanıń basshısı da bolıp esaplanadı.

Siyasiy-aymaqlıq jaqtan Birlesken Korollik unitar mámleket esaplanıp, 4 bólim (mámleket) — Angliya, Shotlandiya, Uels hám Arqa Irlandiyadan ibarat (24-súwret). Angliyadan basqa 3 mámlekettiń bir bólimi avtonomiyaga iye.

Tábiyiy sharayati hám resursları. Ullı Britaniya qubla-shıǵıs bólimin kóbirek tegislikler, arqa-batıs aymaqların bolsa, tiykarınan, orta tawlar iyelewdi. Ásirese, Shotlandiya hám Uelsde áyyemgi bóleklengen tawlar keń tarqalǵan (25-súwret). Mámlekettiń eń biyik noqatı — Ben-Nevis tawı (1343m) Shotlandiyada jaylasqan.

Birlesken Korollikte paydalı qazılmalardan, tiykarınan, neft, tábiyiy gaz hám kómir qazıp alındaı. Neft hám gazdıń iri kánleri Arqa teńiz sayızlıǵında jaylasqan. Biraq, aqırǵı jılları Ullı Britaniya mineral janılıǵınıń barlıq túrleriniń importyorına aylangan, sebebi qazıp alınatuǵın resurslar milliy ekonomikanıń energiya dereklerine bolǵan talaptı qanaatlandıra almay atır.

Atlantika okeanınan jil boyı esetuǵın ıǵal samallar hám de Golfstrim aǵımı tásirinde Ullı Britaniyada ortasha teńiz klimati qáiplesken. Jil dawamında tez-tez jawın jawadı, ásirese, mámlekettiń batısında. Qıs birqansha jıllı, yanvardıń ortasha hawa temperaturası 0°C átirapında.

Xalqı. Birlesken Korollik Evropa mámleketleri ishinde xalqınıń sanı boyınsha 3-orında turadı. (2018-jıl) jaǵdayına muwapıq, 66 mln. adamnan ziyat). Xalıqtıń tábiyiy kóbeyiwi jıllıq esabında 0,3 %

25-súwret. Shotlandiyadaǵı taw kórinisi.

ge teń. Xalqınıń sanı kóbirek sırtqı migraciya esabınan óspekte. Ásirese, Qubla Aziya, Afrika, Karib teńizindegi atawlardan kóship kelgenler kóp.

Ullı Britaniya urbanızaciya dárejesi 80 % den joqarı. Mámlekettiń eń iri qalaları qatarına, Londonnan basqa, Birmingham, Manchester, Liverpool, Glazgo, Edinburg kiredi.

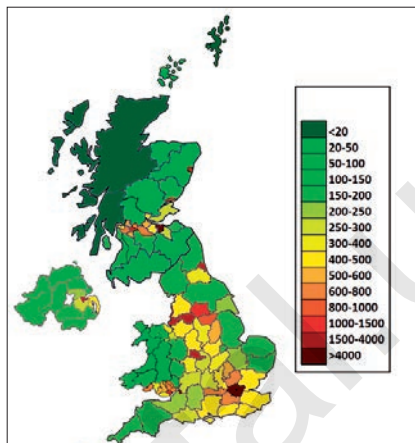
Mámleket xalqınıń etnikalıq quramında eń iri millet inglisler bolıp esaplanadı. Shotlandiyalılar, uelslılar hám irlandiyalılar da tiykarǵı milletleri bolıp esaplanadı. Eń keń tarqalǵan din protestant xristianlıǵı bolıp esaplanadı.

Xalıqtıń tıǵızlıǵı Oraylıq hám Qubla Angliya, Qubla Uels hám de Orta Shotlandiya pás tegisliginde eń joqarı dárejede bolsa, Shotlandiyanıń arqa-batıs tawlı ayaqlarında bolsa bul kórsetkish bir qansha pás bolıp tabıladı. (26-súwret). Birlesken Korollik xalqınıń derlik 85 %i Angliyada jasadı.

Ekonomikası. Ullı Britaniya Evropa hám jáhán kóleminde ekonomikalıq jaǵınan eń qúdiretli mámleketlerden biri, «Úlken jetilik» toparı aǵzası. JIÓ kólemi boyınsha Birlesken Korollik Evropada Germaniyadan keyingi 2-orında turadı.

Ullı Britaniya sanaat revolyuciyasınıń besigi bolıp, XIX–XX ásir basında dúnyanıń jetekshi sanaatlasqan mámleketi esaplangan edi. Ol dáwirde Birlesken Korollik sanaatı, ásirese, toqımashılıq, kómir, qara metallurgiya, kemesazlıq tarmaqlarınıń rawajlanǵalıǵı menen ayrıqsha ajıralıp turǵan. Házirgi waqıtta bolsa Ullı Britaniya sanaatınıń jetekshi tarmaqları qatarına avtomobilsazlıq, aviasazlıq, awıl xojalıq mashınasazlıǵı, ximiya hám formasevitka sanaatları kiredi. Elektr energiyası, tiykarınan, IESlerde islep shıǵarıladı.

Awıl xojalıǵınıń jetekshi tarmaqları sút-gósh qaramalshılıǵı, qoyshılıq hám sharwashılıq bolıp esaplanadı. Tiykarǵı awıl xojalıq eginleri: biyday, arpa, kartoshka, qant láblebisi.

26-súwret. Ullı Britaniyanıń xalqınıń tıǵızlıǵı (km²/adam).

Ullı Britaniya ekonomikasında xızmet kórsetiw tarawları da úlken áhmiyetke iye. Olardan bank-finans tarawı, turizm, málimleme hám telekommunikaciya texnologiyaları, medicina hám joqarı bilimlendiriw óziniń xalıqaralıq ekonomikalıq áhmiyeti menen ayırıqsha ajıralıp turadı. London qalası Nyu-York hám Tokio menen birgelikte jáhanniń eń iri finanslıq orayı esaplanadı. Ullı Britaniyağa dúnyağa belgili kóplegen tariyxıy-mádeniy esteliklerdi kóriw ushın hár jılı birneshe on million sayaxatshılar keledi. Birlesken Korollik eń kóp sayaxatshılardı qabil etetuǵın jáhanniń jetekshi 10 mámleketinen biri.

1. Birlesken Korollik siyasiy-aymaqlıq dúzilisin sıpatlań. Ne ushın onıń bir bólimi federativ esaplanıwı múmkin?
2. Ullı Britaniya klimatınıń áhmiyetli ózgeshelikleri hám olardı keltirip shıǵarǵan faktorların túsindiriyń.
3. Birlesken Korollik xalqınıń jaylasıwına qaysı tábiyiy faktor úlken tásir kórsetken? Xalqınıń tıǵızlıǵı eń joqarı dárejede bolǵan aymaqları qaysı?
4. Ullı Britaniya zamanagóy sanaatınıń qaysı tarmaqları jetekshi áhmiyetke iye? Mámleket sanaatınıń tarmaqlarınıń quramı qalay ózgergen?

28-§. Franciya Respublikası

La-Mansh buǵazı, Atlantika okeanı, Korsika atawı, teńiz artı aymaqlar, Parij aglomeraciyası, sırtqı migraciya, regionlıq tiller, turizm.

Maydanı — 551,6 mın km².
Xalqı (2018-j) — 65,1 mln.
Paytaxtı — Parij.

Evropadaǵı eń iri mámleketlerden biri — Franciya Respublikası — materiktiń batısında jaylasqan. Onıń jaǵaları batıs hám arqabatıstan Atlantika okeanı, qubla-shıǵıstan bolsa Jer orta teńizi suwları menen juwıladı. Qurǵalıqta 8 mámleket penen shegaralas bolıp, eń uzun shegaraları Germaniya, Italiya, Ispaniya mámleketleri menen ótken. Franciyağa Jer orta teńizindegi Korsika atawı tiyisli. Sonday-aq, Franciyanıń 10 nan zıyat teńiz artı aymaqları, yaǵnıy koloniyaları da bar. Olar tiykarınan, Tınısh okean hám Karib teńizinde jaylasqan.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Siyasiy-aymaqlıq jaǵınan Franciya unitar mámleket, 18 aymaq (region) qa bólinedi. Olardan 12si Franciyanıń kontinental bóliminde, 1wi Jer Orta teńizindegi Korsika atawında jaylasqan, qalǵan 5 i teńiz artı aymaqlarınan ibarat.

27-súwret. Luara dáryası.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları.

Franciya aymaǵınıń 2/3 bólimin tegislikler iyelegen. Sonıń menen birge, mámlekettiń shıǵıs, oraylıq qubla aymaqlarında Alp, Pireney, Ardena, Vogeza, Oraylıq massiv, Yura sıyaqlı hár túrli biyikliktegi tawlar bar.

Franciyada paydalı qazılmalardan, tiykarınan temir, uran hám boksit rudaları kánleri zárúr sanaat áhmiyetke iye.

Franciyanıń Atlantika okeanına jaqın bóliminde ortasha teńiz klimatı, shıǵıs aymaqlarında ortasha kontinental, qublada bolsa Jer Orta teńiz tipindegi subtropikalıq klimat qalıplesken. Jazı ıssı, qısı bolsa jıllı hám jawın-shashınlı. Jawınlar eń kóp jawatuǵın waqıt yanvardan aprelge shekem baqlanadı.

Franciyada dáryalar torı birqansha tıǵız. Eń uzın dáryası — Luara (27-súwret), eń kóp suwlısı bolsa Rona. Sonday-aq, Sena hám Garonna da úlken dáryalar qatarına kiredi.

Xalqı. Franciya Evropa mámleketleri ishinde xalıq sanı boyınsha 4-orında turadı. 2018-jıl jaǵdayına muwapıq, Franciya xalqı 65 mln. adamnan artıq bolıp tabıladı. Xalıqtıń tábiyyiy kóbeyiwi júdá tómen, jıllıq esabında 0,2 %ge teń. Xalıq sanı ósiwiniń áhmiyetli deregi sırtqı migraciya bolıp esaplanadı. Migrantlar ishinde ótmishte Franciyanıń koloniyası bolǵan Afrikanıń hár túrli mámleketlerinen kóship kelgenler birqansha kóp.

Franciyada házirgi waqıtta qalalasıw dárejesi 80 % ge jetken. Parijdiń átirapında materiktegi eń iri qala aglomeraciýalarınan biri qalıplesken. Onıń xalqı 10mln. adamnan zıyat. Iri regionallıq oraylar qatarına Lion, Marsel, Lill, Tuluza, Bordo qalaları kiredi.

Mámlekettiń tiykarǵı milletleri qatarına, francuzlardan basqa, basklar, bretonlar, elzaslikler, lotaringler, katalonlar, oksitanlar hám

28-súwret. Franciya júzimzarları.

korsikalılar kiredi. Franciya Konstituciyasına muwapıq, bul 7 millettiñ tilleri regionlıq tiller biyligine iye. Franciya xalqınıñ diniy quramında katolikler jetekshilik etedi.

Xalqı Parij aglomeraciyası, Belgiya hám Germaniyağa shegaralas aymaqlar hám de Jer Orta teñiz jağasında tıgız dáreje de jaylasqan. Tawlı aymaqlarında xalıq tıgızlıgı birqansha tömenirek.

Ekonomikası. Franciya Respublikası Evropa hám pütkil jáhán boyınsha eñ iri ekonomikalıq dárejesine iye bolğan mámleketlerden biri bolıp esaplanadı. Franciya «Úlken jetilik» toparına tiyisli.

Franciya sanaatı quramında mashinasazlıq, ximiya hám neft-ximiya, qara hám reñli metallurgiya hám de azıq-awqat sanaatları jetekshi áhmiyetke iye. Mámleket avtomobil, keme, samolyot, stanoklar (mineral tóginler, soda, polimerler, parfyumeriya hám kosmetika, vino, sır hám basqa kóplegen ónimlerdi islep shıǵarıw hám jáhán bazarına jetkerip beriwde ayrıqsha ajralıp turadı.

Franciya elektr energetikasında AESler birinshi dárejeli áhmiyetke iye. Atom elektr stanciyalarına mámlekette islep shıǵarılıp atırǵan elektr energiyasınıñ 80 %i tuwrı keledi. Bul jaǵınan Franciya dúnyada birinshi orında turadı.

Awıl xojalıǵınıñ jetekshi tarmaǵı gósh-sút sharwashılıǵı bolıp esaplanadı. Tiykrǵı awıl xojalıq eginleri: biyday, qant lálebisi, kartoshka, júweri, júzim, zıǵır. Ásirese, júzimgershilik hám de vinoshılıq tarawlarında Franciya óndiris kólemi hám ónimlerdiñ dástúrlük sıpatı menen pütkil dúnyağa belgili (28-súwret).

29-súwret. Parijdegi Luvr muzeyi.

Teñiz sayızlıqlarında marikultura, teñiz organizmlerin jasalma túrde kóbeytiw jaqsı rawajlangan.

Franciya jáhán mámleketleri ishinde turistler eñ kóp keletuǵın mámleket. Ayırım jılları shet ellik sayaxatshılardıñ sanı 75 million adamnan asadı.

Turizmniń bunday dárejede rawajlanıwına tábiyy klimat sharayatı, pútkil dúnyaǵa belgili teńiz boyı kuratorlar (Nica, Sen-Trope, Kann hám basqalar), Franciya qalaları, Parijde belgili mádeniy obyektlardıń kópligi menen baylanıslı. Mıaslı, Parijdegi Luvr muzeyi dúnya júzi boyınsha keliwshiler sanı jaǵınan jetekshi orın iyeleydi (29-súwret).

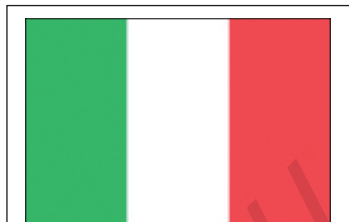

1. Kartadan Franciya ekonomikalıq geografıyalıq ornına baha berin.
2. Franciya xalqı quramında qaysı milletler tiykarǵı milletler sıpatında ajıraladı?
3. Mámleket awıl xojalıǵı qaysı tarmaqlarǵa qánigelesken?
4. Franciyada turizmniń rawajlanıwı hám oǵan tásir kórsetiwshi faktorlardı túsindirin.

29-§. Italiya Respublikası

Apennin yarım atawı, Jer Orta teńiz, Siciliya, Sardiniya, Alp, anklav, vulkanlar, Jer Orta teńiz tipidegi klimat, mádeniy miyras, sociallıq-ekonomikalıq ayırmashılıqlar.

Maydanı — 301,3 mın km². Xalqı (2018-j) — 60,6 mln. Paytaxtı — Rim.

Italiya Respublikası — Evropanıń qublasında, Jer Orta teńiz boylarında jaylasqan, Evropa mádenıyanınıń besiklerinen biri bolıp esaplangan mámleket. Mámleket aймаǵınıń úlken bólimin Apennin yarım atawı iyeleydi. Italiyaǵa Jer Orta teńizindegi eki eń iri ataw — Siciliya hám Sardiniya tiyisli. Italiya arqasında Franciya, Avstriya, Shvecariya hám Sloveniya menen shegaralas. Italiyanıń qońsıları arasında San-Marino Vatikan «kishi» mámleketleri ayrıqsha orınǵa iye, sebebi bul mámleketler hár tárepten Italiya aймаǵı menen qorshalǵan hám basqa mámleketler yamasa teńiz suwları menen shegaraǵa iye emes. Bunday geografıyalıq jaylasıwǵa iye mámleketler **anklav** mámleketler dep ataladı.

Basqarıw forması — parlamentar respublika. Siyasiy-aymaqlıq jaǵınan Italiya 20 aymaq (provinciya) tan ibarat unitar mámleket. 20 provinciadan 5 i, Sardiniya hám Siciliya ayrıqsha statusqa iye.

30-súwret. Stromboli vulkanı.

Tábiyy sharayatı hám resursları.

Italiyanıń relyefi tawlardan ibarat. Mámlekettiń arqasında Alp tawları jaylasqan. Apennin yarım atawın arqadan qublağa qaray ortasha biyikliktegi Apennin tawları kesip ótken (eń biyik noqatı — Korno-Grande shoqqısı, 2914m). Alp hám Apennin tawları arasında Padan tegisligi jaylasqan. Bul tegislikte batıstan

shıǵısqa qaray Italiyadaǵı eń iri dárya Po dáryası aǵıp ótedi.

Italiya seysmikalıq hám vulkanlıq jaǵınan aktiv aymaqlardan biri. XXI ásirdeń ózinde 4 kúshli jer silkiniw júz bergen. Mámlekette birneshe hárekettegi vulkan, sonıń ishinde, Etna (Evropadaǵı eń biyik hárekettegi vulkan), Vezuviy hám Stromboli (30-súwret) bar.

Italiya aymaǵında hár túrli paydalı qazılmalar (neft, tábiyy gaz, kómir, marganec, kaliy hám as duzi) kánleri bar, biraq, kópshilik mineral resurslardıń qazıp alıw kólemi mámlekettiń ekonomikasınıń talapların qanaatlandıra almay atır.

Italiyada Jer Orta teńiz tipindegi subtropikalıq klimat húkim súredi. Jazı ıssı, qısı jıllı, jawın-shashın kóbirek qıs aylarına tuwra keledi. Alp tawları Italiya aymaǵın suwıq hawa massalarından saqlaydı hám teńizden esetuǵın samallardı tosıp, jawınlardıń jawıwın kúsheytedi.

Xalqı. Italiya Evropadaǵı xalqı eń kóp bes mámleketlerden biri. 2018-jıl maǵlıwmatlarına qaraǵanda, Italiyada 60,6mln. adam jasadı. Xalqınıń tábiyy kóbeyiwi óń bolıp, jıllıq esabında — 0,2 %ke teń. Biraq, sırtqı migraciya esabınan Italiya xalqı ósip barmaqta. Migrantlar arasında rumınler, albanlar hám de Arqa Afrika mámleketlerinen kóship kelgen arablar san jaǵınan aldında.

Italiyada qala xalqınıń úlesi 70 %. Mámlekettegi eń iri qala aglomeracijaları Milan, Rim, Turin hám Neapol qalaları júzege kelgen.

Mámleket tili — italiyan tili. Xalqınıń diniy quramında katolikler jetekshilik etedi. Italiya katolikler sanı boyınsha Evropada birinshi orında turadı.

Xalqı Italiyada birqansha tegis emes jaylasqan. Xalqı eń tıǵız jaylasqan aymaq Po dáryası aǵıp ótetuǵın Padan tegisligi bolıp esaplanadı.

Sonday-aq, mámleket qublasındaǵı teńiz boyı ayaqlarında da xalqı birqansha tıǵız jasadı. Tawlı rayonlar hám Sardiniyada xalq birqansha siyrek jaylasqan.

Ekonomikası. Italiya Evropadaǵı «Úlken jetilik» toparına kiretuǵın 4 mámleketlerden biri. Biraq, Italiyanıń hár túrli bólimleriniń ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵında úlken ayırmashılıq baqlanadı. Mámlekettiń eń iri hám rawajlangan ekonomikalıq orayları onıń arqasında jaylasqan. (Milan hám Turin aglomeracijaları). Qubla ayaqları bolsa qalaq agrar ekonomikası menen ajıralıp turadı. Bunday keskin ayaqlararalıq social-ekonomikalıq ayırmashılıqlar Italiyanıń ekonomikalıq geografialıq ózgesheliklerinen biri bolıp esaplanadı.

Italiya sanaatınıń jetekshi tarmaqları sıpatında mashinasazlıq (ásirese, avtomobilsazlıq hám kúndelikli xızmettegi texnika islep shıǵarıw), ximiya, jeńil hám azıq-awqat sanaatları ajıralıp turadı. Mámleket jeńil avtomobil, motocikl, muzlatqısh, velosiped, jün gezlemeleri, kiyim-kenshek, ayaq kiyim, zaytun mayı, sır, vino, miywe hám tomat koncervaları sıyaqlı ónimlerdiń jáhándegi eń kózge kóringen eksportyorlarınan biri bolıp tabıladı.

Awıl xojalıǵı kóbirek subtropikalıq diyqanshılıqqa qánigelesken. Italiya Evropa hám jáhán kóleminde sitrus miyweleri, jüzim, pomidor hám zaytun jetistiriw boyınsha ayrıqsha ajıralıp turadı (31-súwret).

Milliy ekonomikanıń eń dáramatlı tarmaqlarınan biri turizm esaplanadı. Sebebi jılına Italiyaǵa orta esapta 50 million shet ellik sayaxatshılar keledi. Turizmniń bunday keń kólemde rawajlanıwına Italiyanıń tábiyiy klimat sharaytı, tábiyattıń gózzallıǵı da álbette, mádeniy miyrastıń baylıǵı xızmet etedi. Italiyanıń Rim, Milan, Neapol, Veneciya, Florenciya, Genuya, Parma, Piza, Verona hám basqa qalaları, haqıyqıy mánisinde, «aspan astındaǵı muzeyler»

31-súwret. Italiyadaǵı zaytun plantacijaları.

32-súwret. Rimdegi Kolizey

сипатında пүткіл дүныада белгілі. YUNESKO тәрепінен дүзілген Пүткіл жәһән мәденіе мйрас объектерінің дізіміне сол Італйадағы тәбіеіе һәм тарйхы-мәденіе естеліклер ең көп кіргізілген.

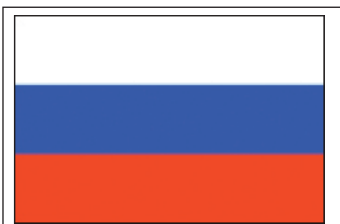

1. Італйаға шеғаралас мәмлекетлер арасында Vатікан һәм San-Marino қандае географйалық өзгешеліклері менен ажралып турады?
2. Італйа халқы тығызлығына тәсір көрсеткен аймақлық айырмашылықлар себеплерін түсіндірің.
3. Італйаның арқа һәм қубла аймақлары економікалық рауажланыу жағынан қалай ажралады?

30-§. Rossiya Federaciyası

Шығыс Evropa, Arqa Aziya, Ural тawлары, Kuma-Manish batıғы, agroклиматлық ресурслар, тәбіят зоналары, Байкал көлі, көп конфессйалы мәмлекет.

Майданы — 17075 миң км².
Халқы (2018-ж) — 147,3 млн.
Paytaxtı — Moskva.

Rossiya Federaciyası майданы жағынан жәһәннің ең ірі мәмлекеті. Ол шығыс Evropa һәм Arqa Aziyада жауласқан. Rossiyanың Evropa һәм Aziyадағы бөлімлері Ural тawлары һәм де Kаспий һәм Azov теңізлері арасындағы Kuma-Manish batıғы ажратып турады.

Rossiya жағалары Arqa Muz, Tınısh һәм Atlantika океанларының бассейнеріне тиысли болған 12 теңіз суwлары менен жуwлады.

Айтып өтіw керек, жәһәнде тек 3 мәмлекет бирден үш океанға шығыу имканыятına ие — Rossiya, AQSH һәм Kanada.

Rossiya Federaciyası жәмі 16 мәмлекет пенен шеғаралас. Sonың ішінде, Yaponiya һәм AQSH пенен шеғара тек суw арқалы өтеді. Шеғаралас мәмлекетлердің ұлыма саны бойынша Rossiya жәһән мәмлекетлері ішінде 1-орында турады. Ең ұзын шеғара сızıқлары Qazaqstan, Mongoliya һәм Qıtay менен өткен.

Rossiya аралас типіндегі республика болып есапланады, себебі һүкімет президент һәм парламент тәрепінен биргелікте қәліпестіреді. Конституцияға муwапық, Rossiya 85 һәр түрлі статустағы аймақлар федерациясы болып есапланады. Rossiya Federaciyасының регионлары арасында республика, oblast, үлке, автонном округ, автонном oblast һәм

federal ahmiyettegi qalalar bar. Baltik teñizi boyındaǵı Kaliningrad oblasti. Rossiyanıń tiykarǵı aymaǵınan ajırılǵan halda jaylasqan bolıp, *eksklav* geografiyalıq orınǵa iye.

Tábiyyıy sharayatı hám resursları. Rossiya Federaciyasınıń aymaǵı arqadan qublaǵa 4000 km den artıq, batıstan shıǵısqa bolsa sál kem 10000 km aralıqqa sozılǵanlıǵı ushın mámlekettiń tábiyyıy sharayatı hár qıylı. Rossiya aymaǵınıń 70 %i tegisliklerden ibarat. Eń úlken maydanları Shıǵıs Evropa hám Batıs Sibir tegislikleri iyeleydi. Biyik tawlar (Kavkaz, Altay, Sayan, Sixote-Alin hám basqa). Rossiyanıń shıǵıs hám shetki qubla bólimlerinde jaylas-qan.

Rossiya mineral resurslarǵa eń bay mámleketlerden biri bolıp esaplanadı. Rossiyada neft, tábiyyıy gaz, kómir, uran, temir rudası, altın, almaz hám basqa paydalı qazılmalardıń iri qorları bar. Rossiyanıń ekonomikası ushın, á sirese, neft hám tábiyyıy gazdıń resursları úlken áhmiyetke iye. Neft hám gazdıń iri kánleri tiykarınan, Batıs Sibir tegisliginde jaylasqan.

Rossiya, tiykarınan, ortasha subarktika hám arktika klimat zonalarında jaylasqan. Tek ǵana Qara teñiz boyındaǵı aymaq subtropikalıq klimatqa iye. Aymaqtıń 70 % den artıq bólimi agroklimatlıq resurslar menen jeterli dárejede támiyinlenbegen hám bul jaǵday awıl xojalıǵına unamsız tásir kórsetedi. Tiykarǵı tábiyat zonaları — tundra, tayga, aralas hám keń japıraqlı toǵaylar, dala hám toǵay dala. Rossiya toǵay hám jer resursları menen eń jaqsı támiyinlengen mámleketlerden ibarat.

Rossiya, á sirese, onıń Aziyadaǵı bólimi, suw hám gidroenergetika resurslarına júdá bay.

*Moskvadaǵı Xristos
Xoloskar shirkewi*

*Grozniydaǵı
«Chechenstan júregi»
meshiti.*

*Elistadaǵı budda
ibadatxanası*

33-súwret. Rossiya — kóp konfessiyalı mámleket

Rossiyanıń eń iri dáryaları — Enisey, Lena, Ob, Amir, Volga. Sibirde jaylasqan Baykal kóli jer júzinde eń tereń hám eń kóp dushshı suw jıynalğan kól bolıp esaplanadı.

Xalqı. Rossiya Federasiyasınıń xalqı sanı boyınsha jáhände 9-orında turadı. Rossiyada 1992—2012-jılları xalqınıń tábiyy azayıwı baqlanğan bolsa, 2013-jıldan baslap mámlekette minimal dárejedegi tábiyy kóbeyiw belgilenbekte. Biraq, demografiyalıq jaǵday Rossiyada turaqlı emes. Xalqınıń kóbeyiwine sırtqı migraciya sezilerli dárejede tásir kórsetpekte.

Rossiyada qala xalqınıń úlesi 75 % ge jaqın. Eń iri qalaları — Moskva (12 mln. adamnan artıq) hám Sankt-Peterburg (5 mln. adamnan artıq). Házirgi kúnde jámi 15 «millioner» qala bar.

Rossiya Federaciyası kóp milletli mámleket bolıp esaplanadı. Onıń aymaǵında 100 den artıq túpkilikli millet hám elat wákilleri jasadı. Xalqınıń milliy quramında 80 % bólimi ruslarǵa tuwra keledi. Basqa milletler arasında tatarlar, ukrainler, bashqurtlar, shuvashlar, cheshenlerdiń sanı 1 mln. adamnan asadı.

Rossiya kóp konfessiyalı mámleket bolıp tabıladı (33-súwret). Mámleketdegi eń kóp sanlı din pravoslav xristianlıq bolıp esaplanadı. Ruslardan tısqarı oǵan ukrainler, shuvashlar, mordvalar, osetinler hám basqa birneshe millet wákilleri jasadı. Tatarlar, bashqurtlar Arqa Kavkazdaǵı kóplegen xalıqlar islam dinine tiyisli. Buryatlar, qalmaqlar hám de tuvalılar bolsa buddizm dinine sıyınadı.

Rossiyada xalıqtıń tıǵızlıǵınıń ortasha kórsetkishi birqansha tómen (1 km²ge 8 adam), xalıqtıń aymaqlıq jaylasıwı bolsa júdá tegis emes. Buǵan, tiykarınan, klimat sharaytı úlken tásir kórsetken. Xalqı kóbirek Rossiyanıń batıs hám qubla bóliminde — shártli túrde ajratılatuǵın «Sankt-Peterburg — Sochi — Irkutskiy» úshmúyeshliginde jámlengen.

1. Rossiya Federaciyasınıń geografialıq ornınıń unamlı hám unamsız táreplerin anıqlań.
2. Rossiyada qanday tábiyat zonaları keń tarqalğan?
3. Rossiyadaǵı qaysı milletler wákilleriniń sanı 1 mln. adamnan artıq?
4. Rossiyadaǵı qaysı milletler pravoslavlıq, islam hám buddizm dinlerine isenedi?

31-§. Rossiya Federaciyası xojalığı

Jalpi ishki önüm (JIÓ), sanoat, janilgi-energetika sanoati, metallurgiya, mashinasazliq, dänshilik, temir jol transporti, ekonomikalıq rayonlar.

Rossiya Federaciyasınıń JIÓ kölemi boyınsha jáhände 6-orında turadı (2017-j.). Burıngı Awqam mámleketleri arasında Rossiya eń iri JIÓ kölemine iye. Rossiyanıń ekonomikası industrial xarakterge iye.

Sanaatı. Rossiyada sanaatıń kóplegen tarmaqları jaqsı rawajlangan. Ekonomikanıń tayanışı janilgi-energetika sanoatı. Rossiya neft qorları boyınsha jáhände 3-orın, kómir qorları boyınsha 2-orın, tábiyy gaz qorları boyınsha bolsa 1-orında turadı. Birneshe jıldan berli Rossiya neft hám tábiyy gaz qazıp alıw kölemi boyınsha jáhändegi jetekshi 3 mámleket qatarınan orın aladı. Janilginıń ulıwma eksportı boyınsha bolsa Rossiya jáhändegi jetekshi mámleket bolıp esaplanadı. Rossiya janilgi sanoatınıń eń tiykarğı rayonu Batıs Sibir bolıp esaplanadı.

Elektr energiyasın islep shıgarıw boyınsha Rossiya jáhände Qıtay, AQSH hám Hindstannan keyin tórtinshi orında turadı. Elektr energiyasınıń eń úlken bólimi ıssılıq stanciyalarında islep shıgarıladı (65 % den artıq), GES ler úlesi 16 % ge, AES ler úlesi bolsa 18 % ke teń.

Qara metallurgiya hám Rossiya sanoatınıń tayanış tarmaqlarınan biri. Rossiya jáhände temir rudasın qazıp alıw boyınsha 4-orın, polat eritiw boyınsha 5-orın, polat eksportı boyınsha 4-orında turadı (2016-j.). Jılına 70 mln tonnadan artıq polat eritilip, 30 mln. tonnağa jaqın bólimi eksport etiledi. Rossiyada qara metall islep shıgarıw, tiykarınan, úsh iri temir rudası basseynleri — Kuzneck, Magnitogorsk hám Kursk magnit anomalıyasına tayanadı.

Rossiya joqarı rawajlangan reńli metallurgiya sanoatına iye. Onıń tiykarğı ónimleri — alyuminiy, nikel, mıs, altın, gúmis, cink hám qorgasın. Alyuminiy hám nikeldi qazıp alıw boyınsha jáhände 2-orın, eksportı boyınsha 1-orında turadı (2016-j.). Altın qazıwda mámleket jáhände 3-orında turadı. Reńli metallurgiyanıń eń iri kárxanaları Shıgıs Sibirde xızmet kórsetpekte (34-súwret). Bunda Enisey hám Angara dáryalarında qurılğan iri GES lerdiń áhmiyeti úlken.

34-súwret. «Norilsk nikel» kárxanası.

Mashinasazlıq sanaatı Rossiyada kóp tarmaqlı quramı hám keń geografıyası menen ajıralıp turadı. Rossıyanıń mashinasazlıǵı aviakosmoslıq texnika, energetika qurılımları, vagon, jeńil hám júk avtomobilleri, awıl xojalıǵı mashinaları, hár túrli úskenelerdi islep shıǵarıwǵa qánigelesken. Mámlekettiń eń úlken avtomobil zavodı — Tolyatti qlasındaǵı «AvtoVAZ» kárxanası. Ximiya sanaatı-

nıń eń áhmiyetli ónimi mineral tóginler bolıp esaplanadı. Barlıq túrdegi mineral tóginlerdi islep shıǵarıw boyınsha Rossiya jáhände Qıtaydan keyingi 2-orındı iyeleydi (2016-j).

Awıl xojalıǵı. Rossiya jáhán mámleketleri arasında eń úlken jer fondına iye, biraq, awıl xojalıǵında paydalanılatuǵın ónimli jerler onıń 10 % den zıyatıraq bólimin quraydı, tek.

Rossıyanıń hár túrli ayaqları awıl xojalıǵınıń qánigelesiwı menen óz ara ajıraladı. Tiyisli ayırmashılıqlar kóbirek klimat sharayatına baylanıslı.

Diyqanshılıqtıń eń áhmiyetli tarmaǵı dánshilik bolıp tabıladı. Ol, tiykarınan, mámleket qublası hám qubla-batısın iyelegen dalalıq hám toǵay-dala zonalarında jaqsı rawajlangan. Dán eginleriniń ulıwma hasılı boyınsha Rossiya jáhänniń jetekshi 5-mámleketleri qatarına kiredi hám dán, ásirese, biyday eksportı boyınsha jáhán kóleminde ajıralıp turadı (35-súwret). Dán eginlerinen basqa Rossiyada qant láblebisi, kartoshka, ayǵabaǵar, zıǵır hám zárúr awıl xojalıq eginleri bolıp esaplanadı.

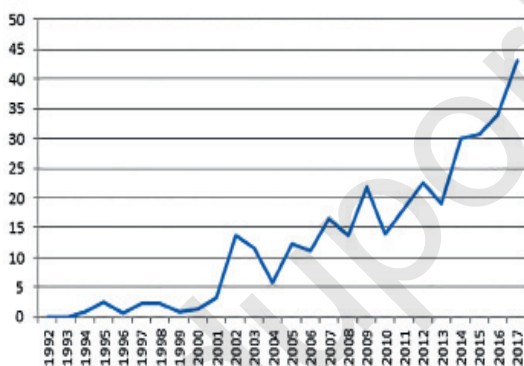
Sharwashılıqtıń tiykarǵı tarmaqları qaramal baǵıwshılıq, shoshqashılıq, qusshılıq bolıp esaplanadı. Arqa ayaqlarında suwın baǵıw rawajlangan. Balıq awlaw Bering, Oxota, Yapon, Barenc, Baltik hám Kaspiy teńizlerinde rawajlangan.

Transportı. Transport jollarınıń tıǵızlıǵı mámlekettiń hár túrli bólimlerinde keskin ajıralıp turadı. Bul jaǵday tábiyy-klimat sharayatı hám xalqınıń tıǵızlıǵı menen baylanıslı. Temir jollar uzınlıǵı boyınsha Rossiya AQSH dan keyingi 2-orındı, elektrlestirilgen temir jollardıń uzınlıǵı boyınsha bolsa jáhände 1-orındı iyeleydi. Jáhändeги eń uzın

temir jol Moskvani Vladivostok benen baylanıstıratuğın Transsibir magistralı bolıp esaplanadı.

Mámleketlerdiń ayırım aymaqlarında, ásirese, arqa úlkelerinde dárya transportınıń áhmiyeti joqarı. Rossiyanıń Evropa bóliminde Volga dáryası dárya transportı tarmaqlarınıń ózegi bolıp xızmet etedi. Ol hár túrli tarmaq hám kanallar arqalı Baltik, Aq hám Azov teńizleri menen baylanısqan.

Rossiyanıń 7 qalasında (Moskva, Sankt-Peterburg, Nijniy Novgorod, Samara, Ekaterinburg, Novosibirskiy hám Kazan) metropoliten bar.

35-súwret. Rossiya dán eksportı dinamikası (1992-2017-jj., mln. tonna).

Ekonomikalıq rayonları. Rossiya Federaciyası rásmiy jaqtan 11 ekonomikalıq rayonğa bólinedi. Olardan eń irileri Oraylıq, Arqa-batıs, Ural, Volga boyı, Batıs Sibir, Shıǵıs Sibir, Uzaq Shıǵıs bolıp esaplanadı. Mámleket ekonomikalıq rayonları arasındaǵı ayırmashılıqlar, tiykarınan, tábiyiy sharayat hám resurslar hám de tariyxıy rawajlanıw ózgeshelikleri menen baylanıslı.

1. Rossiya sanaatı hám pútkil ekonomikanıń negizin qaysı tarmaq quraydı?
2. Rossiyadaǵı tiykarǵı awıl xojalıq eginleri qatarına neler kiredi?
3. Jazıwsız kartada metropoliten bar Rossiya qalaların belgileń.
4. Rossiya ekonomikalıq rayonları arasındaǵı ayırmashılıqlar qanday faktorlar menen belgilenedi?

6-BAP. AZIYA MĂMLEKETLARI

32-§. Aziya materiginin geografialiq orni, shegaralari hám siyasiy kartasi

Aziya, materik, jaħa ġárezsiz mĂmleketler, ataw mĂmleketler, ishki kontinental mĂmleketler, respublika, monarxiya, federativ mĂmleketler.

Jáhanniń eń iri kontinenti Aziya dep atalıwı onıń geografialiq orni menen baylanıslı. Áyyemgi assuriyalılar tilinde ol «Quyash shıǵıwı», yaǵnıy «shıǵıs» mánisin ańlatadı.

Aziyanıń atawlar menen birgeliktegi ulıwma maydanı 43,4 mln.km² (Rossiyanıń Aziyadaǵı bólimi menen). Xalqı 4,5 mlrd. adamnan zıyat, yaǵnıy Aziyada adamzattıń 60 % i jasadı (2018-j.).

36-súwret. Aziyanıń geografialiq orni.

Aziya ekvatorǵa salıstırǵanda, tiykarınan, Arqa, bas meridianǵa salıstırǵanda bolsa, tiykarınan, Shıǵıs yarım sharda jaylasqan (36-súwret). Aziya jaǵaları tórt okean suwlari menen juwılatuǵın birden-bir materik bolıp esaplanadı. Onı arqada (Rossiyanıń aymaǵı) Arqa muz, qublada Hind, shıǵısta Tınısh okeanları, batista Atlantika okeanı bassetynine tiyisli Jer Orta hám Qara teńizleri qorshap turadı.

Aziyanıń siyasiy kartasında, Rossiyanı esapqa almaǵanda, 47 ġárezsiz mĂmleket bar. Bul mĂmleketlerdiń kópshiligi Ekinshi Jáhán urısınan keyingi dáwirde siyasiy ġárezsizlikke erisken. Materiktiń eń jas mĂmleketleri qatarına 1991-jılı ġárezsizlikti qolǵa kirtizgen Ózbekstan, Qazaqstan, Túrkménstan, Tájikstan, Qırǵızstan, Azerbaijan, Gruziya, Armeniya hám de 2002-jılı ġárezsiz mĂmleketke aylangan Shıǵıs Timor kiredi.

Aziya mámleketleri aymaǵınıń maydanına qaray bir-birinen birqan-sha ajiraladı. Rossiya, Qıtay, Hindstan hám Qazaqstan jáhanniń 10 eń iri mámleketleri qatarına kiredi. Jáne 4 mámleket — Saudiya Arabstanı, Indoneziya, Iran hám Mongoliyanıń maydanı 1 mln. km² dan úlken. Sonday-aq, aymaǵı 500 mıń km² dan zıyat bolǵan Pakistan, Turkiya, Awǵanstan, Myanma, Yemen hám Tailand da úlken mámleketler bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, Aziyada maydanı 1 mıń km² dan kishi bolǵan 3 mámleket bar — Baxrayn, Singapur hám Maldiv Respublikası. Ulıwma alganda bolsa, Aziya Evropaga salıstırǵanda aymaǵı úlken bolǵan mámleketler kóp.

Aziya mámleketleriniń kópshiliginde teńizge tikkeley shıǵıw imkanıyatı bar. Olardıń ayırımları (máseken, Turkiya, Malayziya, Singapur, Koreya Respublikası) kóp qatnaytuǵın teńiz jolları hám buǵazlar boyında jaylasqan. Materik mámleketlerinen 9 ı atawlarda jaylasqan — Indoneziya, Filippin, Shıǵıs Timor, Singapur, Yaponiya, Shri-Lanka, Maldiv Respublikası, Kipr hám Baxrayn.

Sonıń menen birge, Aziyada 13 mámleket qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan. Olardan jetewi burınǵı Awqam quramınan ajiralıp shıqqan jas ǵárezsiz mámleketler. Jáhanniń ishki kontinental mámleketlerinen eń iri ekewi (Qazaqstan hám Mongoliya) sol Aziyada jaylasqan.

Materiktegi 47 mámlekettin 34 i respublika, 13 i monarxiya basqarıw formasına iye. Aziyada dúnyanıń 5 absolyut monarxiyalarınan 4 i (Saudiya Arabstanı, Oman, Qatar, Bruney) jaylasqan.

Hákimshilik-aymaqlıq jaǵınan Aziyadaǵı 7 mámleket federativ dúziliske iye — Hindstan, Pakistan, Myanma, Irak, Malayziya, Nepal hám Birlesken Arab Ámirlikleri.

Aziya mámleketleri 5 subregionǵa bólinedi. Bular: Oraylıq, Qublabatis, Qubla, Qubla-shıǵıs hám Shıǵıs Aziya bolıp tabıladı. Ózbekstan, Qazaqstan, Qırǵızstan, Túrkmestan hám Tájikstan Respublikaları Oraylıq Aziya subregionın quraydı.

1. Aziya siyasiy kartasındaǵı eń jas mámleketler qaysı?
2. Kartadan Aziyadaǵı qaysı ataw mámleketleri úlken, qaysıları kishiligin anıqlań.
3. Atlastaǵı jáhanniń siyasiy kartası járdeminde qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan Aziya mámleketlerin anıqlań.

33-§. Aziya mámleketleriniń tábiyyi resursları hám xalqı

Mineral, suw, agroklimatlıq, toǵay resursları, suwǵarılatuǵın diyqanshılıq, islew beriletuǵın jerler, xalqınıń jaylastıwı, tábiyyi kóbeyiw, urbanizaciya, qubla evropeoidler, mongoloidler, din.

Tábiyyi sharayatı hám resursları. Aziya mámleketleriniń kópshiligi mineral baylıqlar menen jaqsı támiyinlengen. Jáhán neft qorlarınıń 70 % i, gazdıń 80 % den artıǵı, kómirdiń 50 % den kóbi Aziyanıń úlesine tuwra keledi. Neft hám tábiyyi gazge Persiya qoltıǵı hám onıń jaǵaları, Kaspiy teńizi, Turan tegisligi, Qubla-shıǵıs Aziyanıń teńiz sayızlıqları bay. Qıtay, Hindstan, Qazaqstandaǵı áyyemgi platformalar aymaǵında iri taskómir, teńiz, marganec, xrom hám hár túrli reńli metall kánleri jaylasqan. Qubla-shıǵıs Aziya mámleketlerinde jáhánniń eń iri qalayı kánleri «qalayı belbawı»n payda etedi.

Aziyada basqa túrdegi tábiyyi resurslar (suw, jer, agroklimatlıq) aymaqlıq tarqalıwında úlken ayırmashılıqlar bar. Suw resursları menen jaqsı támiyinlengen aymaqlar (mısal ushın, Qubla-Shıǵıs Aziya mámleketleri) menen birge, sheksiz qurǵaqlıq shóller de bar.

Úlken ayırmashılıqlar tábiyyi ıǵallıq, islew beriletuǵın (súriletuǵın) jerler sıyaqlı resurslardıń bólistiriliwinde de kózge taslanadı. Aziyadaǵı kóplegen mámleketlerde jer resursları (dáslep, egin maydanları) jetispeydi, iri taw massivleri, qurǵaqlıq shóller keń tarqalǵanlıǵı, xalqınıń tıǵızlıǵı joqarı bolǵanlıǵı ushın islew beriletuǵın maydanlar birqansha sheklengen. Aziya aymaǵınıń úlken bóliminde quyash nurı ıssılıǵı, onıń ıssılıq imkanıyatları ósimliklerdiń vegetaciya máwsiminiń uzaq, hátte jil boyı dawam etiwine imkan beredi. Biraq, tábiyyi ıǵallıq materikte tegis emes bólistirilgen.

Bul jaǵday áyyemnen Aziya mámleketlerinde hár tamshı suwdan únemli paydalanıwǵa shaqırǵan hám bul materikti jasalma suwǵarıw diyqanshılıǵınıń besigine aylandırǵan. Tariyxıy maǵlıwmatlar Oraylıq Aziya, Qubla hám Qubla-batis Aziyada suwǵarılatuǵın diyqanshılıq mádeniyatı 4—5 mın jıllar aldın qalıpleskenin tastıyıqlaydı. Jer júzindegi barlıq suwǵarılatuǵın jerlerdiń 3/4 bólimi Aziya mámleketleriniń úlesine tuwrı keledi. Suwǵarılatuǵın jerlerdiń úlkenligine qaray jáhände Qıtay birinshi, Hindstan bolsa ekinshi orında turadı.

Xalqı. Aziya xalqı eń kóp bolǵan materik bolıp esaplanadı. Region-da 4,5 mlrd. adamnan artıq, yaǵnıy jáhán xalqınıń derlik 60 % i jasaydı (2018-j).

Aziyada, qalaberse jáhán mámleketleri arasında xalqınıń sanı jaǵınan ayrıqsha ajıralıp turatuǵın mámleketler Qıtay hám Hindstan bolıp esaplanadı. Olardıń xalqı, 2018-jıl maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 1 mlrd. 394 mln. hám 1 mlrd. 371 mln. adamǵa teń bolǵan. Demek, Qıtay hám Hindstanda Aziya xalqınıń 61 %, tolıq pútkil adamzattıń 36 % i jasaydı.

Xalqı sanı jaǵınan, 2018-jıl jaǵdayına baylanıslı, Qıtay hám Hindstannan keyingi jetekshi orınlardı Indoneziya (265 mln.adam) Pakistan (201 mln. adam), Bangladesh (166 mln. adam), Yaponiya (126 mln. adam), Fillippin (107 mln. adam), Vetnam (95 mln. adam), Iran (82 mln.adam) hám Turkiya (81 mln.adam) sıyaqlı mámleketler iyeleydi.

Aziya xalqı házirgi basqıshıta, ulıwma alǵanda, jılına 1—1,1 % ke óspekte. Biraq, xalıqtıń kóbeyiw tezligi mámleketlerde hár qıylı. Yaponiya, Arqa hám Qubla Koreya, Qıtay, Singapur, Tailand, Gruziya, Armeniya, Kiprde xalıqtıń tábiyiy kóbeyiwi birqansha tómen (jılıq esapta 0,5 % den aspaydı). Sonıń menen birge, Irak, Yemen, Tájikstan, Awǵanstan, Shıǵıs Timor mámleketlerinde tábiyiy kóbeyiw tezligi júdá joqarı (jılına 2,5—3 %).

Aziyanıń ulıwmalıq urbanizaciya kórsetkishi XXI ásirdeń dáslepki jıllarına shekem Afrikaǵa salıstırǵanda da tómen bolıp, 30 % ke jetpeytuǵın edi. Biraq, 2018-jılǵa kelip, bul kórsetkish region boyınsha 50 % ke jetedi. Bunday keskin ózgeris, kóp jaǵınan Qıtayda qalalasıw procesiniń aqırǵı jıllardaǵı jedellesiwi menen baylanıslı. Sońǵı 15—20 jılda bul mámleketniń urbanizaciya dárejesi 2 esege artıp, jáhán boyınsha ortasha kórsetkish arttı. Urbanizaciya dárejesi, ásirese, Singapur, Yaponiya, Koreya Respublikası, Izrayl sıyaqlı sanaatlasqan mámleketler hám de Qubla-batıs Aziyanıń neftti qazıp alıwshı mámleketlerinde júdá joqarı (85—100 %). Awǵanstan, Tájikstan, Shri-Lanka, Nepal, Kambodja, Myanma, Shıǵıs Timorda bolsa urbanizaciya kórsetkishi 20—30 % aralığında.

Aziya xalqı aymaqlıq jaqtan tegis emes jaylasqan. Buǵan tábiyiy sharayat, ásirese, klimat hám suw resursları faktorları úlken tásir kórsetken. Aziyanıń xalqı eń tıǵız jaylasqan bólimleri Ullı Qıtay

tegisligi, Hind-Gang oypatlığı, Hindstan yarım atawı, Yapon hám Filippin atawları, Koreya yarım atawınıń qublası, Yava atawı bolıp esaplanadı. Házirgi waqıtta, Arabiya yarım atawı, Gobi hám Taklamakan shólleri, biyik tawlı úlkelerde xalıqtıń tıǵızlıǵı júdá tómen.

Aziya barlıq iri dinler — buddizm, xristianlıq, islam induizm, konfuciylik, evreylik, cintoizmnıń besigi bolıp esaplanadı hám bul materikte tariyxıy jaǵınan dinlerdiń ózine tán geografıyası qalıplesken. Qubla-batıs hám Oraylıq Aziyada, Pakistan, Bangladesh, Maldiv Respublikası sıyaqlı Qubla Aziya hám de Indoneziya, Malayziya, Bruney sıyaqlı Qubla-Shıǵıs Aziya mámleketlerinde islam dini tiykarǵı áhmiyetke iye. Hindiqıtay yarım atawındaǵı mámleketler, Mongoliya, Shri-Lanka hám Butanda buddistler kópshilikti quraydı. Armeniya, Gruziya, Kipr, Filippin, Shıǵıs Timorda xristianlıqtıń hár túrli mázhebleri jetekshilik etedi. Jergilikli dinlerden Hindstan hám Nepalda induizm, Qıtayda konfuciylik hám daocizm, Yaponiyada cintoizm, Izrayilde bolsa iudaizm keń tarqalǵan.

1. Aziya mámleketlerinde jer resursları jetispewshiligin túsindiriniń.
2. Ne ushın Aziyada diyqanshılıq suwǵarıw tiykarında rawajlanadı?
3. Xalıqtıń tábiyy kóbeyiwi júdá joqarı hám birqansha tómen dárejede bolǵan Aziya mámleketlerine mısallar keltiriniń. Bunday geografıyalıq ayırmashılıqlar qaysı faktorlarǵa baylanıslı?
4. Aziyanıń hár túrli region hám mámleketlerinde qaysı dinler tarqalǵan? Ne ushın Aziya materigi dúnya dinleri tariyxında ayırıqsha orın tutadı?

34-§. Aziya mámleketleriniń ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı

Social-ekonomikalıq rawajlanıw, jalpı ishki ónim (JIÓ), «Úlken Jetilik» toparı, «kóshirilgen kapitalizm mámleketleri», jańa industrial mámleketler, industrial-agrar mámleketler, agrar-industrial mámleketler, agrar mámleketler.

Aziya mámleketleri tábiyy sharayatı, resursları, xalqınıń kóbeyiwi hám quramı jaǵınan emes, al social-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵınan da bir-birinen birqansha pariq qıladı. Olar ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı hám xojalıǵınıń qánigelesiwine qaray birneshe toparǵa bólinedi.

1. Yaponiya — «Úlken jetilik» toparına kiretuđın Aziya mámleketi. Yaponiya JIÓ kólemi boyınsha jáhánniń tórtinshi mámleketi (2017-j.). Ekonomikası innovaciyalıq texnologiyalarga tiykarlangan óndiris tarmaqlarına qánigelesken. Xalqınıń turmıs dárejesi boyınsha Yaponiya jáhánniń aldınđı qatarındađı mámleketlerden biri.

2. Izrayl — «kóshirilgen kapitalizm» tipindegi rawajlangan mámleket. Xalqı jan basına JIÓ kólemi boyınsha Aziyadađı aldınđı mámleketlerden biri. Izrayl ekonomikası joqarı texnologiyalarga súyenetuđın mashinasazlıqtıń hár túrli tarmaqlarına qánigelesken.

3. Qıtay hám Hindstan — tábiyiy resurslar, xalıqtıń sanı hám JIÓ kólemi boyınsha úlken dárejege iye rawajlanıp atırđan mámleketler. Olar sońđı 15—20-jıl da ekonomikası tez rawajlanıp atırđan mámleketlerge aylandı. Házirgi waqıtta Qıtay JIÓ kólemine qaray dúnyada birinshi, Hindstan bolsa úshinshi orındı iyeleydi. Biraq, xalqı jan basına esaplanganda ekonomikalıq kórsetkishleri, ásirese, Hindstanda, ele rawajlangan mámleketler dárejesinen birqansha tómen. Sociallıq rawajlanıw barısında da bul eki mámlekette áhmiyetli mashqalalar bar.

4. Aziyanıń jańa industrial mámleketleri — Koreya Respublikası, Singapur, Malayziya, Tailand. 1980-jılları ámelge asırılđan ekonomikalıq reformalar sebepli bul mámleketler social-ekonomikalıq rawajlanıwında keskin jetiskenliklerge eristi. Koreya Respublikası hám Singapur aqırđı waqıtta kóplegen xalıqlararalıq shólkemler tárepinen rawajlangan mámleketler qatarına kirgizilmekte. Jańa industrial mámleketlerdiń ekonomikası mikroelektronika, elektrotexnika, avtomobilsazlıq, kemesazlıq sıyaqlı mashinasazlıqtıń tarmaqlarına qánigelesken. Jańa óndiris hám málimleme-kommunikaciya texnologiyaların jaratıw hám eksport etiwde de bul topardađı mámleketler úlken tabıslarğa erisken.

5. Iri industrial-agrar mámleketler — Indoneziya, Pakistan, Filipin, Turkiya, Iran. Bul mámleketler maydanı hám xalqı sanı boyınsha iri esaplanıp, úlken tábiyiy hám miynet resurs dárejesine iye. Bul mámleketlerdiń ekonomikası jeńil, azıq-awqat, taw-kán sanaatı, mashinasazlıqtıń tarmaqları hám kóp tarmaqlı awıl xojalıđına qánigelesken. JIÓ niń kólemi boyınsha olar jáhánniń jetekshi 30 mámleketi qatarına kiredi, biraq xalqı jan basına tuwrı keletuđın kórsetkishleri tómenirek (ásirese, Pakistan, Filipin hám Indoneziyada).

6. Neftti eksport etiwshi mámleketler — Persiya qoltığı arab mámleketleri hám Bruney. Bul mámleketler xalıqtıń jan basına JIÓ niń dárejesine muwapıq, tek Aziya emes, al pútkil jáhán kóleminde jetekshi orınlarda. Bunıń tiykarǵı sebebi neftti eksport etiw esabınan túsetuǵın úlken dáramat hám xalıqtıń sanınıń salıstırmalı azlıǵı (Saudiya Arabstanın esapqa almaǵanda). Aqırǵı jılları Persiya qoltığı arab mámleketlerinde ximiya, metallurgiya sanaat tarmaqları, turizm, tranzit sawda, bank-finans sektori da jaqsı rawajlanıp barmaqta.

7. Ótiw ekonomikasındaǵı mámleketler — Oraylıq Aziya hám Kavkaz mámleketleri, Mongoliya. Bul mámleketlerdiń ekonomikasi industrial-agrar xarakterge iye bolıp, tiykarınan, shiyki zattı jetkeriwshi tarmaqlarǵa (neft-gaz sanaatı, taw-kán sanaatı, kóp tarmaqlı awıl xojalıǵı) qánigelesken. Neft hám gazdı úlken kóleimde eksport etiwshi Qazaqstan, Túrkménstan hám Azerbayjannıń ekonomikalıq kórsetkishleri topardaǵı basqa mámleketlerge salıstırǵanda joqarıraq.

8. Turizm hám xızmetler tarawına qánigelesken mámleketler — Kipr, Livan, Maldiv Respublikası. Bul aymaqlıq jaǵınan kishi, bay rekreaciyalıq resurslarǵa iye mámleketlerdiń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwı házirgi sharayatta turizm hám de xızmetler tarawı, ásirese, bank-finans sektori menen baylanıslı.

9. Tómen rawajlanıp atırǵan agrar-industrial mámleketler. Bular: Vetnam, Kambodja, Bangladesh, Shri-Lanka, Irak, KXDR hám basqa mámleketler bolıp, tiykarınan, awıl xojalıǵı, taw-kán, jeńil yamasa azıq-awqat sanaatına qánigelesken.

10. Ekonomikasi eń qalaq agrar mámleketler — Awǵanstan, Nepal, Yemen, Myanma, Shıǵıs Timor, Laos, Butan. Olarda sanaat tómen rawajlangan, awıl xojalıǵında miynet ónimdarlıǵıda tómen.

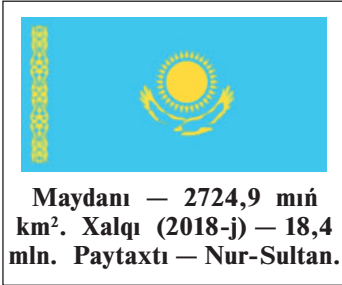

1. Yaponiyanıń social-ekonomikalıq rawajlanıw kóz qarasınan qanday ózine tán tárepleri bar.
2. Aziya mámleketleriniń social-ekonomikalıq rawajlanganlıǵı jaǵınan klassifikaciyalawda Qıtay hám Hindstan ayrıqsha topar sıpatında ajıralıwınıń sebebin túsindiriy.
3. Ózbekstan Aziya mámleketleriniń qanday ekonomikalıq toparına tiyisli? Usı mámleketler toparınıń quramı hám social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń ózgesheliklerin sıpatlañ.
4. Aziyanıń qaysı mámleketleri eń qalaq agrar ekonomikasına iye?

35-§. Qazaqstan Respublikasi

Ekonomikalıq geografıyalıq orın, keskin kontinental qurğaq klimat, mineral resurslar, milliy quramı, kóp tarmaqlı sanaat, suwğarılmaytuğın (qar-ızğar) hám suwğarılatuğın diyqanshılıq, dânsilik.

Qazaqstan Oraylıq Aziyada aymağı jağınan eñ iri mámleket dúnya júzinde maydanı bo-yınsha 9-orındı iyeleydi. Ol bes mámleket — Rossiya, Qıtay, Ózbekstan, Qırğızstan hám Túrkménstan menen shegaralas. Qazaqstannıń Rossiya menen mámleketlik shegarası (7548 km) uzınlıǵı boyınsha dúnyada AQSH hám Kanada arasındaqı shegaradan keyingi 2-orında turadı. Mámleket qubla-batista Kaspiy teńizi menen shegaralas.

Qazaqstan ekonomikalıq geografıyalıq ornınıń tiykarǵı ózgeshelikleri Aziya hám Evropa mámleketlerin baylanıstırıwshı temir jol hám avtomobil magistrallarınıń ótkenligi, Kaspiy teńizine tutasqanlıǵı, Rossiya hám Qıtayday iri mámleketlerge shegaralası menen belgilenedi.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Hákimshilik-aymaqlıq jağınan unitar mámleket bolıp, 14 wálayat hám 3 respublika áhmiyetindegi qala (Nur-Sultan, Almatı, Shımkent) dan ibarat.

Tábiyyıy sharayatı hám resursları. Qazaqstan relyefinde tegislikler húkimdarlıq etedi, taw dizbekleri tek respublikanıń qubla-shıǵıs bóliminde jaylasqan. Oraylıq aymaqları relyefi bolsa kúshli idırağan bóleklengen tegis tawlıqtan ibarat. Qazaqstan paydalı qazılmalarǵa jáhándegi eñ bay mámleketlerden biri. Mámleket janılgı, rudalı hám rudalı emes resurslarınıń úlken qorlarına iye. Neft hám tábiyyıy gazdıń iri kánleri Kaspiy teńizine jaqın aymaqlarda, tas kómirdiń tiykarǵı qorları (Qarağanda, Ekibasduz basseynleri) bolsa oraylıq bóliminde jaylasqan. Qazaqstannıń oraylıq hám shıǵıs aymaqları temir, marganec, xrom, uran, mıs, volfram, cink, qorgasın hám basqa metallardıń úlken qorlarına iye. Ruda emes mineral baylıqlardan fosforit hám kúkirt ayrıqsha itibarǵa ılayıq.

Qazaqstan klimatı ortasha keskin kontinental hám qurğaq, qısta arqa aymaqlarında hawa temperaturası — 50°C dan da tómen boladı.

37-súwret. Qazaqstan Respublikası paytaxtı — Nur-Sultan qalası.

Qurğaq klimat sebepli Qazaqstan-nıń sheksiz tegisliklerinde dala, yarım shólistanlıq hám shólistanlıq tábiyat zonaları qáliplesken.

Jawın-shashınnıń azlıǵı, aymaqtıń kópshilik bólimin shólistanlıqlar iyelegenligi mámlekette suw resurslarınıń jetispewshiligin keltirip shıǵargán. Dáryaları Irtish, Ili, Sırdárya, Ural respublikanıń shetki bólimlerinen aǵıp

ótedi, toyınıw derekleri qońsı mámleketler aymaǵında jaylasqan.

Xalqı. Qazaqstan xalqı 18,4 mln. adamǵa teń (2018-j.). Xalıqtıń tábiyyı kóbeyiwı Oraylıq Aziyadaǵı basqa mámleketlerge salıstırǵanda tómenirek bolıp, jılına ortasha 1,5 % den artıǵıraq.

Urbanizaciya dárejesi 57 % ge teń (2018-j.). Házirgi waqıtta 3 «millioner» qala bar: Almatı (mámlekettiń eń iri qalası), Nur-Sultan (37-súwret) hám Shımkent.

Xalqınıń tıǵızlıǵınıń ortasha kórsetkishi Qazaqstanda júdá tómen bolıp, 7 km² adam átirapında. Xalqı respublika qublasındaǵı suwǵarılatuǵın diyqanshılıq rawajlangan dárya oypatlıqları hám taw aldı tegisliklerinde hám de mámleket arqasındaǵı sanaatlasqan ayaqlarında birqansha tıǵızraq jaylasqan. Xalqınıń milliy quramı birqansha quramalı. Xalqınıń 67,5 % in quraytuǵın qazaqlardan basqa, mámlekette ruslar (20 %), ózbekler (3 %), ukrainler (1,5 %), uygurlar (1,5 %) hám basqa milletler wákilleri bar (2018-j.). Rus hám ukrainler arqa hám shıǵıs ayaqlarda keń tarqalǵan bolsa, ózbekler, tiykarınan, respublikanıń qublasındaǵı Túrktan wálayatında jasadı.

Ekonomikası. Qazaqstan Oraylıq Aziyadaǵı 5 mámleket ishinde ekonomikalıq dárejesi jaǵınan jetekshi bolıp esaplanıp, ásirese, sanaat tarawındaǵı kórsetkishleri birqansha joqarı. Sanaattıń tiykarǵı tarmaqları qatarına neft-gaz, kómir, qara hám reńli metallurgiya, ximiya hám mashinasazlıq kiredi (38-súwret). Qazaqstan neft qazıw kólemi boyınsha jáhänniń jetekshi 20 mámleketleri qatarına, kómir, mıs, cinkti qazıp alıw boyınsha birinshi onlıqqa kiredi. Qazaqstan 2009-jıldan baslap uran qazıp alıw boyınsha jáhände birinshi orındı iyelep kelmekte hám ol dúnya boyınsha jámi qazıp alınıp atırǵan

uranniń 40 % ge jaqın bólimin beredi. Elektr energiyasınıń 90 % inen artıǵı JESlerde islep shıǵarıladı.

Diyqanshılıqtıń bas tarmaǵı dǎnshilik. Ol, ásirese arqa wálayatlarındaǵı (qarızǵar) suwǵarılmaytuǵın jerlerinde jaqsı rawajlanǵan. Qubla wálayatlarda diyqanshılıq suwǵarıw járdeminde rawajlandırılıp, bul jerde onıń tiykarǵı tarmaqları palız eginleri, salıǵershilik, miyweshilik bolıp esaplanadı. Sharwashılıqtıń jetekshı tarmaqları: qoyshılıq, qaramal baǵıwshılıq, jılqıshılıq, túyeshilik.

38-súwret. Balxash qalasındaǵı taw-metallurgiya kombinatı.

1. Qazaqstannıń ekonomikalıq geografialıq ornınıń qolaylı tárepleri nelerden ibarat?
2. Qazaqstan sanaatı hám awıl xojalıǵınıń qánigelesiwine mámlekettin tábiyyıy sharayatı hám resursları qanday tásir kórsetedi?
3. Respublika xalqınıń milliy quramınıń ózgesheliklerin sıpatlap berin.
4. Nege Qazaqstannıń oraylıq aymaǵında xalıqtıń tıǵızlıǵı tómen?

36-§. Qırǵızstan Respublikası

Tyanshan tawları, taw aralıǵındaǵı oypathıqlar, taw-kán sanaatı, Kumtar káni, gidroenergetika, taw-jaylaw sharwashılıǵı, turizm, Íssıkól.

Qırǵızstan Evraziya materiginiń orta bóliminde, tiykarınan, Tyanshan tawlı úlkesi aymaǵında jaylasqan bolıp, Dúnya okeanına shıǵıw imkaniyatına iye emes. Ol arqada Qazaqstan, batısta Ózbekstan, qublada Tájikstan, shıǵısta Qıtay menen shegaralas.

Mámlekettin ekonomikalıq geografialıq ornı birqansha qolaysız bolıp esaplanıp, sebebi xalıqaralıq áhmiyetke iye transport magistralları onıń aymaǵınan derlik ótpeydi.

Bul jaǵday Qırǵızstannıń quramalı relyef sharayatı menen baylanıslı bolıp tabıladı.

Qırǵızstan — parlamentar respublika. Hákimshilik-aymaqlıq dúzilisi 7 wálayat hám 2 respublika áhmiyetindegi qala (Bishkek hám Osh)dan ibarat. Paytaxtı — Bishkek qalası, mámlekettiń arqasında, Chu dáryası oypatlıǵında jaylasqan.

Tábiyiy sharayatı hám resursları.

Qırǵızstan tábiyatınıń tiykarǵı ózgesheligi onıń tawlılıǵı bolıp esaplanadı. Mámleket aymaǵınıń derlik 90 % i taw dizbekleri menen bánt (39-súwret). Qırǵızstannıń Qıtay menen shegarasında Tyanshan tawlarınıń eń biyik noqatı — Jeńis shoqqısı (7439 m) jaylasqan (40-súwret).

Qırǵızstannıń tiykarǵı jer astı baylıqları altın, súrme, sınap, volfram, uran, qalayıdan ibarat. Janılıǵı resursları, tiykarınan, mámlekettiń qublasındaǵı kómir kánleri menen sheklengen. Ulıwma alǵanda, Qırǵızstan janılıǵı qorları menen tómen dárejede támiyinlengen hám de tiyisli mútájliliklerin import esabınan qanaatlandıradı. Tyanshan tawlarında iri muzlıqlardıń bolǵanlıǵı esabınan Qırǵızstan dárya hám kóllerge bay bolıp, suw-energetika resursları menen jaqsı támiyinlengen. Bul jaǵday respublika ushın úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye. Eń úlken dáryaları Narın, Chu hám Talas, eń úlken kóli bolsa Íssikóli bolıp tabıladı (41-súwret).

Xalqı. Qırǵızstan xalqı tawlı relyef sharayatında júdá tegis emes jaylasqan bolıp, kópshilik bólimi taw aralıǵındaǵı oypatlıqlarda jasadı. Fergana hám Chu oypatlıqlarında xalıq tıǵız jasadı. Bul jaǵday

40-súwret. Jeńis shoqqısı (7439 m).

39-súwret. Qırǵızstan Respublikası aymaǵınıń kosmoslıq fotosúwreti.

usı aymaqlardıń diyqansılıq ushın qolay tábiyiy sharayatı menen baylanıslı.

Xalıqtıń 30 % ten kóbirek bólimi qalalarda jasadı, qalǵan bólimi bolsa awıl xalqına tuwrı keledi. Mámlekettiń eń iri qalası — Bishkektiń xalqı 2017-jılı 1 mln. adamnan asıp ketti. Iriligi jaǵınan mámlekettiń ekinshi qalası esaplanatuǵın Oshda 260 mıń adamnan kóbirek xalıq jasadı (2018-j). Xalqınıń

41-súwret. Íssikól.

milliy quramında qırǵızlardıń úlesi 75 % bolsa, 15 %in ózbekler quraydı. Ózbekler Qırǵızstannıń respublikamızǵa qońsı qubla aymaqlarında jasaydı. Sonday-aq, ruslar, dunganlar, uygurlar hám tájikler de xalıqtıń etnikalıq quramında áhmiyetli orınǵa iye.

Ekonomikası. Qırǵızstan ekonomikasında awıl xojalıǵı sanaatqa salıstırǵanda kóbirek áhmiyetke iye bolǵanlıǵı ushın, respublika agrar-industrial mámleket bolıp esaplanadı.

Sanaatı házirgi waqıtta, tiykarınan, taw-kán tarmaǵına qánigelsesken. Eń áhmiyetli sanaat ónimi altın bolıp esaplanadı hám ol mámleket eksportınıń eń úlken bólimin quraydı. Qırǵızstan burınıń Awqam mámleketleri arasında altın qazıp alıw kólemi boyınsha Rossiya hám Ózbekstannan keyingi 3-orında turadı. Altın, tiykarınan, Oraylıq Tyanshannıń biyik tawlarında jaylasqan Kumtar káninen qazıp alınadı. Ol dúnyadaǵı 10 eń iri altın kánlerinen biri bolıp esaplanadı.

Sanaatıń basqa tarmaqlarınan jeńil, azıq-awqat, mashinasızlıq hám kómir sanaatları úlken áhmiyetke iye. Elektr energetika Qırǵızstanda GES lerge tayanadı. Eń iri GESler Narın dáryasında qurılǵan.

Tiykargı awıl xojalıq eginleri qatarına biyday, paxta, kartoshka, palız ónimleri, ayǵabaǵar, temeki kiredi. Qırǵızstan tawları hasıldarlıǵı kóp jaylawlarǵa bay bolǵanlıǵı sebepli (42-súwret) respublikada sharwashılıqtıń qoyshılıq, eshkishilik, qaramal baǵıwshılıq, jısqıshılıq sıyaqlı tarmaqları jaqsı rawajlangan.

Mámlekettiń ekonomikasında turizm de zárúr áhmiyetke iye. Jılına respublikaga 3 millionnan artıq shet ellik sayaxatshılar keledi. Olardıń tiykargı bólimi Íssikól átirapında dem alıw ushın keledi.

42-súwret. Qırǵızstannıń taw jaylawları.

1. Qırǵızstannıń ekonomikalıq geografıyalıq ornına baha berin.
2. Qırǵızstan hám Qazaqstannıń tábiyy sharayatı hám resursların salıstırıp, tábiyy geografıyalıq ayırmashılıqları

ekonomikanıń rawajlanıwı hám qanıgelesiwine qanday tásir kórsetiwın túsindirıń.

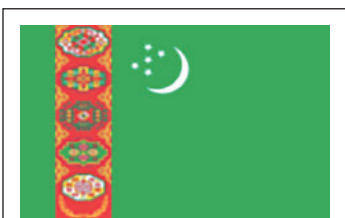
3. Qırǵızstannıń qaysı aymaqlarında ózbekler keń tarqalǵan?

4. Qırǵızstandaǵı eń áhmiyetli sanaat hám turistik obyektlerin aytıń.

37-§. Túrkménstan Respublikası

Kaspiy teńizi, Qaraqum shólistanlığı, Kopedaǵ janıǵı resursları, Qaraqum kanalı, axalteki atları, «Abaza» turistik zónası.

Maydanı — 491,2 mln km².

Xalqı (2018-j). — 5,9 mln.

Paytaxtı — Ashxabad.

Túrkménstan Oraylıq Aziyanıń qubla-batıs bóliminde jaylasqan. Arqada Qazaqstan, arqashıǵısta Ózbekstan, qubla-shıǵısta Awǵanstan, qublada Iran menen shegaralas. Túrkménstan batısta Kaspiy teńizine tutas.

Túrkménstannıń ekonomikalıq geografiyalıq ornı qolay, sebebi onıń aymaǵınan Oraylıq hám Qubla-batıs Aziya mámleketlerin baylanıstırıwshı temir jol hám avtomobil magistralları ótken.

Mámleket Kaspiy teńizi arqalı Rossiya hám Kavkaz mámleketleri menen baylanısqan. Túrkménstan — prezidentlik respublikası. Hákimshilik-aymaqlıq jaǵınan 5 wálayat hám 1 respublika. Paytaxtı — Ashxabad. Kopetdaǵ taw eteginde jaylasqan (43-súwret).

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Túrkménstan aymaǵınıń 80 %inen artıǵı Qaraqum shólistanlığına tuwrı keledi. Tawlar tek qubla hám shıǵıs shegara boyı aymaqlarında jaylasqan. Eń biyik noqatı — Ózbekstan menen shegarada Kóhitańtaw dizbeginde jaylasqan Ullı Túrkménbası (Ózbekstanda Ayribaba dep ataladı) shoqqısı (3197 m.). Qubla taw hám taw aldı aymaqları seysmikalıq aktivligi menen ayırılıp turadı. Ashxabadta 1948-jul 9-oktyabr kúni payda bolǵan jer silkiniw regionda XX ásirdegi eń qayǵılı jer silkiniwlerden biri.

Túrkménstannıń mineral baylıqları tábiyiy gaz, neft hám hár túrli ximiyalıq duzlardan ibarat. Ásirese, tábiyiy gaz qorları Túrkménstan ushın júdá úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye. Respublika gaz qorları boyınsha jáhán mámleketleri arasında 4-orında turadı. Kaspiy teńizi boyında neft hám gaz kánlerinen basqa iri duz kánleri bar.

Türkmenstanda shólistanlıq úlken maydandı iyelegenligi ushın mámleket suw resurslarına bay emes. Respublikanınıń eń iri suw deregi Ámiwdárya. Ámiwdáryadan toyınatuǵın Qaraqum kanalı (Qaraqum dárya) dúnyadaǵı eń uzın suwǵarıw kanalı bolıp tabıladı.

43-súwret. Ashxabad qalası.

Xalqı. Türkmenstan Oraylıq Aziyada xalqı sanı jaǵınan aqırǵı orındı iyeleydi. Xalqınıń sanı hám onıń aymaqlıq jaylasıwı mámlekettiń tábiyiy geografiyılıq ózgeshelikleri menen belgilenedi. Xalqı, tiykarınan, Ámiwdárya, Murǵab hám Tajan dáryalarınıń oypatlıqlarında, Kopetdaǵ etegindegi tegislikte hám Kaspiy teńizi jaǵasında jaylasqan.

Türkmenstan xalqınıń yarımı qalalıq jerlerde jasadı. Ashxabad qalasınıń xalqı 900 mın adamnan artıq. Paytaxttan basqa, Türkmenabad, Tashawız, Marı, Türkmenbası qalaları respublikanıń eń úlken qalaları bolıp esaplanadı.

Xalqınıń milliy quramında türkmenlerdiń úlesi 85 % den joqarı bolıp, xalıqtıń 10 % ge jaqın bólimin ózbekler quraydı. Ózbekler, tiykarınan, Tashawız hám Lebap wálayatlarında jasadı.

Ekonomikası. Türkmenstan Respublikası ekonomikasınıń tiykarın kóp tarmaqlı janılıǵı-energetika hám ximiya sanaatı quraydı. Türkmenstan tábiyiy gazdı qazıw hám eksport etiw boyınsha jáhänniń jetekshi 10 mámleketleri qatarına kiredi. Neft hám neftti qayta islew sanaatı da Türkmenstanda jaqsı rawajlangan. Respublikada elektr energiyası tek JES lerde islep shıǵarıladı.

Türkmenstan ximiya sanaatı mineral tóginler, mirabilit, kúkirt, yod hám basqa ónimlerdi de islep shıǵaradı. Türkmenstanda toqımashılıq, tigiwshilik, gilemtoqıwshılıq sanaatı da birqansha jaqsı rawajlangan bolıp, mámlekettiń xalıqaralıq qánigelesiwinde úlken áhmiyetke iye.

Awıl xojalıǵınıń tiykarǵı tarmaqları dánshilik, paxtashılıq (tiykarınan, sapalı jińishke talshıqlı sortlar jetistiriledi), júzimgershilik, qarakólshilik, jılcıshılıq bolıp esaplanadı. Axalteki parodalı atları pütkil dúnyaǵa belgili bolıp, türkmenlerdiń maqtanıshı bolıp esaplanadı (44-súwret). Hátteki, mámleket geribinde de axalteki atı súwretlengen. Kaspiy teńizinde balıqshılıq jaqsı rawajlangan.

44-súwret. Axalteki atı.

45-súwret. Kaspiy boyındaǵı «Avaza» turistik zonası.

Türkmenstanda turizm boyınsha sońǵı jılları Kaspiy teńizi jaǵasında «Avaza» iri turistik zonası qurıldı (45-súwret).

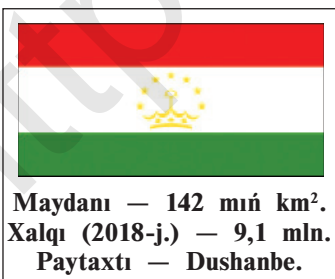

1. Türkmenstannıń ekonomikalıq geografialıq ornı hám xojalıǵına Kaspiy teńizi qanday tásir kórsetedi?
2. Ne sebepten Türkmenstan Oraylıq Aziyadaǵı mámleketler arasında maydanı jaǵınan ekinshi orın iyelep xalqı sanı boyınsha regionda sońǵı orında? Xalqınıń tiykargı bólimi qaysı ayaqlarda jámlengen.
3. Türkmenstan sanaatınıń qánigelesiwin qaysı tarmaqlar belgileydi?
4. Türkmenstan hám Qırǵızstannıń geografialıq ornı, tábiyiy sharayatı hám resursların salıstırıń.

38-§. Tájikstan Respublikası

Pamir tawları, suw hám gidroenergetika resursları, Sarez kóli, taw aralıǵındaǵı oypatlıqlar, jer resursları, reńli metallurgiya.

Tájikstan Respublikası Oraylıq Aziyanıń qubla-shıǵısında, Gisar-Alay hám Pamir tawları aймаǵında jaylasqan. Arqada Qırǵızstan, arqa-batıs hám batısta Ózbekstan, qublada Awǵanstan, shıǵısta Qıtay menen shegaralas.

Ekonomika-geografialıq ornı Dúnya okeanına shıǵıw imkaniyatınıń joqlıǵı, biyik taw-

lar sharyatında qurğaqlyq transportın rawajlandırıwdıń qıyınlyǵı esabınan bir-qansha qolaysız bolıp esaplanadı.

Basqarıw forması jaǵınan Tájikstan prezidentlik respublikası bolıp esaplanadı. Hákimshilik-aymaqlıq dúzilisi birqansha quramalı bolıp, 2 wálayat, 1 avtonomiyalı wálayat (Tawlı Badaxshan), respublikaǵa boysınatuǵın 1 qala (Dushanbe) hám 13 rayonnan ibarat. Paytaxtı — Dushanbe qalası mámlekettiń qublabatısındaǵı Gisar oypatlıǵında jaylasqan.

Tábiyiy sharyatı hám resursları. Tájikstan qońsı Qırǵızstan sıyaqlı tawlı mámleket bolıp esaplanadı. Aymaǵınıń 90 % nen úlken bólimin biyik taw dizbekleri iyeleydi. Tájikstannıń shıǵıs bólimin ortasha biyikligi 4000 metrden joqarı bolǵan Pamir tawları iyeleydi (46-súwret). Respublikanıń eń biyik noqatı Ismail Somoniy shoqqısı (7495 m.). Tájikstan seysmikalıq jaǵınan aktiv regionda jaylasqanlıǵı sebepli respublikada kúshli jer silkiniwler payda bolıp turadı.

Tájikstan jeri hár túrli tóginler qorlarına bay. Ásirese, onıń aymaǵında uran, altın, gúmis, polimetall rudalarınıń iri kánleri bar. Biraq, Tájikstan janıǵı-energetika resurslarına bay emes.

Tájikstan jáhannıń suw hám gidroenergetika resursları menen eń jaqsı támiyinlengen mámleketlerinen biri bolıp esaplanadı. Mámleket aymaǵınan Panj, Vaxsh, Ámiwdárya, Sırdárya, Zarafshan sıyaqlı Oraylıq Aziyanıń eń kóp suwlı dáryaları aǵıp ótedi. Qarakól, Sarez, Iskenderkól respublikanıń eń úlken kólleri bolıp esaplanadı. Bul kóllerden, ásirese, Pamir tawında jaylasqan 1911-jılǵı kúshli jer silkiniw nátiyjesinde Murǵab dáryası ańǵarında júzege kelgen iri kóli — Sarez kóli belgili (48-súwret).

Xalqı. Tájikstan xalqınıń sanı 9,1 mln. adamǵa teń (2018-j.). Tájikstan Oraylıq Aziya mámleketleri arasında xalıqtıń tábiyiy ósiwiniń joqarı tezligi menen ajıralıp turadı. Sonday-aq, Tájikstan regiondaǵı qala xalqınıń úlesi eń tómen bolǵan mámleket bolıp esaplanadı. (27 %, 2018-j.). Paytaxt xalqı 800 mıń adamnan artıq. Úlken qalalar toparına Xojand, Boxtar (buringı Qorǵan tepa) hám Kulab qalaları tiyisli.

46-súwret. Tájikstandaǵı Pamir tawları.

Tawlı relyef sharayatındaǵı diyqansılıq ushın qolay jerlerdiń jetispewshiligi xalqınıń tiykarǵı bóliminiń taw aralıǵındaǵı batıqlarında jaylasıwına alıp keldi. Xalqınıń joqarı tıǵızlıǵı menen mámleket arqasındaǵı Fergana oypatlıǵı, qubla-batısında Gisor hám de Vaxsh oypatları ayrıqsha ajıralıp turadı. Pamir tawlarında bolsa xalqı dárya oypatları hám taw janbawırlarındaǵı awıllarda siyrek jaylasqan.

Xalqınıń 85 %in tájikler quraydı. Xalqıń milliy quramında ekinshi orında ulıwma sanı 1 mln. adamnan artatuǵın ózbekler turadı. Olar, tiykarınan, Ózbekstan menen shegaralas rayonlarda jasadı. Tawlı Badaxshan avtonom wálayatında tájikler menen birge olarǵa dos bolǵan bir topar jergilikli elatlar (vaxanlar, rushanlar, ishkashimler, yozǵulamlar hám basqalar) wákılleri hám de qırǵızlar jasadı.

Ekonomikası. Tájikstangá Oraylıq Aziya mámleketleri arasında social-ekonomikalıq rawajlanıwdıń salıstırmalı tómenirek kórsetkishleri tán, ekonomikası agrar-industrial baǵdarǵa iye. Tájikstan sanaatınıń jetekshi tarmaqları reńli metallurgiya, taw kán, ximiya qurılıs materialları hám jeńil sanaat. Tájikstannıń eń úlken sanaat kárxanası Tursınzada qalasındaǵı Tájikstan alyuminiy zavodı (47-súwret). Bul kárxana Rossiyadan keltiriletuǵın shiyki zat tiykarında iri GES ler islep shıǵaratuǵın elektr energiyasınan paydalanǵan halda xızmet kórsetedi. Alyuminiy Tájikstan eksportınıń quramında jetekshi orınǵa iye. Elektr energetikası GES larǵa tayanadı. GES lar arasında Vaxsh dáryasındaǵı Norak GES i ayrıqsha ekonomikalıq áhmiyetke iye (47-súwret). Jeńil sanaat tarmaqları arasında toqımashılıq sanaatı ayrıqsha áhmiyetke iye.

47-súwret. Tájikstannıń zárúr ekonomikalıq obyektleri — Vaxsh dáryasındaǵı Norak GES i (shepte) hám Tursınzada qalasındaǵı Tájikstan alyuminiy zavodı (ońda).

Tájikstanda diyqanshılıqtıń tiykarǵı tarmaqları dánshilik, paxtashılıq, baǵshılıq hám júzingershilik. Paxta hám hár túrli miyweler respublikanıń áhmiyetli eksportqa shıǵarılatuǵın ónimleri bolıp esaplanadı. Suwǵarılatuǵın diyqanshılıǵı taw aralıǵındaǵı oypatlıqlarında jaqsı rawajlangan, biraq, aymaqtıń kópshilik bólimin tawlar iyelegeni hám de xalqınıń tıǵızlıǵınıń joqarılıǵı súriletuǵın maydanlardıń jetispewshiligin keltirip shıǵarmaqta. Taw-jaylaw sharwashılıǵı qaramal baǵıwshılıq hám qoyshılıqqa qánigelesken. Awıl xojalıǵı tarmaqları qatarında pillehilik de úlken áhmiyetke iye.

48-súwret. Sarez kóli.

1. Tájikstan ekonomikalıq geografialıq ornınıń ózgeshelikleri menen Oraylıq Aziyadaǵı qaysı mámleketke uqsaydı? Bunıń sebeplerin túsindirıń.
2. Tájikstannıń energetikası qaysı tábiyiy resurslarǵa tayanadı?
3. Tájikstanda xalıqtıń aymaqlıq jaylasıwına qanday faktorlar úlken tásir kórsetken? Mámlekette jer resursları jetispewshiligi mashqalası sebepleri nelerden ibarat?
4. Alyuminiy rudaları qazıp alınbaytuǵın Tájikstanda iri alyuminiy zavodı qurılǵanlıǵınıń tiykarǵı ekonomikalıq geografialıq faktorın túsindirıń.

39-§. Ámeliy jumıs **(Oraylıq Aziya mámleketlerine salıstırmalı geografialıq sıpatlaması)**

1. Sabaqlıq hám atlasdaǵı Oraylıq Aziya mámleketleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardan paydalanıp, dápterińizge tómendegi kesteni toltırın:

Oraylıq Aziya mámleketlerine salıstırmalı geografialıq sıpatlaması

Mámleketlerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri	Qazaqstan	Qırǵızstan	Türkmenstan	Tájikstan
Geografialıq orni: qolay hám qolaysızlıǵı				
Maydanı (mıń km ²)				

dawami

Xalqı mln. adam				
Xalıqtın tıgızlıđı (km ² /adam)				
Xalqının jaylasıwınıń özgeshelikeri				
Relyef				
Tiykarǵı paydalı qazılmaları				
Suw resursları menen támiyinlengenlik dárejesi hám tiykarǵı derekleri				
Elektr stanciyalarınń tiykarǵı túri				
Awıl xojalıǵınıń tiykarǵı tarmaqları				
Sanaattın tiykarǵı tarmaqları				

2. Qırǵızstan hám Tájikstan geografialıq sharayatınıń ulıwmalıq özgesheliklerin anıqlań hám olardı túsindirin.

3. Qazaqstan hám Túrkmennstannın uqsaslıǵın anıqlap túsindirin.

4. Oraylıq Aziya mámleketlerin tábiyiy hám xojalıq sharayatı jaǵınan bir-birinen birqansha ajıralıwshı qanday 2 toparǵa ajıratıw múmkin? Pikiріńizdi tiykarlań.

5. Oraylıq Aziya mámleketleri geografialıq sharayatınıń óz ara toltırıwshı táreplerin ajıratın.

40-§. Turkiya Respublikası

Kishi Aziya, Shıǵıs Frakiya, tawlı relyef, subtropikalıq klimat, industrial-agrar ekonomika, xalıqaralıq turizm.

Turkiya Respublikasınıń tárepleriniń biri onıń geografialıq ornı menen baylanıslı. Turkiya aymaǵınıń 97 % i Qubla-batıs Aziyada, 3 % bólimi Shıǵıs Evropada jaylasqan. Aziyadaǵı aymaǵı, Kishi Aziya yarım atawına tuwra keledi, Evropa bólimi bolsa Balkan

yarım atawında jaylasqan bolıp, Shıǵıs Frakiya dep ataladı. Turkiya Respublikasınıń eki materikte jaylasqan bólimlerin Qara hám Jer Orta teńizlerin óz ara baylanıstıratuǵın Mramor teńizi, Bosfor hám Dardanell buǵazları ajratıp turadı. Turkiya jaǵaları arqadan Qara teńiz, batıstan Egey teńizi, qubladan Jer Orta teńiz suwları menen juwıladı.

Mámlekettiń ekonomikalıq geografıyalıq ornınıń qolaylıǵı onıń birneshe teńizge tutasqanlıǵı, aymaǵınan Evropa hám Aziyanı, Jer Orta hám Qara teńiz basseynlerin baylanıstıratuǵın xalıqaralıq áhmiyetke iye suw hám qurǵaqlıq transport jollarınıń ótkenligi menen belgilenedi.

Turkiya — unitar mámleket. 2017-jılı Turkiyada respublikanıń parlamentar formasınan prezidentlik formasına ótti.

Paytaxtı — Ankara qalası. Eń úlken qalası — Bosfor buǵazı jaǵalarında jaylasqan Stanbul. Onıń xalqı 13 mln. adamnan artıq bolıp, Evraziya qalaları arasında jetekshi orınlardan birin iyeleydi.

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Turkiya aymaǵınıń relyefi tawlı úlken bólimin Kishi Aziya hám Armeniya tawlıqları, Tavr hám de Pontiy tawları iyeleydi. Tegislikler, tiykarınan, teńizler boyında ushırasadı. Turkiya aymaǵı joqarı dárejede seysmikligi menen sıpatlanadı, bul jerde kúshli jer silkiniwler payda bolıp turadı. Turkiya mineral resurslarǵa ásirese hár túrli metallar rudalarına bay. Jáhán kóleminde xrom, sınaq, volfram rudalarınıń qorları menen ayırıqsha ajıralıp turadı.

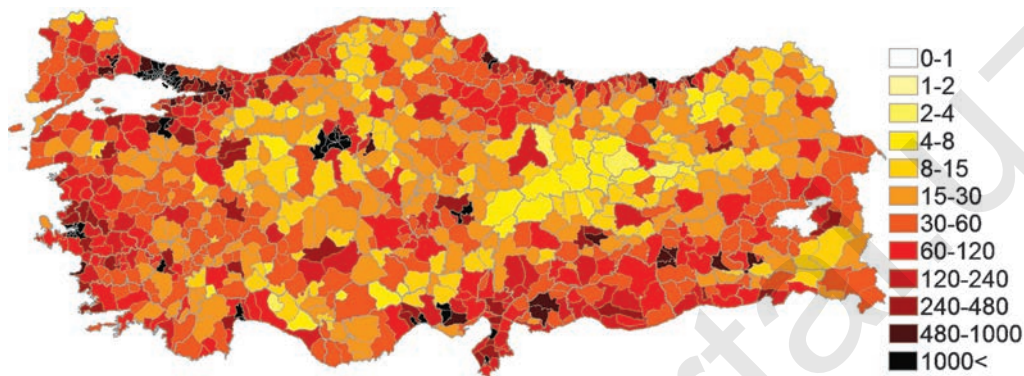
Klimatı subtropikalıq bolıp, teńizge baylanısqan aymaqlarında kóp ıǵallı hám jıllı, mámlekettiń oraylıq hám shıǵıs aymaqlarında jazı ıssı, qısı birqansha suwıq. Relyefi tawlı bolǵanlıǵı sebepli Turkiya gidroenergetika resurslarına bay. Eń iri dáryaları Frot, Dajla, Qızıltarmaq, eń úlken kólleri bolsa Van hám de Duz kólleri bolıp tabıladı.

Xalqı. Xalqı sanı jaǵınan Turkiya jáhänniń birinshi jigirmalıǵına kiredi. 2018-jıl jaǵdayına qaraǵanda, xalqı 81 mln. adamnan artıq. Xalqınıń jıllıq kóbeyiwı 1,5 % átirapında, biraq, tuwılıw jáhán hám Aziya boyınsha ortasha kórsetkishlerden tómenirek.

Urbanizaciya dárejesi 75 % ge teń (2018-j.). Iri qalaları qatarına Stanbul hám Ankardan basqa, Izmir, Bursa, Adana, Antalya hám basqalar kiredi. Iri qalalarınıń kóbisi batıs hám qubla teńiz boyı aymaqlarında jaylasqan.

Xalqı Turkiya aymaǵı boylap birqansha tegis emes jaylasqan (49-súwret). Mámlekettiń Mramor teńizine tutasqan arqa-batıs

bóliminde tıǵız jaylasqan. Mámleket xalqınıń 1/5 bólimi Shıǵıs Frakiyada jasaydı. Oraylıq hám Shıǵıs tawlı ayaqlarında xalıq siyrek.

49-súwret. Turkiya xalqı tıǵızlıǵı (km²/adam).

Xalqınıń etnikalıq quramında túrkler kópshilikti quraydı (75 % den artıq). Mámleket qubla-shıǵısında jámi xalıqtıń 15 %in quraytuǵın kurdlar jasaydı. Tiykarǵı din islam dini bolıp esaplanadı.

Ekonomikası. Turkiya JIÓ kólemi boyınsha jáhanniń jetekshi 20 mámleketleri qatarına kirip, iri sanaat hám awıl xojalıq óndirisine iye. Sanaattıń xalıqaralıq qánigelesiwin toqımashılıq, tigiwshilik, tiri-ayaqkiyim, avtomobilsazlıq, elektrotexnika, kán-metallurgiya, qurılıs materialları, azıq-awqat, farmacevtika sıyaqlı tarmaqlar belgileydi. Bunday qánigelesiw miynet resursları, shiyki zat, sırtqı sawda baylanısları hám transport faktorlarınıń tásirinde qalıplesken. Sanaat, tiykarınan, mámlekettiń batısında jaqsı rawajlangan, ishki ayaqlar bolsa agrar ekonomikaǵa iye.

Agroklimatlıq hám suw resurslarına bay Turkiya hár túrli awıl xojalıq ónimlerin (miywe, goza, júzim, palız eginleri, shay, qantqamıs, zaytun, temeki, paxta) jetistiriw boyınsha jáhán kóleminde ayırıqsha ajralıp turadı. Turkiya jáhände agrar ónimlerdiń eń iri eksportyorlarınan biri bolıp tabıladı.

Turkiya tábiyiy hám tariyxıy-mádeniy rekreaciyalıq resurslarǵa, siyrek ushırasatuǵın esteliklerge bay (50-súwret), sonlıqtan, ekonomikasında turizm úlken áhmiyetke iye. Turkiya eń kóp shet elli sayaxatshılardı qabıl etetuǵın jáhanniń jetekshi 10 mámleketlerinen biri.

50-súvret. Turkiyanıń belgili tariyxıy estelikleri: Stanbuldaǵı Ayo-Sofiya kompleksi (shepte) hám Izmir janındaǵı áyyemgi Efes qalasınıń oyranlıqları (ońda).

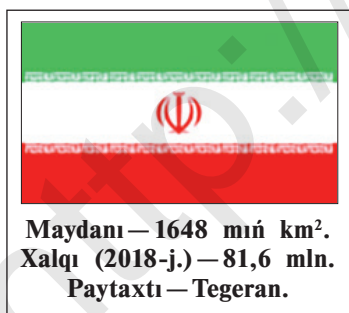
1. Turkiyanıń ekonomikalıq geografıyalıq ornı qanday ózgesheliklerge iye hám onıń mámleket social-ekonomikalıq rawajlanıwına tásiri qanday?
2. Turkiya sanaatınıń jetekshi tarmaqları qaysı?
3. Turkiyada turizm rawajlanıwı ushın qanday sharayat hám resurslar bar?
4. Mámleket xalqınıń jaylasıwındaǵı aymaqlıq ayırmashılıǵın túsindiririń.

41-§. Iran. Awǵanstan, Pakistan Islam Respublikaları

Teokratik mámleket, siyasiy-geografıyalıq jaǵday, aymaqlıq tartısw, quramalı relyef, seysmikalıq aktivlik, kóp milletli xalqı, Kaspiy teńizi, Persiya qoltıǵı, Hind oypatlıǵı.

IRAN

Iran Islam Respublikası Qubla-batıs Aziyanıń aymaǵı, xalqı hám ekonomikalıq dárejesi jaǵınan eń iri mámleketlerden biri. Jaǵaları qublada Arabiya teńizi hám Persiya qoltıǵı, arqa-batısta Kaspiy teńizi suwları menen qorshalǵan. Ekonomikalıq geografıyalıq ornı Qubla-batıs, Qubla hám Oraylıq Aziya mámleketlerin baylanıstıratuǵın transport jolları ótkenligi esabınan qolay.

Basqarıw forması teokratıyalıq (diniy) respublika bolıp tabıladı. Mámleket basshısı — Joqarı basshı, shia musılmanlarınıń joqarı

51-súwret. Tegeran qalası.

mártebeli ruwxaniyi (Oyatulla). Prezident bolsa Iranda mámlekettegi ekinshi shaxs bolıp esaplanadı. Paytaxtı — Tegeran qalası mámlekettiń arqa-batıs bóliminde, Elburs taw dizbeginiń eteginde jaylasqan (51-súwret).

Tábiyyi sharayatı hám resursları. Iran aymaǵınıń relyefi birneshe taw dizbekleri hám olar arasındaqı batıqlardan ibarat.

Klimat arqa-batıs aymaqlarında ıǵal subtropikalıq, oraylıq hám shıǵıs aymaqlarda qurǵaq subtropikalıq, Persiya qoltıǵı boyında bolsa ıssı hám qurǵaq tropikalıq tipine tiyisli. Taw aralıǵındaǵı batıqlarda klimat keskin kontinental hám júdá qurǵaq bolǵanlıǵı sebepli ósimlik hám haywanat dúnyasına júdá kámbaǵal bolǵan taslaq hám shorlı shólistanlıqlar qalıplesken. Kaspiy teńizine jaqın aymaqlarında ıǵal klimat sharayatı sebepli toǵaylar keń tarqalǵan.

Eń úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye mineral baylıqları iri neft hám gaz qorları bolıp tabıladı. Neft hám gaz kánleri, tiykarınan, Persiya qoltıǵı hám Kaspiy teńizine jaqın aymaqlarda jaylasqan. Iranda mıs, temir, marganec, polimetall rudaları kánleri de bar.

Xalqı. Iran xalqı sanı boyınsha dúnyadaǵı jetekshi 20 mámleket qatarına kiredi. Aqırǵı jılları tuwılıwdıń tómenlewi sebepli xalqınıń tábiyyi ósiw tezligi páseyip barmaqta. Urbanizaciya dárejese 70 % den joqarı. Xalqı 9 million adamǵa jaqın Tegerannan basqa, Mashhad, Karaj, Isfagan, Tebriz hám basqa «millioner» qalalar bar. Xalqı bir-qansha tegis emes jaylasqan bolıp, tiykarınan, batıs bóliminde tıǵız jasadı, shólistanlı aymaqlarında bolsa turaqlı xalıq joq.

Iran — kóp milletli mámleket. Xalqınıń 60 % inen kóbiregin quraytuǵın parsılar menen birgelikte azerbayjanlar, kurdlar, arablar, túrkmenler, armıyanlar hám basqa milletler jasadı. Xalıqtıń diniy quramında shia musulmanları jetekshilik etedi.

Ekonomikası. Iran Qubla-batıs Aziya mámleketleri arasında óziniń ekonomikalıq dárejese menen Turkiya hám Saudiya Arabstanı sıyaqlı ayırıqsha ajıralıp turadı. Sanaattıń jetekshi tarmaqları: neft hám neftti qayta islew, gaz, metallurgiya, mashinasazlıq, toqımashılıq hám azıq-awqat.

Awil xojaliginiń tiykarǵı tarmaqları: dńn egiwshilik, baqshılıq, qoyshılıq, eshkishilik hám qara mal baǵıwshılıq. Kaspiy teńizinde balıqshılıq jaqsı rawajlangan. Balıqshılıqtıń qımbat bahalı ónimlerinen biri bolıp esaplanatuǵın qara ikra eksportı boyınsha Iran jáhán bo-
yınsha jetekshi orında turadı. Sonday-aq, Iran gilem toqıw menen de dúnyaǵa belgili.

AWǴANSTAN

Awǵanstan Islam Respublikası Qubla-batıs, Oraylıq hám Qubla Aziya tutasqan aymaqta jaylasqan. Dúnya okeanına shıǵıw imkaniyatı joq. Ekonomikalıq geografialıq ornı Aziya kontinentiniń hár túrli bólimlerin baylanıstırıwshı transport magistralları qurılsa, birqansha jaqsılanadı.

Basqarıw forması prezidentlik respublikası.

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Awǵanstan aymaǵınıń úlken bólimi, ásirese, orayı da shıǵısı biyik tawlar menen bánt, arqa hám qubla-batıs aymaqların taw aldı tegislikleri iyeleydi. Awǵanstanda kúshli jer silkiniwler tez-tez payda bolıp turadı. Awǵanstan hár túrli mineral resurslarǵa (kómir, neft, temir, mıs, marganec hám t.b.) bay, biraq, olar júdá az qazıp alınadı. Awǵanstanǵa subtropikalıq qurǵaq kontinental klimat tán. Biyik tawlardaǵı muzlıqlardan kóplegen dáryalar baslanıp, ayırımları tolıǵı menen suwǵarıwǵa sarplanadı.

Xalqı. Awǵanstan xalqı tez pátler menen ósip baratırǵan mámleketler toparına kiredi (jıllıq tábiyiy kóbeyiw dárejesi 2,5 % ten joqarı). Xalqı, tiykarınan, taw aldı tegisliklerinde hám taw aralıǵındaǵı oypatlıqlarda jasaydı. Qalalıq jerlerde xalıqtıń 1/4 bólimi jasaydı, tek. Eń úlken qalası — mámleket paytaxtı Kabuldıń xalqı 3 mln. átirapında. Gerat hám de Mozori-Sharif salıstırmalı túrde iri qalalar bolıp esaplanadı (52-súwret).

Xalıqtıń etnikalıq quramı birqansha quramalı bolıp, pushtunlar, tájikler, ózbekler, xazarlılar, balujlar, túrkmenlerden ibarat. Ózbekstanǵa shegaralas arqa aymaqlarında 2 mln. ózbekler jasaydı.

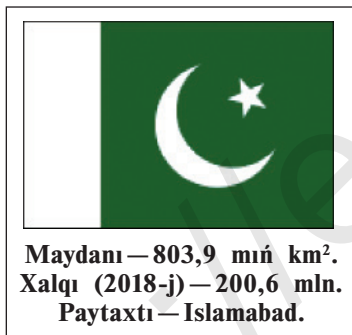
52-súwret. Mozari-Sharif qalasındaǵı Kók meshit.

rol oynaydı. Sharwashılıq tarmaqlarınan qoyshılıq (atap aytqanda, qara kólshilik) hám eshkishilik jetekshi áhmiyetke iye. Qarakól teri tayarlawda Awǵanstan jáhán boyınsha 1-orında turadı. Sanaat óndirisi tómen dárejede rawajlanǵan. Sanaat kárxanaları jáhánniń birge islesiwı tárepinen finanslıq járdem tiykarında qurılmaqta.

Ekonomikasi. Awǵanstan ekonomikalıq jaǵınan tómen rawajlanǵan agrar mámleket. Ekonomikalıq rawajlanıwında shet el mámleketleri hám xalıqaralıq shólkemler tárepinen kórsetilip atırǵan finanslıq járdem úlken áhmiyetke iye.

Awıl xojalıǵınıń tiykarın suwǵaratuǵın diyqansılıq quraydı. Ulıwma alganda, diyqansılıqta masaqlı eginler, paxta, miywe hám júzim jetistiriw áhmiyetli

PAKISTAN

Pakistan Islam Respublikası Qubla Aziyada jaylasqan. Aymaǵı qublada Arabiya teńizi menen juwıladı. Geografiyalıq ornınıń unamlı ózgeshelikleri — xalıqaralıq áhmiyetke iye teńiz hám qurǵaqlıq transport jolları ótkenligi, unamsız tárepleri — siyasiy jaǵdayı turaqsız regionda jaylasqanlıǵınan ibarat. Siyasiy geografiyalıq jaǵdayı Hindstan menen Kashmir boyınsha kóp jıllıq aymaqlıq kelispewshilik hám de Awǵanstan menen shegaralas aymaqlardıń qońsı mámleketten ótken «Taliban» toparları qadaǵalawı astında bolıp atırǵanlıǵı menen sıpatlanadı.

Pakistan basqarıw forması parlamentar respublika, hákimshilik-siyasiy dúzilisi kóz qarasınan federativ mámleket bolıp tabıladı. Pakistan federaciyası 4 provinciya hám 2 federal aymaqtı óz ishine aladı.

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Pakistannıń arqa hám batıs bólimleri biyik tawlar menen bánt bolsa, shıǵıs hám qubla aymaqları

tegislik relyefke iye. Mámlekettiń úlken bólimin qońsı Hindstannan baslanatıǵın hám Arabiya teńizine quyılatıǵın Hind dáryasınıń oypatlıǵı iyeleydi. Tegislik aymaqları neft, tábiyyıy gaz, kómir, duz qorlarına iye, tawlı bólimi metallardıń kánlerine bay. Pakistannıń aymaǵında ıssı tropikalıq klimat basım, sonıń ushın tegislik bóliminde shólistan hám yarım shólistan landshaftları úlken maydanlarda tarqalǵan.

53-súwret. Karachi — Pakistandaǵı eń iri qala.

Xalqı. Pakistan xalqı sanı boyınsha jáhán mámleketleriniń birinshi onlıǵına kiredi. Jıllıq esabındaǵı tábiyyıy kóbeyiw pátleri 2 % den joqarı, yaǵnıy jılına 4—4,5 mln. adamǵa teń. Urbanizaciya dárejesi 40 % átirapında. Mámlekettegi eń iri qala — Arabiya teńizi jaǵasında jaylasqan Karachidiń xalqı 15 mln. adamnan artıq (53-súwret). Basqa iri qalaları — Laxor, Feysalabad, Ravalpindi.

Xalqınıń 45 % ge jaqın bólimi panjoblılarǵa tuwra keledi. Xalqınıń milliy quramında pushtunlar, sindler, balujardıń úlesleri de sezilerli.

Ekonomikası. Pakistan ekonomikası tez ósip atırǵan industrial-agrar mámleket. Sanaatınıń jetekshi tarmaǵı — jeńil sanaat. Toqımashılıq sanaatı eksport ónimdi islep shıǵaradı. Onnan basqa, metallurgiya, mashinasazlıq, ximiya, azıq-awqat, teri sanaatı da rawajlanbaqta.

Awıl xojalıǵınıń tiykarǵı tarmaǵı diyqanshılıq, biyday, salı, qant qamıs, paxta jetistiriwge qánigelesken. Mámleket eksportı quramında gezlemeler, salı, paxta, teri ónimleri, gilemler jetekshi orınǵa iye.

1. Iran, Awǵanstan hám Pakistannıń ekonomikalıq geografialıq orınların salıstırıń. Qaysı mámlekettiń ekonomikalıq geografialıq ornı salıstırmalı túrde qolaysız bolıp esaplanadı?
2. Úsh mámlekettiń tábiyyıy sharayatı hám resurslarında qanday uqsas tárepleri bar?
3. Úsh mámleket xalqınıń jaylasıwına tábiyyıy sharayat qanday tásir kórsetken?
4. Awǵanstan ekonomikasınıń rawajlanıwında qanday faktorlarǵa tayanıwı múmkin hám olardan ónimli paydalanıwı ushın qanday sharayatlar jaratılıwı kerek?

42-§. Qıtay Xalıq Respublikası

Shıǵıs Aziya, Tınısh okean, socialistlik mámleket, Ullı Qıtay tegisligi, Tibet tawlıǵı, gidroenergetika resursları, kóp milletli mámleket, urbani-zaciya.

Maydanı — 9599 mın km².
Xalqı (2018-j.) — 1394 mln. Paytaxtı — Pekin.

Qıtay Xalıq Respublikası Shıǵıs Aziyada jaylasqan. Jaǵaları shıǵıstan Tınısh okean teńizleri menen juwıladı. Qıtay qurǵaqlıqta 15 mámleket penen shegaralas. QXR jáhán mámleketleri arasında aymaǵınıń úlkenligi boyınsha 3-, xalqı sanı hám óndiris kólemi boyınsha bolsa 1-orındı iyeleydi.

Qıtay ekonomikalıq geografialıq ornınıń qolaylıǵı Tınısh okeanı teńizine shıǵıw imkaniyatına iye ekenligi menen belgilenedi.

QXR házirgi jáhánniń siyasiy kartasındaǵı sanawlı socialistlik mámleketlerden biri. Onıń basqarıw dúzimi hám siyasiy turmısında Qıtay Kommunistlik partiyası sheshiwshi áhmiyetke iye bolıp, partiyanıń jetekshisi sol waqıtta mámleket basshısı — Qıtay Xalıq Respublikası baslıǵı da bolıp esaplanadı. Hákimshilik-aymaqlıq jaqtan Qıtay quramında 23 provinciya, 5 avtonom rayon, 4 orayǵa boysınıwshı qala hám 2 arnawlı hákimshilik rayon (Gonkong hám Makao) ajratıladı. Ullı Britaniyanıń burınǵı koloniyası Gonkong (Syangan) 1997-jılı, Portugaliyanıń koloniyası dárejesine iye bolǵan Makao (Aomin) 1999-jılı Qıtay quramına kirdi.

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Qıtay úlken aymaqtı iyelegenligi esabınan tábiyiy sharayatı, relyef hám klimattıń hár túrliligi menen ajralıp turadı. Shıǵıs bóliminde tegislik hám jazıq tawlıqlar keń tarqalǵan bolsa, batis aymaqların biyik tawlar hám shólistanlıq qásiyetine iye bolǵan taw aralığındaǵı batıqlar iyeleydi (54-55-súwretler). Mámleket aymaǵı arqadan qublaǵa 4 mın km, batıstan shıǵısqa 4,5 mın km ge sozılǵanlıǵı ushın klimatta da sezilerli aymaqlıq ayırmashılıqlar bar.

Qıtay hár túrli tábiyiy resurslarǵa bay mámleket. Janıǵı-energetika resurslarınan ol kómir, neft, gaz hám janıwshı slanecke bay. Ásirese, tas kómirdiń qorları úlken. Hár túrli qara hám reńli metall rudaları menen de Qıtay jaqsı támiyinlengen. Kóp metallardı qazıp alıw hám

eritiw boyınsha Qıtay dúnýada jetekshi orınlarda. Qıtayda Yanczi, Xuanxe, Amur sıyaqlı Evraziyanıń eń iri dáryaları aǵadı. Gidroenergetika resurstarınıń kólemine qaray, ol dúnýada birinshi orında turadı.

54-súwret. Ullı Qıtay tegisligi.

55-súwret. Batıs Qıtaydaǵı shólistan landshaftı.

Xalqı. 2018-jıl jaǵdayına qaraǵanda, Qıtay xalqı sanı (1 mlrd. 394 mln. adam). boyınsha jáhándegi jetekshi mámleket bolıp tabıladı. Házirgi waqıtta Qıtayda jáhán xalqınıń 18 %ten artıǵı jasamaqta.

Qıtayda birneshe on jıllar dawamında (2016-jılǵa shekem) xalıqtıń kóbeyiwın kemeytiwge qaratılǵan «bir shańaraqqa bir bala» principine tiykarlangan mámleket siyasatı ámelge asırılǵan edi. Bunıń nátiyjesinde tábiyiy kóbeyiw, 2018-jılǵa kelip, 0,5 % ke shekem, lekin sonda da Qıtay xalqı jılına 7—8 mln. adamǵa kóbeymekte.

Xalqınıń etnikalıq quramına qaraǵanda, Qıtay kóp milletli mámleket. Xalqınıń 90 % in qıtaylılar — xanlar quraydı. Biraq rásimiy maǵlıwmatqa muwapıq, mámlekette xanlardan basqa, 55 jergilikli millet hám elatlar jasaydı. Bulardan eń irileri uyǵırlar, mongollar, tibetliler, dunganlar, manjurlar hám basqalar bolıp tabıladı (56-súwret).

Qıtaylılar (xanlar)

Uyǵırlar

Tibetliler

56-súwret. Qıtay-kóp milletli mámleket.

Dinlerden keń tarqalganı konfuciyliler. Sonıń menen birge, Qıtayda daocizm, buddizm, islam, xristianlıq dinlerine iseniwshiler sanı da birqansha. Musılmanlar, tiykarınan, Shinjan-Uyğır avtonomiyalı rayonında jasadı.

Mámleket xalqı aymaqlıq jaǵınan tegis emes bólistirilgen. Xalqınıń ortasha tıǵızlıǵı hár 1 km² maydanǵa 145 adamdı payda etken halda, bul kórsetkish Xuanxe hám Yanczi dáryaları aralıǵındaǵı tegislikte 800—1000 km²/adamdı, Tibet tawlıǵında bolsa 1—2 km² adamdı quraydı. Xalqınıń 90 % i mámleket aymaǵınıń 1/3 bóliminde jasadı.

Qıtayda 2011-jılı qala xalqınıń úlesi 50 % ten arttı hám házirgi kúnde urbanizaciya dárejesi 60 % átirapında bolmaqta. Bul kórsetkish tez pátler menen ósip barmaqta. Mámlekettegi eń iri qalalar qatarına Shanxay, Pekin, Gonkong, Chendu, Guanchjou, Tyanczin, Uxan hám basqalar kiredi.

1. Qıtay mámleketlik dúziminiń ózgeshelikleri nelerden ibarat?
2. Qıtaydıń shıǵıs hám batıs bólimleri tábiyiy sharayatındaǵı ayırma-shılıqlardı túsindir.
3. Qıtayda xalıqtıń tábiyiy kóbeyiwın tártipke salıw boyınsha qanday mámleket siyasatı birqansha waqıt dawamında alıp barılǵan edi?
4. Qıtay xalqınıń jaylasıwına tábiyiy sharayat qanday tásir kórsetken?

43-§. Qıtay ekonomikası hám ekonomikalıq rayonları

Jalpi ishki ónimi (JIÓ), sanaat, janıǵı-energetika kompleksi, metallurgiya, mashinasazlıq, «Ush dara» GESi, diyqanshılıq, ekonomikalıq zonalar.

Qıtaydıń jalpi ishki ónimi boyınsha jáhán mámleketleri arasında birinshi orındı iyeleydi. Biraq JIÓ niń xalıqtıń jan basına tuwra keletuǵın kórsetkishi rawajlanıp atırǵan mámleketler dárejesinde bolmaqta. Aytıp ótiw kerek, sońǵı jılları Qıtay ekonomikası birqansha tez óspekte.

Sanaatı. Qıtayda sanaattıń barlıq tarmaqları joqarı dárejede rawajlangan bolıp, sanaat ónimleriniń kóplegen túrlerin islep shıǵarıw boyınsha jáhände birinshi yaki ekinshi orınlarda turadı. Sonıń ishın-

de, kómirdi qazıp alıw, elektr energiyasın islep shıǵarıw, polat, shoyın, alyuminiy, cink, kobalt, altın hám de basqa qara hám reńli metalların eritiw, aǵash tayarlaw, avtomobil, keme, hár túrli elektronika ónimleri, mineral tóginler, cement, qaǵaz, gezlemeler, kiyim-kenshek, ayaq kiyim ónimlerin islep shıǵarıwda QXR jáhände birinshi orındı iyeleydi.

57-súwret. Pekin qalasında hawanıń pataslanıwı.

Sanaat geografiyasında úlken ózgerisler payda bolmaqta. Eger Qıtayda XX ásirdeń 70—80-jılları sanaat kárxanalarınıń 2/3 bóliminen kóbiregi teńiz boyı aymaqlarında jaylasqan bolsa, házirge kelip mámlekettiń az ózlestirilgen ishki aymaqlarında da sanaatlasıw qızǵın pátler menen ótpekte.

Sanaattıń tayanış tarmaǵı janılıǵı-energetika kompleksi bolıp tabıladı. Qıtayda jılına 3,5 mlrd. tonnadan artıq kómir qazıp shıǵarılmaqta. Onıń tiykarǵı kánleri mámlekettiń arqa-shıǵıs hám shıǵıs aymaqlarında jaylasqan. Qıtay 2012-jıldan baslap elektr energiyasın islep shıǵarıw kólemine qaray jáhände birinshi orınǵa shıqtı hám házirgi waqıtta mámlekette jılına 6 trln. kw.s jaqın elektr energiyası islep shıǵarıldı. Tarmaqta JESler salmaǵı 85 % ten joqarı bolıp, olarda qollanılatuǵın janılıǵınıń derlik 2/3 bólimi kómirdeń ibarat. Energetikanıń jedel pátler menen ósiwi Qıtaydıń iri qalalarında ekologiyalıq jaǵdaydı keskinlestirdi (57-súwret). Sońǵı jılları GES, AES hám qayta tiklenetuǵın resurslarǵa tiykarlangan elektr stanciyaların kóbeytiwge úlken itibar berilmekte. Sonıń ishinde, Yanczi dáryasında dúnyadaǵı eń iri — «Ush dara (Sancya) GES i qurılǵan (58-súwret).

Mashinasazlıq sanaatı Qıtayda, ásirese, tez rawajlanbaqta. Mámleketlerde televizor, kúndelikli xızmet etiw texnikasınan baslap avtomobil, kompyuter, hár túrli ólshew hám elektrotexnika ónimlerine shekem islep shıǵarılmaqta.

Jeńil hám azıq-awqat sanaatı Qıtayda jetekshi sanaat tarmaqları bolıp esap-

58-súwret. Yanczi dáryasındaǵı «Ush dara» (Sancya) GES i.

59-súwret. Qıtaydağı salı maydanları.

lanadı. Ásirese, toqımashılıq hám teri-ayaq kiyim sanaatı júdá úlken kólemdegi ónimdi islep shıǵaradı.

Awıl xojalıǵı. Qıtay awıl xojalıǵınıń tiykarı diyqanshılıq bolıp tabıladı. Jámi egin maydanlarınıń tiykarǵı bólimi dánli eginler, ásirese salı menen bánt (59-súwret). Qıtay jáhán mámleketleri arasında biyday, salı kartoshka, palız eginler, miywe ónimleri, júzim, shay, temekiniń jalpı ónimi, qoy, eshki, shoshqa, quslar (tawıq) sanı, gósh, jún, máyek,

pal tayarlaw, balıq awlaw kólemi boyınsha birinshi orındı iyeleydi.

Qıtay tiykarǵı azıq-awqat ónimlerine bolǵan talabın ózleriniń kúshi esabınan qanaatlandıradı. Jáhándegi jámi egin maydanlarınıń 9 % ine iye bolıp, adamzattıń 18 %inen kóbirek bólimin quraytuǵın xalqın Qıtay ózleriniń resursları esabınan azıq-awqat ónimleri menen támiyinlemekte. Bul jaǵday awıl xojalıǵındaǵı miynet ónimdarlıǵınıń joqarılıǵın kórsetedi.

Qıtay Xalıq Respublikası, 2018-jıl jaǵdayına qaraǵanda, Ózbekstanınıń eń iri sırtqı sawda birge islesiwshisi bolıp esaplanadı, sebebi ol Ózbekstanınıń da eksport hám import boyınsha sherikleri arasında sawda aylanısına qaray jetekshi orıǵa iye.

Ekonomikalıq rayonları. Qıtay Shıǵıs, Oraylıq hám Batıs ekonomikalıq rayon (zona)larǵa bólinedi. Solardan Shıǵıs ekonomikalıq rayon óziniń tábiyiy, sociallıq, jámiyetlik, demografiyalıq hám ekonomikalıq dárejesine qaray aldınǵı qatarlarda. Bunda teńiz boyı ayaqları, Shanxay, Pekin, Tiycanzin, Guanchjou qalaları ayrıqsha áhmiyetke iye. Mámlekette ámelge asırılıp atırǵan regionlıq siyasat tábiyiy resurslarǵa bay Oraylıq hám Batıs ekonomikalıq zonalardı rawajlandırıw, bul ayaqlardıń milliy ekonomikasındaǵı úlesin kóteriwe baǵdarlangan.

1. Qıtaydıń jáhán xojalıǵındaǵı ornın sıpatlań.
2. Qıtayda sanaattıń qaysı tarmaqları ásirese jaqsı rawajlangan?
3. Ne ushın diyqanshılıq tiykarınan Shıǵıs Qıtayda intensiv rawajlangan?
4. Qıtaydıń Shıǵıs, Oraylıq hám Batıs ekonomikalıq zonaları arasındaǵı ayırmashılıqlarǵa qanday geografiyalıq faktorlar tásir kórsetedi?

44-§. Koreya Respublikasi

Yarim ataw mámleketi, áyyemgi platforma, tawlı relyef, jer resurslariniń jetispewshiligi, xalıqtıń tıǵızlıǵı, bir milletli mámleket, jańa industrial mámleket, ekonomikalıq ósiw.

Koreya Respublikası Shıǵıs Aziyada, Koreya yarım atawınıń qubla bóliminde jaylasqan. Jaǵaları shıǵıstan Yapon teńizi (Koreyada Shıǵıs teńiz dep ataladı, batısta Sarı teńiz (Koreyada Batıs teńiz dep ataladı), qublada Koreya buǵazı hám Shıǵıs Qıtay teńizi (Koreyada Qubla teńiz dep ataladı) suwları menen juwıladı. Koreya Respublikası arqada Koreya Xalıq Demokratıyalıq Respublikası (KXDR) menen

shegaralas. Koreya Respublikasına 3000 ǵa jaqın atawlar tiyisli bolıp, olardan eń irisi — Chedjudo atawı bolıp esaplanadı.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Administrativlik-aymaqlıq jaǵınan 9 provinciya, provinciyaǵa teńlestirilgen 6 qala hám óz aldına statusqa iye 1 qalaǵa bólingen unitar mámleket bolıp esaplanadı. Paytaxtı — Seul — mámlekettiń arqa-batısqa jaylasqan (60-súwret).

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Koreya Respublikası áyyemgi platformada jaylasqan bolıp, relyefi, tiykarınan, kúshli bóleklengen ortasha biyikliktegi tawlardan ibarat (61-súwret). Relyefiniń tawlılıǵı esabınan Koreya Respublikasında diyqansılıqqa jaramlı jerler kóp emes hám bul jaǵday koreyalılardı jerden ónimli paydalanıwǵa shaqıradı.

Paydalı qazılmalardan mámlekette kómir, volfram, temir, cink, qorgasın, altın kánleri bar, lekin qorları az bolǵanlıǵı sebepli Koreya Respublikası hár túrli shiyki zatlarǵa bolǵan talabın kóbirek import esabınan qanaatlandıradı.

Koreya klimatı ortasha bolıp, mussion samalları tásirinde qalıpesedi. Jazı ıssı hám ıǵal bolıp, uzaq dawam etedi, qıs onsha suwıq emes, qurǵaq. Dáryalar kóp suwlı energetikalıq imkaniyatlarǵa bay.

60-súwret. Seul qalası.

61-súwret. Koreya Respublikasındaǵı tawlar.

Eń iri dáriyalar — Naktongan hám Xangan. Aymaqtıń úlken bólimin aralas iyne japıraqlı hám keń japıraqlı toǵaylar iyelegen.

Xalqı. Koreya Respublikasında 51 mln. Adamnan ziyat xalıq jasadı (2018-j). Koreya Respublikası kópshiligi Aziya mámleketlerinen xalıq tábiyyiy kóbeyiwiniń tómen dárejesi menen ajralıp turadı (jılına 0,1—0,2 %).

Mámleket xalqınıń dinamikasına unamlı balansqa iye bolǵan sırtqı migraciya da tásir kórsetpekte.

Koreya Respublikası joqarı urbanizaciyalasqan mámleket, xalqınıń 80 % den ziyatı qalalarda jasadı. Eń iri qalaları qatarına, Seulden basqa, Pusan, Tegu, Inchxan, Kvanchju hám Tedjan kiredi.

Koreya Respublikası xalqınıń etnikalıq quramı jaǵınan bir milletli mámleket. Jámi xalqınıń derlik 99 %in koreyalılar quraydı. Keń tarqalǵan dinler buddizm hám xristianlıq bolıp esaplanadı.

Koreya Respublikasında xalqınıń tıǵızlıǵınıń ortasha kórsetkishi birqansha joqarı bolıp, 1 km² maydangá 500 adamnan kóbirek xalıq tuwra keledi. Mámlekettiń relyefi salıtırmaı tegis bolǵan batıs hám qubla teńiz boyı aymaqlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı júdá joqarı dárejede.

62-súwret. Koreya Respublikası kemesazlıq hám atom energetikası tarawlarında dúnyadaǵı jetekshi mámleketlerden biri.

Ekonomikasi. Koreya Respublikası 1980-jıllardan baslap social-ekonomikalıq rawajlanıwda úlken jetiskenliklerge eristi. Bul ósiw, ásirese, sanaat tarawında kózge taslanadı, sonıń ushın da Koreya Respublikası jańa industrial (sanaatlasqan) mámleketler toparına kirgizildi. Házirgi kúnde Koreya Respublikası JIÓ kólemi boyınsha jáhán mámleketleriniń birinshi on besligine kiredi.

Sanaattıń eń áhmiyetli tarmaqları avtomobilsazlıq, kemesazlıq, elektrotexnika, elektronika, atom energetikasi, metallurgiya, ximiya hám neft ximiya, jeńil sanaatı bolıp esaplanadı. (62-súwret). Atap aytqanda, kemelerdi islep shıǵarıw boyınsha mámleket jáhán de birinshi orında turadı. Sonday-aq, polat, shoyın, cink, qorgasındı eritiw, avtomobiller hám olardıń kerekli bólimleri, polimer ónimlerin islep shıǵarıw boyınsha Koreya Respublikası jáhánniń birinshi besligine kiredi. Koreya Respublikası «Samsung — Elektroniks» «Posko» hám basqa dúnyaǵa belgili transmilliy korporacijalarınıń bolǵanlıǵı menen ajralıp turadı.

Diyqanshılıqta salıǵershilik, palız ónimleri, miyweshilik hám júzingershilik zárúr áhmiyetke iye. Sharwashılıq tarmaqlarınan sútgósh sharwashılıǵı, qaramal baǵıwshılıq hám shoshqashılıq rawajlangan.

Koreya Respublikası eksport kólemi boyınsha jáhánniń jetekshi 10 mámleketleri qatarına kiredi. Koreya Respublikası Ózbekstan ushın da áhmiyetli sawda sherigi bolıp esaplanadı. 2018-jıl maǵlıwmatlarına qaray, sırtqı sawda aylanısı boyınsha Ózbekstannıń sawda sherikleri arasında Qıtay, Rossiya, Qazaqstan hám Turkiyadan keyin 5-orındı iyelegen, import kólemi boyınsha bolsa Qıtay hám Rossiyadan keyin 3-orında turadı.

1. Koreya Respublikasınıń geografialıq ornı tábiyyiy klimat sharayatına qanday tásir kórsetedi?
2. Mámleket xalqınıń tábiyyiy háreketine qanday ózgeshelik tán?
3. Koreya Respublikasınıń jáhán sanaatında tutqan ornın sıpatlap berin.
4. Koreya Respublikası hám Ózbekstan arasındaǵı sırtqı ekonomikalıq baylanıslardı túsindirin.

45-§ Yaponiya

Ataw mámleketi, imperator, Tinish okean seysmikaliq poyasi, Fudziyama vulkani, Kanto tegisligi, bir milletli mámleket, sintoizm, buddizm, Tokaydo megalopolisi.

Yaponiya Shıǵıs Aziyada jaylasqan ataw mámleketi. Yaponiyada jámi atawlar sanı 6852 bolsa da, aymaǵınıń 97 %in 4 iri ataw — Xoncyu, Xokkaydo, Kyucyu hám Cikoku atawları iyeleydi. Jaǵaları arqada Oxota, batısta Yapon, qubla-batısta Shıǵıs Qıtay teńizi, shıǵıs hám qublada Tinish okean suwları menen juwıladı. Yaponiyanıń aymaǵı arqadan qublaǵa 2800 km aralıqqa sozılǵan.

Yaponiya — konstituciyalıq monorxiya, mámleket basshısı imperator, házirgi jáhanniń siyasiy kartasındaǵı birden-bir mámleket. Yaponiyanıń konstituciyasına muwapıq, imperator «mámleket hám millet birliginiń nıshanı». Ámeldegi siyasiy basqarıw dúziminde jetekshi rol bas ministrge tiyisli. Yaponiya 47 prefekturaǵa bólinetuǵın unitar mámleket.

Paytaxtı — Tokio — mámlekettiń eń iri atawı Xoncyunıń shıǵısında, Kanto tegisliginde jaylasqan.

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Yaponiyada, ol Tinish okean seysmikaliq poyasında jaylasqanlıǵı sebepli, jer silkiniw hám sunami tez-tez payda boladı. Bul tábiyiy ózgeshelik Yaponiya, xalqınıń turmısına úlken tásir kórsetedi, sonlıqtan yaponlarǵa balalıq dáwirinenaq

63-súwret. Fudziyama vulkanı.

ayrıqsha jaǵdaylarda ózin tuwrı tutıw qaǵıydaları úyretiledi.

Mámleket aymaǵınıń 3/4 bólimin taw hám qırlar iyelegen. Yaponiyanıń biyik taw shoqqısı — Fudziyama vulkanı — Yapon xalqı ushın muqaddes orın. (63-súwret). Tawlılıǵı awıl xojalıq jerleriniń jetispewshiligine alıp kelgen.

Yaponiya paydalı qazılmalarǵa bay emes. Mámlekette tiykarınan, yod

(qorlari boyinsha dúnyada 1-orin), kúkirt, sonday-aq, az muǵdarda neft, tábiyy gaz, altın, gúmis hám basqa mineral resurslar qazıp alındaı. Jer astı baylıqlarınıń azlıǵı Yaponiyanı janılıǵı hám metallardı eń kóp import etiwshi mámleketlerden birine aylandırǵan.

64-súwret. Tokiodaǵı kóshe kesispelerden biri.

Yaponiya, tykarınan, ortasha hám subtropikalıq klimat poyaslarında jaylasqan. Klimatı, ulıwma alǵanda, musson samalları tásirinde qáliplesken, oǵan joqarı dárejedegi ıǵallıq tán. Jıllıq jawın-shashın muǵdarı 1700—4000 mm ge teń. Sonday-aq, Yaponiya klimatına tayfunlardıń tez-tez tákirarlanıwı tán.

Íǵal klimatlı Yaponiya aymaǵı kóp suwlı dáryalardı bay, olardan suwǵarılatuǵın diyqansılıq hám gidroenergetikada keń paydalanıladı.

Xalqı. Yaponiya xalqı 126,5 mln. adamǵa teń (2018-j). Yaponiyada tuwılıwdıń júdá tómenligi sebepli xalıqtıń tábiyy azayıwı baqlanbaqta. Meksika xalqı sanı boyınsha Yaponiyadan aldıda ketkennen keyin, yaponiya jáhán mámleketleriniń birinshi onlıǵınan shıqtı.

Yaponiyada qala xalqınıń úlesi 90 % den joqarı. Tokio dúnyanıń eń úlken qalalarından biri bolıp esaplanadı, onıń aglomeraciyasında 30 mln. adamnan artıq xalqı jasadı (64-súwret). Paytaxttan, basqa Iokagama, Osaka, Nagoya, Sapporo, Kobe, Kioto mámlekettiń eń iri qalaları bolıp esaplanadı. Xokkaydo atawında jaylasqan Sapporodan basqa barlıq iri qalalar Xoncyu atawınıń qubla-shıǵısında jaylasqan. Mámlekettiń bul bóliminde birneshe iri qala aglomeraciyalarınıń tutasıp ketkenligi esabınan jáhándegi eń iri megalopolislerden biri — Tokaydo qáliplesti.

Yaponiya xalqınıń 98 % den kóbin yaponlar quraydı. Olardıń tiykarǵı dinleri-cintoizm hám buddizm. Qızıǵarlı tárepi sonda, yaponlardıń kópshiligi de cintoizm, hám buddizm dástúrlerine ámel etedi.

Xalqınıń jaylasıwına mámleket relyefi úlken tásir kórsetken. Yaponiya xalqınıń tiykarǵı bólimi aymaǵınıń 10 % de jasadı. Xalqı eń tıǵız dárejede Kanto tegisliginde jaylasqan.

Ekonomikasi. Yaponiya ekonomikasi joqarı dárejede rawajlangan mámleket. JIÓ nıń ulıwma kólemine qaray dúnyada AQSH, Qıtay hám Hindstannan keyingi tórtinshi orındı iyeleydi.

Yaponiya sanaatı eń zamanagóy texnologiyalardı tiykarlangan tarmaqlar — elektronika, elektrotexnika, stanoksazlıq, kemesazlıq, avtomobilsazlıq, ásbapsazlıq, ximiya hám neft-ximiya sanaatına qánigelsesken. Yaponiyanıń eń belgili transmilliy kompaniyalar toparına «Toyota», «Honda», «Soni», «Micubishi» hám basqalar kiredi.

Yaponiya diyqansılığınıń jetekshi tarmağı salıgershilik. Salı jámi egin maydanlarınıń yarımına egiledi. Sonday-aq, biyday, soya, hár túrli palız ónimleri hám miyweler de jetistiriledi.

Yaponiyada transporttıń barlıq túrleri joqarı dárejede rawajlangan. Mámlekettiń iri qalaların baylanıstırıwshı «Sinkansen» tez júrer poyezdleri ayrıqsha itibardı sazawar (65-súwret). Yaponiyada ayırım atawlarda suw astı tunnelleri ótkerilgen. Olardan eń uzını Xoncyu hám Xokkaydo atawların baylanıstıratuğın Seykan tunneli. (54 km).

Yaponiyada turizm jaqsı rawajlangan. Hár jılı Yaponiyağa 30 mln. shet ellik shayaxatshılar keledi. Yaponiyanıń áhmiyetli turistik resursı onıń bay hám tákirarlanbaytuğın táriyxıy-mádeniy miyrası (66-súwret).

65-súwret. «Sinkansen» tez júrer poyezdi.

66-súwret. Kioto qalasındağı belgili budda ibadatxanası

Xoncyu atawınıń shıǵısında 600 km aralıqta qalıplesken Tınısh okean sanaat regionı ekonomikalıq jaqtan Yaponiyanıń rawajlangan rayonı Kyucyu atawınıń qublası, Sikoku de ásirese, Xokkaydo atawı ekonomikalıq jaqtan salıstırmalı tómen rawajlangan.

1. Yaponiyanıń ekonomikalıq geografıyalıq ornına baha beriń.
2. Yaponiya tábiyyıy sharayatınıń unamlı hám unamsız táreplerin salıstırıń.
3. Yaponiya hám Koreya Respublikası arasında xalıqtıń tábiyyıy háreketi, quramı hám jaylasıwında qanday uqshalıq hám ayırmashılıqlar bar?
4. Yaponiyanıń ekonomikalıq qúdiretine qanday faktorlar tásir etedi?

46-§. Hindstan Respublikası

Qubla Aziya, Gimalay tawları, Ganga dáryası, agroklimatlıq resurslar, etnikalıq hár qıylılıq, induizm, rawajlanıp atırǵan mámleket.

Hindstan Respublikası Qubla Aziyadaǵı eń iri mámleket, jáhán mámleketleri arasında maydanı boyınsha 7-, xalqınıń sanı boyınsha bolsa 2-orında turadı (2018-j.). Aymaǵı, tiykarınan, Hindstan yarım atawında jaylasqan bolıp, arqadan qublaǵa 3,2 mıń km, batıstan shıǵısqa 2,9 mıń km aralıqqa sozılǵan. Hindstangá Lakkadiv, Andaman hám Nikobar atawları da qarashlı bolıp tabıladı. Hindstan Evropa hám Aziya mámleketlerin baylanıstıratuǵın kóp qatnaytuǵın teńiz jolları boyında jaylasqanlıǵı ekonomikalıq geografıyalıq ornınıń qolaylıǵın belgileydi.

Hindstannıń basqarıw forması parlamentar respublika bolıp tabıladı. Siyasiy-aymaqlıq dúzilisine qaray, Hindstan federativ mámleket bolıp tabıladı. Onıń quramında 29 shtat hám 7 awqamlas aymaqları bar. Federaciya birlikleri, tiykarınan, etnikalıq princip boyınsha ajratılǵan.

Tábiyyıy sharayatı hám resursları. Hindstan tábiyyıy sharayatı hár qıylı, tábiyyıy resurslarǵa bay. Onıń aymaǵında planetamızdaǵı eń biyik tawlar, qalıń toǵaylar, savannalar menen qaplangan bóleklengen jazıq tawlıqlar, sheksiz qumlı shólistanlıqlardı ushıratıwǵa boladı (67-súwret).

Onıń jer astı qazılma baylıqları da hár qıylı. Temir, marganec, xrom, titan, uran, toriy rudaları, kómir, almaz, hár túrli qımbat bahalı taslar qorları birqansha úlken bolıp tabıladı. Hindstannıń hár túrli aymaqları hám de teńiz sayızlıqlarınan neft tabılǵan.

Gimalay tawları

*Dekan jazıq
tawlıǵındaǵı savanna*

Tar shólistanlıǵı

67-súwret. Hindstan tábiyatınıń hár qıylılıǵı.

Mámlekettiń arqa tárepten biyik Gimalay tawları menen qorshalǵanlıǵı klimatlıq sharayatına úlken tásir kórsetedi. Hindstan aymaǵında qıs paslı derlik baqlanbaydı. (Gimalay tawlarınan basqa). Sol sebepten Hindstan diyqanları jılına 2—3 márte hasıl jynawları múmkin. Jawınshashın máwsimlik xarakterge iye bolıp, tiykarınan iyun—oktyabr aylarında kóp jawadı.

Hindstan aymaǵında kóp suwlı dárylar kóp. Olardan eń irileri Gimalay tawlarınan baslanıp, Bengaliya qoltıǵına quyılatuǵın Gang hám Braxmaputra dáryaları. Sonıń menen birge, Godavari, Maxanadi, Kaveri, Krishna, Narmada hám Tapti da iri dáryalar bolıp tabıladı.

Xalqı. Hindstan xalqınıń sanı jaǵınan jáhände Qıtaydan keyingi ekinshi orındı iyleydi (2018-j). Biraq Hindstan xalqınıń tábiyiy ósiw pátleri Qıtayǵa salıstırǵanda birqansha joqarılıǵı esabınan eki mámlkeket arasında xalqı sanındaǵı ayırmashılıq bargan sayın qısqarıp barmaqta. Sonıń ushın, qánigelerdiń pikirinshe, jaqın jılları Hindstan jáhanniń xalqı eń kóp bolǵan mámleketine aylanadı.

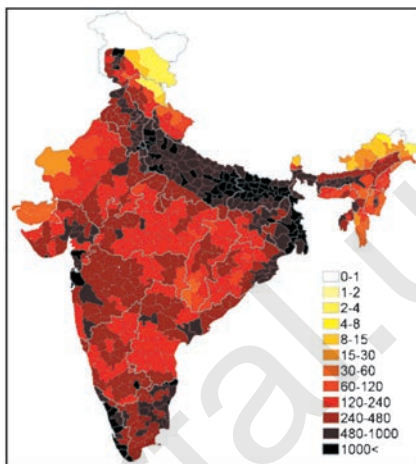
Hindstan jáhándegi eń kóp milletli mámleket bolıp tabıladı. Xalqınıń etnikalıq quramı júdá quramalı. Onda jasap atırǵan millet, elat hám qáwimler hár túrli til shańaraqlarına tiyisli. Hindler, bengaller, telugular, panjoblılar támiller eń kóp sanlı milletler bolıp esaplanadı. Hindlerdiń jámi xalqındaǵı úlesi 40 %den biraz joqarıraq.

Xalqınıń diniy quramı da birqansha quramalı. Xalqınıń 80 %i induizm dinine sıyınadı. Ekinshi orında musılmanlar turadı. Olar

mámleket xalqınıń 13 %in quraydı. Hindstanda xristianlar, sikxlar, buddistler hám basqa din wákilleri de jasadı.

Mámlekettiń urbanizaciya dárejesi joqarı emes. Házir mámleket xalqınıń 1/3 bólimi qalalarda jasadı. Qalalarınan Mumbay (Bombey), Kolkata (Kalkutta), Deli, Bangalor, Chennai (Madras), Haydarabad, Axmadabad eń irileri.

Hindstan xalqı birqansha tegis emes jaylasqan. Xalqı tıǵızlıǵı Gang oypatlıǵı hám teńiz boyı tegisliklerinde júdá joqarı dárejede bolsa, Gimalay tawları janbawırları, mámlekettiń arqa-batıs hám oraylıq qurǵaqlıq aymaqlarında bolsa birqansha siyrek jaylasqan. (68-súwret).

68-súwret. Hindstan xalqı tıǵızlıǵı (km²/adam).

Ekonomikası. Hindstan jáhände jalpı ishki ónim kólemine qaray AQSH hám Qıtaydan keyingi 3-orında turadı. (2017-j.) hám tayanısh rawajlanıp atırǵan mámleketlerden biri sanaladı.

Hindstandı kóbinese «ayırmashılıqlar mámleketi» deydi, sebebi onda baylıq penen kámbaǵallıq, eń zamanagóy óndiris kárxanaları menen natural islep shıǵarıwǵa tiykarlangan ápiwayı xojalıqlar sáykeslesip ketken.

Hindstan jeńil hám azıq-awqat sanaatına qánigelesken mámleketten barǵan sayın zamanagóy awır sanaat tarmaqları rawajlangan mámleketke aylanıp barmaqta. Hindstan ekonomikasınıń tiykarın metallurgiya, mashinasazlıq hám ximiya sanaattı quraydı. Hindstan kómir hám temir rudaları, as duzın qazıwda, polat, shoyın, mıs, alyuminiy, cement, jip-gezleme, ayaq kiyim islep shıǵarıwda jáhán mámleketleriniń birinshi besligine kiredi. Bangalor qalası pútkil dúnyaǵa belgili zamanagóy málimleme texnologiyalarınıń orayı bolıp esaplanadı.

Awıl xojalıǵında jámi bánt xalqınıń 40 % ine jaqın bólimi isleydi. Tábiyiy sharayatınıń awıl xojalıǵın rawajlandırıw ushın birqansha qolaylıǵı sebepli aymaǵınıń yarımınan kóbi egin maydanlarına aylandırılǵan. Egin maydanlarınıń úlkenligine qaray, ol jáhände AQSH

dan keyingi 2-orında turadı. Suwǵarılatuǵın maydanlarınıń kólemine qaray bolsa, Hindstan tek Qıtaydan keyin turadı. Hindstan salı, biyday, kartoshka, qant qamıs, piste, ǵoza, palız eginleri, miywe, paxta, shay, burish, hár túrli dárilik eginler jetistiriw boyınsha jáhán mámleketleriniń jetekshi úshligine kiredi.

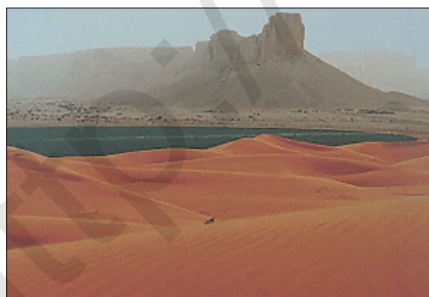
1. Hindstan ekonomikalıq geografıyalıq ornınıń qolaylıǵı ne menen belgilenedi?
2. Hindstan hám Qıtaydıń xalqı tábiyyıy háreketi, milliy hám diniy quramın salıstırın.
3. Sanaattıń qaysı tarmaqları Hindstanda jaqsı rawajlangan?
4. Hindstannıń awıl xojalıǵı tarawındaǵı dárejesin bahalań.

47-Ş. Persiya qoltıǵı arab mámleketleri

Persiya qoltıǵı, Arabstan yarım atawı, monarxiya, tropikalıq shólistanlıqlar, teńiz suwın dushshılandırıw, neft sanaatı, zıyarat turizmi.

Jáhán energetika xojalıǵında Persiya qoltıǵı regionı ayrıqsha orınǵa iye. Persiya qoltıǵı átirapında 8 mámleket jaylasqan bolıp, olardan 6 — Saudiya Arabstanı, Birlesken Arab Ámirlikleri (BAÁ), Qatar, Kuveyt, Baxrayn — tábiyyıy geografıyalıq, social-ekonomikalıq siyasiy, demografıyalıq hám milliy-mádeniy jaǵınan bir-birine uqsaydı. Bul mámleketler toparı Persiya qoltıǵı arab mámleketleri dep ataladı.

69-súwret. Arabstan yarım atawındaǵı shólistanlıq landshaftı.

Persiya qoltıǵındaǵı kishi atawlarda jaylasqan Baxraynnan basqa, usı topardaǵı barlıq mámleketler Arabstan yarım atawında jaylasqan. Region ekonomikalıq geografıyalıq ornınıń qolaylıǵı úsh materik — Aziya, Afrika hám Evropa tutasqan aymaqta, xalıqaralıq teńiz jolları jaylasqanlıǵı menen belgilenedi. Persiya qoltıǵı arab mámleketleri maydanı hám xalqı sanı jaǵınan bir-birinen ajraladı (11-keste). Regiondaǵı aymaqlıq hám

demografiyalıq dárejesi boyınsha eń iri mámleket — Saudiya Arabstanı. Qatar, Kuveyt hám Baxrayn bolsa kishi mámleketler bolıp esaplanadı.

11-keste

Persiya qoltıǵı arab mámleketleri haqqında ulıwma maǵlıwmatlar

Mámleket	Paytaxt	Maydanı (mıń km ²)	Xalqı (mln. adam, 2018-j).
Baxrayn	Manama	0,7	1,5
Birlesken Arab Ámirlikleri	Abu-Dabi	83,6	9,5
Kuweyt	Al-Kuweyt	17,8	4,2
Qatar	Doxa	11,4	2,7
Saudiya Arabstanı	Ar-Riyod	2150	33,4
Oman (Arabstan teńizi)	Maskat	309,5	4,7

Persiya qoltıǵı arab mámleketi monarxiya basqarıw formasına iye. Saudiya Arabstanı, Qatar, Oman (Arabstan teńizi) — absolyut monarxiyalar, Kuveyt hám Baxrayn — konstituciyalıq monarxiyalar, BAÁ absolyut monarxiya esaplanatuǵın jetti ámirlik federaciyası, mámleket dúziminde absolyut hám konstituciyalıq monarxiya elementleri sáykeslesken.

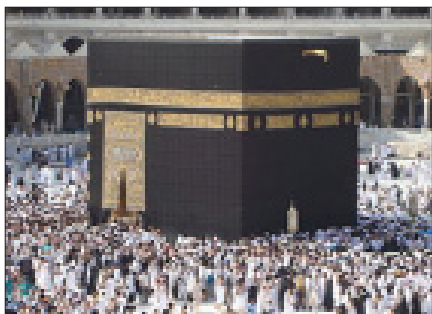
Tábiyyıy sharayatı hám resursları. Arabstan yarım atawı relyefinde tegislik hám jazıq tawlıqlar orın iyeleydi. Klimatı tropikalıq, jil boyı jıllı hám qurǵaq. Jazda kúndiz hawa temperaturası +50° C dan joqarı boladı, túnde bolsa 0° C qa shekem túsiwi múmkin. Jıllıq jawın muǵdarı 100mm ge jetpeydi. Persiya qoltıǵı regionında tiykarǵı tábiyyat zonası tropikalıq shólistanlıqlar (69-súwret).

Persiya qoltıǵı mámleketleriniń tiykarǵı tábiyyıy baylıǵı úlken neft hám qaz qorları bolıp esaplanadı. Neft qorları menen, ásirese, Saudiya Arabstanı, Kuveyt hám BAÁ, tábiyyıy gaz qorları menen bolsa Qatar, Saudiya Arabstanı hám BAÁ ajralıp turadı.

Klimattıń qurǵaqshılıǵınan suw resursları jetispewshiligi bar. Arabstan

70-súwret. Teńiz suwın dushshı etetuǵın kárxana.

71-súwret. Mekke qalasındaǵı mudáddes Kaaba sıyına-tuǵın jeri.

yarım atawında úzliksiz aǵın suwlar joqlıǵınan áyyemnen jer astı suwları suw deregi sıpatında xızmet etken. Házirgi sharayatta suw menen támiyinleniwde teńiz suwın dushshı etiw úlken áhmiyetke iye (70-súwret). Dáryalar tek jawın jawǵanda suwǵa tolatuǵın ańǵarlar — oypatlıqlar kórinisine iye.

Xalqı. Persiya qoltıǵı arab mámleketleri xalqınıń ayrıqsha ózgesheligi shet ellik migrantlardıń úlken úlesi bolıp tabıladı. Omanda (Arabstan teńizinde)

shet ellik jumısshılar xalıqtıń 25 % in, Saudiya Arabstanında 30 % in qurasa, basqa mámleketlerde bul kórsetkish 50 % den joqarı, BAÁ da bolsa 90 % ge jaqın. Shet ellik migrantlar tiykarǵı bólimin Qubla Aziya hám Arqa Afrika mámleketiniń puqaraları quraydı.

Xalıqtıń tábiyiy ósiwi Saudiya Arabstan hám Oman da jılına 1,6—1,8 %, qalǵan mámleketlerde 0,8—1,3 % ke teń bolıp tabıladı.

Region mámleketlerine qala xalqınıń júdá joqarı úlesi tán. Ummanda urbanizaciya dárejesi 75 %, Saudiya Arabstanı hám BAÁda 80 % den joqarı, Kuveyt, Qatar hám Baxraynda derlik 100 % ge teń.

Saudiya Arabstanı, BAÁ, Qatar, Kuveytte sunna, Baxraynda shia, Omanda (Arabstan teńizinde) musulmanlar kópshilikti quraydı. Saudiya Arabstanındaǵı Mekka hám Madina pútkil dúnyajúzi musulmanları ushın (karamatlı muqaddes) qalalar bolıp esaplanadı, hár jılı ol jerge 2 mln. adam haji saparın ámelge asıradı (71-súwret).

Ekonomikası. Persiya qoltıǵı arab mámleketleri ekonomikalıq rawajlanıwdıń joqarı dárejesi menen ajıralıp turadı. Xalıq jan basına tuwra keletuǵın JIÓ kólemi boyınsha region mámleketleri jáhándegi jetekshi orınlarda turadı.

Ekonomikasınıń tayanış tarmaǵı — neft hám gaz sanaatı. Neft hám gaz eksport region mámleketleri ushın eń áhmiyetli dáramat deregi bolıp esaplanadı. Energiya derekleri menen jaqsı támiyinlengenligi esabınan region mámleketlerinde ximiya hám neft-ximiya, qara hám reńli metallurgiya sanaatı rawajlanbaqta.

Diyqanshılıqtıń rawajlanıwı suw resurslarınıń jetispewshiliginen sheklengen. Sońǵı waqıtlarda tamshılalıp suwǵarıw texnologiyaların keń qollanıwǵa itibar qaratılmaqta. Dástúrlık túrde tiykarǵı awıl xojalıǵı eginini xurma palması bolıp tabıladı.

Sharwashılıqtıń tarmaqları qoyshılıq, eshkishilik hám túyeshilik.

Region mámleketlerinde, sonday-aq, bank-finans sektori, tranzit sawda hám turizm de rawajlanıp barmaqta.

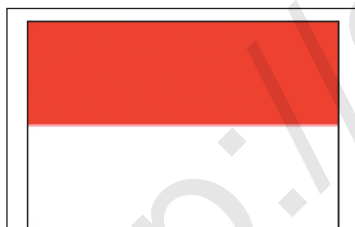
1. Persiya qoltıǵı arab mámleketleriniń siyasiy dúziminde qanday ulıwma tárepi bar?
2. Arabiya yarım atawı tábiyyi sharayatı hám resurslarınıń kúshli hám kúshsiz táreplerin salıstırın.
3. Perziya qoltıǵı arab mámleketlerinde urbanizaciyanıń joqarı dárejesine qanday faktorlar tásir kórsetken?
4. Region mámleketlerinde neft-gaz sanaatında sırtqı ekonomikanıń qanday tarmaqları rawajlanıp barmaqta?

48-§. Indoneziya, Malayziya, Singapur mámleketleri

Qubla-shıǵıs Aziya, ataw mámleket, qolay ekonomikalıq geografıyalıq orın, seysmikalıq aktivlik, ekvatorlıq klimat, jańa industrial mámleketler.

INDONEZIYA

Maydanı — 1919,4 mıń km².
Xalqı (2018-j.) — 265 mln.
Paytaxtı — Jakarta

Indoneziya Qubla-shıǵıs Aziyada, Tınısh hám Hind okeanları arasında jaylasqan. Jáhándegi ataw mámleketlerinen eń irisi. Indoneziyadaǵı eń úlken atawlar — Jańa Gvineya (batis bólimi), Kalimantan (oraylıq hám qubla bólimi), Sumatra, Yava hám de Sulawesi. Xalqınıń 60 % ke jaqını Yava atawında jasadı. Bul ataw planetamızdaǵı xalqı eń tıǵız jaylasqan ayaqlardan biri bolıp esaplanadı. Indoneziya paytaxtı Jakarta qalası da Yavada jaylasqan.

Ekonomikalıq geografıyalıq ornınıń qolaylıǵı eki okean (Tınısh hám Hind) hám eki materik (Aziya hám de Avstraliya hám Okeaniya) arasında jaylasqanlıǵı menen belgilenedi.

72-**súwret.** Yavalılar

Tábiyy sharayati hám resurslari. Indoneziya aymađı «Tınısh okean jalını halqası»nıń bir bólimi bolıp, oğan tawlı relyef hám joqarı seysmikalıq tán. Indoneziyada 150 ge jaqın hárekettegi vulkanlar bar, olardan eń irileri Bromo, Krakatau, Selak, Tamboro bolıp tabıladı. Indoneziya neft, gaz, kómir, qalayı, temir, marganec, nikel hám basqa paydalı qazılmalarǵa bay.

Klimatı, tiykarınan, ekvatorial, jil boyı, jıllı ıǵal, jil máwsimleri arasındadı ayırmsılıqlar derlik sezilmeydi. Kóp ıǵallı klimat hám tawlı relyef sebepli Indoneziya suw hám gidroenergetika resurslari menen

jaqsı támiyinlengen. Sonday-aq, Indoneziya jáhanniń toǵay resurslarına eń bay mámleketlerden biri bolıp esaplanadı.

Xalqı. Indoneziya xalqı sanı boyınsha dúnyada Qıtay, Hindstan hám AGSHdan keyingi 4-orındı iyeleydi. Indoneziya xalqınıń yarımınan kóbiregi qalalarda jasaydı. Mámlekette 10 nan zıyat «millioner» qala bar, eń irisi — Jakartada 10 mln. adam jasaydı.

Indoneziyada 300 ge jaqın millet hám elatlar jasaydı. Mámleket xalqınıń 40 % inen kóbiregin yavalılar quraydı (72-súwret). Tiykargı dini-islam dini bolıp, Indoneziya musulmanlar sanı boyınsha jáhán mámleketleri arasında birinshi orında turadı.

Ekonomikasi. Indoneziya JIO kólemi boyınsha jáhanniń 10 aldınǵı mámleketi qatarına kiredi. Sanaattıń jetekshi tarmaqları — janılıǵı (kómirdi qazıp alıw boyınsha jáhände 5-orın, tábiyy gazdı qazıp alıw boyınsha 10-orın), ximiya, azıq-awqat, jeńil, avtomobilsazlıq, toǵay, metallurgiya qalayını qazıp alıw boyınsha jáhände 1-orın).

Tiykargı awıl xojalıq eginleri qatarına salı, mákke, kokos palması, tábiyy kauchuk, shay, kofe, qant qamıs, kakao, temeki, hár túrli shópler kiredi. Indoneziya kóp eginlerdiń jalpı ónimi boyınsha jáhände jetekshi orınlardı iyeleydi. Balıq awlaw boyınsha jáhände 3-orında turadı.

MALAYZIYA

Maydani — 329,7 mln km²
Xalqi (2018-j.) — 32,5 mln.
Paytaxti — Kuala-Lumpur.

Malayziya aymađı Qubla Qıtay teñizi menen bir-birinen ajralıp turğan eki bólimnen ibarat. Bir bólimi Malakka yarım atawınıń qublasın iyelese, ekinshisi Kalimantan atawınıń arqa bóliminde jaylasqan. Malayziyanıń yarım ataw bólimi janınan Hind hám Tınısh okeanların tutastırwshı teñiz jolları ótedi.

Basqarıw forması-konstituciyalıq monarxiya. Malayziya 13 shtat hám 3 federal aymaqtı birlestiriwshi federativ mámleket. 9 shtatı jergilikli monorxlar tárepinen basqarıladı hám de hár 5 jılda olar óz aralarından bir húkimdardı mámleket basshısı — korol lawazımına saylaydı.

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Malayziya relyefiniń ózgesheliklerine qaray tawlı mámleket. Tiykargı paydalı qazılmaları neft, qalayı, volfram, boksit, altın, mıs bolıp tabıladı. Neft, tiykarınan, mámlekettiń ataw bólimindegi teñiz sayızlıǵınan qazıp alınadı.

Klimatı ekvatorial, jil dawamında jıllı hám jawın kóp. Bunday klimat sebepli Malayziyada kóp suwlı dáryalar kóp. Suw tasqınları mámleket xalqına úlken zıyan tiygizedi. Mámleket aymaǵınıń 60 % in ósimlik hám haywanat dúnyası júdá bay bolǵan ekvatorial toǵaylar qaplaydı (73-súwret).

Xalqı. Malayziyada xalqı tábiyiy hám migraciyalıq kóbeyiw esabınan tez óspekte. Urbanizaciya dárejesi 75 %, eń iri qala — mámleket paytaxtı Kuala—Lumpur.

Mámleket xalqı aymaqlıq jaqtan júdá tegis emes jaylasqan. Aymaǵınıń 40 % in iyelegen yarım ataw bóliminde mámleket xalqınıń 80 % i jasaydı. Ásirese, teñiz boyı aymaqlarında xalq tıǵız dárejede jaylasqan. Mámleket ishki bólimindegi tawlı aymaqlarda xalq birqansha siyrek jaylasqan.

Malayziyadaǵı eń iri mámleket xalqındaǵı úlesi 50 % den zıyat bolǵan malaylar

73-súwret. Malayziya toǵayları.

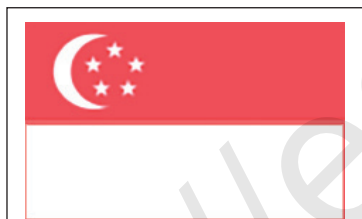
bolip tabiladı. Sonday-aq, Malayziyada qıtaylılar, hindler, Kalimantan atawınıń tiykarǵı elatları wákilleri de birqansha kóp.

Keń tarqalǵan din — islam, mámleket konstituciyasına muwapıq, mámleket dini dárejesine iye. Biraq Malayziyada buddizm, induizm xristianlıq dinleri de belgili dárejede ushırasadı.

Ekonomikası. Malayziya ekonomikası joqarı pátler menen ósip atırǵan jańa industrial mámleketlerden biri. Malayziya sanaatı, tiykarınan, kóp tarmaqlı mashinasazlıqqa qánigelesken (elektronika, kúndelikli xızmet kórsetetuǵın texnika, avtomobil islep shıǵarıw). Sonıń menen birge, neft-ximiya hám metallurgiya sanaatları da jaqsı, tábiyyıy kauchuk, maylı palma, kokos palması, banan, temeki, burış hám basqa eginlerdi jetistiriwge qánigelesken.

Malayziyanıń tábiyatı hám bay táriyxıy-mádeniy miyrası mámlekette turizmdi rawajlandırıwǵa úlken imkaniyat jaratadı. Sońǵı jılları Malayziya shet ellik sayaxatshılar sanınıń kópligi boyınsha jáhánniń jetekshi 10 mámleketleri qatarına kirmekte.

SINGAPUR

Maydanı — 0,7 mın km².
Xalqı (2018-j) — 5,8 mln.
Paytaxtı — Singapur.

Singapur Qubla shıǵıs Aziyada, Malakka yarım atawınıń qubla shekesinen tar buǵaz penen ajıralıp turǵan kishi atawlarda jaylasqan. Singapur Aziya hám pútkil jáhándegi eń kishi mámleketlerden biri bolıp, tolıq túrde bir qaladan ibarat. Singapur kóp qatnaytuǵın teńiz jolları boyında jaylasqanlıǵı onıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwı ushın júdá úlken áhmiyetke iye. Basqarıw jaǵınan parlamentar respublika bolıp tabiladı. Mámlekettiń siyasiy basqarıw sistemasında tiykarǵı roldi bas ministr oynaydı.

Tábiyyıy sharayatı hám resursları. Singapurdıń relyefi pás tegislik kórinisine iye bolıp, mámlekettiń eń biyik noqatı teńiz qáddinen barjoǵı 166 metrde jaylasqan. Singapur heshqanday paydalı qazılmalarǵa iye emes. Singapur ekvator sızıǵına júdá jaqın jaylasqan hám onıń klimatı tipik ekvatorial xarakterge iye. Iyul hám yanvar aylarınıń ortasha temperaturası 2°C qa pariq etedi, tek.

Aymağı kishiligi esabınan Singapur ishımlık suwı menen jeterli dárejede támiyinlengen hám onı, tiykarınan, Malayziyadan import etiwge májbúr.

Xalqı. Singapur xalqı tıǵızlıǵı boyınsha dúnyada Monakodan keyingi 2-orında turadı. Singapur pútkilley bir qaladan ibarat bolǵanlıǵı ushın urbanizaciya dárejesi 100 % ke teń. Singapur Aziyanıń xalqı tábiyiy kóbeyiwı eń tómen bolǵan mámleketlerden biri hám xalqı, tiykarınan, sırtqı migraciya esabınan kóbeymekte.

Singapur xalqınıń 75 %in qıtaylılar quraydı. Malaylardıń úlesi 15 %, hindler xalqınıń 8 %ine tuwra keledi. Rásmiy tilleri — inglis, qıtay, malay, tamil. Eń kóp tarqalǵan dinler buddizm hám konfuciylik.

Ekonomikası. Salıstırmalı qısqa tariyxıy dáwir ishinde Singapur jáhándegi texnologiyalıq hám ekonomikalıq jaǵınan aldınıǵı mámleketlerden birine aylandı. Házirgi basqısha Singapur xalqı jan basına tuwra keletuǵın JIÓ muǵdarı boyınsha jáhán mámleketleri ishinde eń joqarı kórsetkishlerden birine iye. Sanaattıń elektronika, elektrotexnika, kemesazlıq, neftti qayta islew, ximiya, farmasevtika tarmaqları jaqsı rawajlanǵan hám eksportqa baǵdarlanǵan. Sanaat ushın shiyki zat resursları qońsı mámleketlerden import etiledi. Xabar texnologiyaları hám biotexnologiya tarawlarında da Singapur úlken jetiskenliklerge erisken. Xalıqaralıq transport hám bank-finans xızmetlerin kórsetiw, turizm tarawları da Singapur ushın úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye. Singapur qalası dúnyadaǵı eń iri portlardan biri bolıp esaplanadı (74-súwret).

74-súwret. Singapur portı.

1. Indoneziya, Malayziya hám Singapurdıń ekonomikalıq geografialıq orınları qanday tárepleri menen óz ara uqsas?
2. Indoneziya, Malayziya hám Singapurdıń klimatına qanday ózgeshelikler tán?
3. Úsh mámleket xalqınıń etnikalıq hám diniy quramın salıstırıń.
4. Úsh mámlekettiń hárbiriniń ekonomikalıq rawajlanıwı ushın qanday faktorlar zárúrligin anıqlań.

7-BAP. AFRIKA, AVSTRALIYA HÁM OKEANIYA, AMERIKA MÁMLEKETLARI

49-§. Afrikanın geografiyalıq ornı hám siyasiy kartası

Kontinent, materik, Gibraltar buğazı, Suvaysh kanalı, koloniya, «Afrika jılı», Saxara, shólistanlıq, Saxel.

75-súwret. Afrika materigi.

Afrika materigi usı attağı materik hám oğan tutasqan atawlardan ibarat. Áyyemgi finikiyalılar «afarik» sózi menen Karfagennen batısta jasawshı qáwimlerin atagan («afar» sózi finikiyalılar tilinde «shań» mánisin ańlatqan). Rimliler Karfagen hám onıń átirapların basıp algannan soń bul aymaqqa Afrika atın bergen. Keyin bolsa at pútkil materik hám kontinentke qollana baslağan.

Afrikanın atawlar menen birgeliktegi maydanı 30,3 mln. km²dı quraydı.

Afrikanın ortasınan ekvator sızığı, batıstan bolsa bas meridian ótken. Sol sebepli Afrika hám Arqa, hám Qubla, hám Shıǵıs, hám Batis yarım sharlarda jaylasqan. (75-súwret).

Afrika jaǵaları arqada Jer Orta teńiz, arqa-shıǵısta Qızıl teńiz, shıǵısta Hind okeanı, batısta Atlantika okeanı suwları menen juwıladı. Qızıl teńiz, Suvaysh kanalı hám Bob-al-Mandob buǵazı Afrikanı Aziyadan, Jer Orta teńiz hám Gibraltar buǵazı bolsa Evropa materiginen bólip turadı (76-súwret).

Afrika materigi ataw hám yarım atawlar azlığı menen ajıralıp turadı. Onıń quramına Hind okeanındaǵı Madagaskar (planetamızdaǵı atawlar arasında maydanı jaǵınan 4-orında turadı), Maskaren, Komor, Seyshel atawları, Atlantika okeanındaǵı Jasıl murın, Kanar, San-Tome hám Principi, Áwliye Elena hám basqa atawlar kiredi. Birden-bir iri yarım atawı Somali bolıp esaplanadı.

Afrikanın házirgi siyasiy kartasında 54 gárezsiz mámleket bar. Materiktiń siyasiy kartasınıń qalıplesiw tariyxı ózine tán ózgesheliklerge iye. Ullı geografıyalıq ashılıwlar dáwirinen baslap Afrikanın aymaqları Evropa, mámleketleriniń koloniyalarına aylandı. XX ásirdeń basına kelip Afrikada tek gána 2 gárezsiz mámleket qalğan edi: birneshe mırnı jıllıq mámleketshilik tariyxına iye Efiopiya hám de 1847-jıl AQSHTıń járdeminde dúzilgen Batıs Afrikadağı Liberiya mámleketi. Materiktiń qalğan aymağı bolsa Ullı Britaniya, Franciya, Portugaliya, Belgiya, Germaniya, Italiya hám Ispaniya tárepinen óz ara bólip alınğan edi.

76-súwret. Gibraltar buğazınıń Evropadağı jağasınan Afrika jağasınıń kórinisi

Afrika mámleketleri 1950-jılları gárezsizlikke erise basladı. 1960-jıl BMSHTárepinen «Afrika jılı» dep dağazalanıp, sol jılı materiktegi 17 mámleket gárezsizlikke eristi hám jáhán jámiyetshiligi tárepinen tán alındı. Kóplegen mámleketleri 1960—1980-jılları mámleket gárezsizligin qolğa kirgizedi. Materiktegi eń jas mámleketler 1990-jılı gárezsizlikke erisken Namibiya, 1993-jılı Efiyopiyadan bölünip shıqqan Eritreya hám 2011-jılı gárezsizligin dağazalağan Qubla Sudan bolıp esaplanadı.

Afrikadağı kóplegen mámleketlerdeń shegaraları koloniallıq dáwirinde qalıplesken bolıp, kópshilik jağdaylarda tábiyiy hám etnikalıq shegaralarğa say kelmeytuğın jasalma kóriniske iye. Bunıń tásirinde elege shekem materikte hár túrli áskeriy kelispewshilikler hám mámleketlik awdarıspaqları tez-tez payda bolıp turadı.

Afrika siyasiy kartasınıń ózine tán táreplerinen biri iri maydanlı mámleketlerdeń kópligi bolıp tabıladı. Jáhándegi aymağı 1 mln. km² dan úlken bolğan 29 mámleketten 12 si Afrikada jaylasqan (Aljir, KDR, Sudan, Liviya, Chad, Niger, Angola, Mali, QAR, Efiopiya, Mavritaniya, Mısr). Jáhán boyınsha bar maydanı 1 mırnı km² dan aspaytuğın 24 mámleketten tek 1 — Seyshel atawları — Afrikağa tiyisli.

Afrikada jámi 6 ataw mámleketleri jaylasqan. Olar Madagaskar, Kabo-Verde, Komor atawları, Mavrikiy, San-Tome hám Principi hám de Seyshel atawları bolıp tabıladı. Teńizlerge shıǵıw imkanıyatı joq mámleketler sanı boyınsha Afrika materikler arasında jetekshilik etedi.

77-súwret. Shólistanlıq kúshli rawajlanıp atırǵan Saxel úlkesiniń aymaǵı.

Afrikada qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan jámi 16 mámleket bar. Olardıń qatarında Chad, Niger, Mali, Efiopiya, Zambiya, Bocvana, Qubla Sudan sıyaqlı iri mámleketler bar. Efiopiya jáhanniń qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan 44 mámleketler arasında xalıq sanı boyınsha jetekshi bolıp esaplanadı.

Afrika mámleketlerinen 51 i respublika, 3 i (Marokko, Svazilend (Esvatini), Lesoto) monarxiya basqarıw formasına iye. Administrativlik-aymaqlıq tárepten Afrikadaǵı 6 mámleket — Nigeriya, Efiopiya, Sudan, Qubla Sudan, Somali, Komor atawları — federativlik dúziliske iye.

Afrika mámleketleri bay hám hár qıylı tábiyiy resursları, ásirese, mineral baylıqları menen ajralıp turadı. Neft hám tábiyiy gaz qorlarına Nigeriya, Aljir, Liviya, Angola, Gabon, Kongo mámleketleri bay. Materikte eń úlken kómir qorları menen QAR ajralıp turadı. QAR, Nambiya, Botsvana, Zambiya, KDR, Niger hám basqa kóplegen Afrika mámleketleri reńli, qımbat bahalı hám radiaktiv metallar, almazdıń iri kánleri menen belgili. Afrikada keń tarqalǵan tábiyat zonaları savanna, yarım shólistanlıq, shólistan hám ıǵal ekvatorial toǵaylar bolıp esaplanadı. Arqa Afrikada planetamızdaǵı eń iri shólistanlıq — Saxara jaylasqan. Onıń qubla shegarası boylap sozılǵan Saxel dep atalıwshı yarım shólistanlıq ózgeshe tábiyiy geografıyalıq úlke jáhán boyınsha xalqı hám awıl xojalıǵı suwsızlıq procesinen eń ayrıqsha zıyan kórip atırǵan aymaq bolıp esaplanadı. Saxel Sudan, Chad, Niger, Mali, Mavritaniya sıyaqlı mámleketler aymaǵın óz ishine aladı. (77-súwret).

1. Afrikanıń geografıyalıq ornı onıń tábiyiy sharayatına qanday tásir kórsetken?
2. Afrika siyasiy kartasınıń tariyxıy qalıplesiwi hám zamanagóy jaǵdayınıń ózgesheliklerin túsindir.
3. Afrika mámleketleriniń koloniallıq ótmishi olardıń házirgi kúndegi rawajlanıwına qanday tárizde tásir kórsetpekte?
4. Saxel tábiyiy geografıyalıq úlkesi qayerde jaylasqan hám qanday ózgeshelikleri menen ajralıp turadı?

50-§. Afrika mámleketleriniń xalqı hám xojalıǵı

Xalqınıń tıǵızlıǵı, tábiyiy kóbeyiwi, urbanizaciya, qubla evropeoidler, negroidler, xalqınıń etnikalıq hám diniy quramı, shiyki zattı jetkerip beriwshi xojalıq tarmaqları, jeke egin.

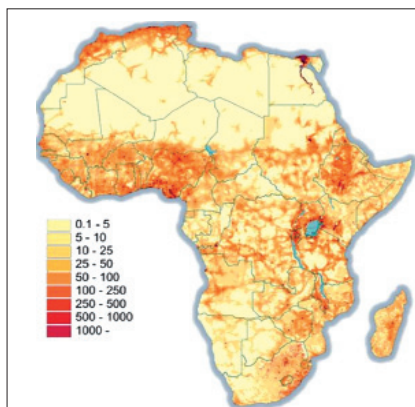
Afrika xalqı sanı boyınsha Aziyadan keyingi materik esaplanıp, 2018-jıl jaǵdayına qaray, ol jerde 1,3 milliardǵa jaqın adam jasaydı. Bul jáhán xalqınıń 17 % in quraydı.

Afrika mámleketleri arasında xalqı sanı jaǵınan Nigeriya ayrıqsha ajralıp turadı. Onıń xalqı, 2018-jıl esabına qaraǵanda, 196 mln. adamǵa teń jáhán mámleketleri arasında 7-orında. Itibarlısı, Nigeriya Afrika mámleketleri qatarında maydanı boyınsha 14-orında turadı, tek.

Xalqı sanı jaǵınan Nigeriyadan keyingi jetekshi orınlardı Efiopiya (107,5 mln. adam), Mısr (97 mln. adam), Kongo Demokratiyalıq Respublikası (84,3 mln. adam), Tanzaniya (59,1mln. adam) hám Qubla Afrika Respublikası (57,7 mln. adam) sıyaqlı mámleketler iyeleydi (2018-j).

Afrika xalqı materik boyınsha tegis emes jaylasqan (78-súwret). Buǵan tábiyiy faktorlar, ásirese, klimat hám suw resursları úlken tásir kórsetken. Nil oypatlıǵı hám deltası, Jer Orta teńiz hám Gvineya qoltıǵı boyı aymaqları, Shıǵıs Afrikanıń taw arasındaqı batıqları hám QARNıń sanaatlasqan rayonlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı eń joqarı dárejege iye. Házirgi waqıtta, Saxara, Kalaxari, Namib sıyaqlı tropikalıq shólistanlıqlarda xalıqtıń tıǵızlıǵı júdá tómen.

Afrika xalqı eń joqarǵı tezlikte ósip atırǵan materik. Jáhán xalqı házirgi waqıtta ortasha jıllıq esabınan 1,2 % ge kóbeyip baratırǵan bolsa, Afrikada bul kórsetkish 2,6 % di quraydı. Afrikanıń kópshilik mámleketlerine tuwılıw hám tábiyiy kóbeyiwdiń joqarı pátleri, ortasha ómir kóriwdiń salıstırmalı tómen kórsetkishleri tán (12-keste). Bul boyınsha

78-súwret. Afrikada xalıq tıǵızlıǵı (km² adam).

jağday tek Tunis, Marokko, Liviya, Botsvana, QAR, Mavrikiy hám Seyshel atawları sıyaqlı social-ekonomikalıq rawajlanıwı birqansha joqarı bolğan mámleketlerde materiktegi ulıwma jağdaydan pariq etedi.

12-keste

Afrikadağı ayırım mámleketler hám de Germaniya hám Yaponiyanıń demografiyalıq kórsetkishleri (2018-jil jağdayına qaray)

Kórsetkishler	Afrikanıń ayırım mámleketleri		Jáhannıń rawajlangan mámleketleri	
	Niger	Chad	Germaniya	Yaponiya
1 hayalğa tuwra keletuğın ortasha perzent sanı	7,2	6,4	1,6	1,4
Xalıqtıń jıllıq tábiyyıy kóbeyiwi, %	3,8	3,1	-0,2	-0,3
Er adam hám hayallardıń ortasha ómir súriwi, jas	E. – 59 H. – 61	E. – 52 H. – 54	E. – 78 H. – 83	E. – 81 H. – 87
Xalıqtıń jas quramında 15 jasqa shekemgi balalar úlesi, %	50	47	13	12
Xalıqtıń jas quramında 65 jastan úlken bolğanlardıń úlesi, %	3	2	21	28
Jas náresteler ólimi, 1000 tuwılğan nárestege salıstırmalı	60	72	3	2

Afrika materiker arasında urbanizaciya dárejesi (43 %, 2018-j) jağınan aqırğı orında turadı. Qala xalqı salmağı Jer Orta teñiz boyı mámleketleri, QAR, kishi ataw mámleketleri hám neft sanaatı rawajlangan mámleketlerinde joqarı. Niger, Ruanda, Burundi, Malavi sıyaqlı mámleketlerde bolsa urbanizaciya dárejesi 20 % ke de jetpeydi.

Xalıqtıń rasalıq, etnikalıq hám diniy quramı jağınan Afrika materigi eki úlken bólimge bölinedi, Birinshisi, Mısr, Liviya, Sudan, Aljir, Tunis, Marokko, Mavritaniya sıyaqlı mámleketlerden ibarat bolğan Arqa Afrika regionı. Bul mámleketlerde, tiykarınan, qubla evropeoid rasasına tiyisli bolğan arab hám barbarlar jasaydı, tiykarğı dini islam dini xojalıqtıń etnikalıq hám diniy quramı pütünligi menen ajıralıp turadı. Materiktegi basqa mámleketlerde bolsa Tropikalıq Afrika regionın quraydı. Bul region xalqınıń etnikalıq quramı júdá hár qıylı bolıp, tiykarınan, negroid rasasına tiyisli jüzlegen millet, elat hám qawimlerden ibarat. Dinlerden bolsa islam, xristianlıq hám hár túrli

jergilikli dinler keń tarqalgan bolıp, hár qıylı mámleketlerde olardıń qatnası hár túrli.

Afrika mámleketleriniń jáhán xojalıǵındaǵı ornı, tiykarınan, taw-kán sanaatı hám tropikalıq diyqanslıǵı menen belgilenedi. Yaǵnıy materiktegi mámleketler ekonomikasında kóbirek shiyki zattı jetkerip beretuǵın tarmaqlar ústinlik etedi. Bunıń tiykarǵı sebepleri qanıgelesiwiniń koloniallıq dáwirinde qalıpleskenligi, óndiristiń texnikalıq hám texnologiyalıq qalaqlıǵı menen baylanıslı.

Nigeriya, Aljir, Angola, Liviya, Gabon, Kongo, Ekvatorial Gvineya neft hám tábiyiy gaz, Niger hám Malavi uran, Gvineya boksit, Zambiya hám KDR mıs, Marokko fosforit, Gana hám Tanzaniya altın, Botsvana, KDR, Angola, Zimbabve, Namibiya almaz, QAR bolsa taskómir, temir, marganec, altın, platina, almaz sıyaqlı mineral resurslardı qazıp alıw hám eksport etiw kólemi menen ajıralıp turadı.

Kópshilik Afrika mámleketleriniń awıl xojalıǵı ushın belgili bir egin túriniń jekke hákimligi tán. Máselen, Sudan, Mali, Chad hám Burkina-Fasada tiykarǵı egin paxta, Kot-D'Ivuar, Gana, Kamerunda kakao, Senegal hám Gambiyada ğoza, Efiopiya hám Ugandada kofe Keniyada bolsa shay bolıp esaplanadı. Kóp tarmaqlı awıl xojalıǵı QAR hám de Jer Orta teńizi boyı mámleketlerinde qalıplesken.

Social-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi kóz qarasinan Afrika 3 bólimge bólinedi. QAR materiktegi mámleketler arasında ekonomikalıq jaǵınan eń qúdiretli bolǵanlıǵı ushın ayrıqsha ajıraladı. Mısır, Liviya, Aljir, Tunis hám Marokko sıyaqlı birqansha joqarı dárejede rawajlanıp atırǵan mámleketler Arqa (Jer Orta teńiz boyı) Afrika ekonomikalıq geografiyalıq regionın payda etedi. Materiktiń qalǵan mámleketleri Tropikalıq Afrika regionı quramına kiredi. Tropikalıq Afrikadaǵı 34 mámleket BMSH tárepinen jáhanniń eń tómen rawajlangan mámleketleri toparına kirgizilgen.

1. Afrika mámleketiniń xalqınıń kóbeyiwi hám jas quramınıń ózine tán ózgehseliklerin túsindiriyń.
2. Xalqınıń rasalıq hám diniy quramı jaǵınan Afrika qaysı eki regionǵa bólinedi? Bul eki aymaq xalqına qısqasha sıpatlama beriń.
3. Afrika mámleketiniń jáhán xojalıǵındaǵı ornın qaysı tarmaqlar belgilep bermekte?
4. Afrika mámleketiniń awıl xojalıǵı ushın qanday tárep tán? Bul ózgeshelikti ayırım mámleketler misalında kórsetiyń.

51-§. Qubla Afrika Respublikasi

Drakon hám Kap tawları Veld platosı, tropikalıq shólistanlıqlar, subtropikalıq klimat, afrikanerler, afrikaanc tili, taw-kán sanaati.

Qubla Afrika Respublikasi (QAR) Afrika materiginiń shetki qubla bóliminde jaylasqan, jaǵaları qubla-batısta Atlantika, qubla-shıǵısta Hind okeanı suwları menen juwıladı. QAR xalıqaralıq teńiz jolları boyında jaylasqan. QARdaǵı Keyptaun qalası Qubla yarım shardaǵı iri port-qalalardan biri (79-súwret).

Basqarıw forması — parlamentar respublika. Paytaxtı — Pretoriya qalası. Ol jerde prezident hám húkimettiń sarayları jaylasqan, parlament

Keyptaunda, Joqarı sud Blumfonteyn qalasında xızmet kórsetedi.

Tábiyyıy sharayatı hám resursları. QAR aymaǵınıń relyefi hár qıylı. Shıǵısında Drakon tawları, qublasında Kap tawları jaylasqan. Mámlekettiń arqa hám oraylıq bólimleri Veld platosı, batısı tegislik relyefi menen ajıralıp turadı. QAR iri mineral baylıqlarǵa iye, máseken, kómir, marganec, xrom, uran, altın, almaz, platına, vanadiy hám hár túrli bahalı metallardıń úlken qorları bar.

QAR dıń oraylıq hám batıs aymaqlarında ıssı hám qurǵaq tropikalıq klimat qalıplesken. Mámleket qublası hám shıǵısında teńiz boyı aymaqlarında bolsa ıǵal subtropikalıq klimat, al qurǵaq bóliminde suw resursları jetispewshiligi bar.

Xalqı. QAR materik mámleketleri arasında xalqı sanı boyınsha 6-orında turadı. Xalqınıń tábiyyıy kóbeyiwi pátleri kópshilik Afrika mámleketlerine salıstırǵanda tómenirek bolıp, jıllıq esabında 1—1,2 % ke teń. QAR xalqı qońsı mámleketlerden kóship kelip atırǵanlar esabınan da kóbeymekte.

QAR da urbanizaciya dárejesi 65 % ke teń hám bul kórsetkish Afrikadaǵı kóp mámleketlerge salıstırǵanda bir-

79-súwret. Keyptaun qalası.

qansha joqarı. Mámlekettiń eń iri qalası hám ekonomikalıq paytaxtı Yoxannesburg.

QAR xalqınıń 80 % in hár túrli jergilikli millet hám elatlar quraydı. QAR Tropikalıq Afrika mámleketlerinen evropalıların salıstırmalı joqarı úlesi (10 % ge jaqın) menen ajıraladı.

80-rasm. Túyequs ferması.

Evropalıların úlken bólimin afrikanerler — XVIII—XIX ásirlerde kóship kelgen gollandların áwladları quraydı. Olar niderland tilinde qalıplesken afrikaanc tilinde sóleydi.

Mámlekttiń arqa-shıǵısındaǵı sanaat rayonları, qubla-shıǵıs hám qubla teńiz boyı ayaqlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı joqarı bolsa, batıs hám arqa-batıs suwsız shólistanlıq ayaqlarında xalıq júdá siyrek jaylasqan.

Ekonomikası. QAR materiktegi ekonomikalıq jaqtan eń rawajlangan mámleket bolıp esaplanadı. Ekonomikası taw-kán sanaatı, mashınasazlıq, kóptarmaqlı awıl xojalıǵı hám turizmge qánigelesken.

Hár túrli paydalı qazılmalardıń bay qorları esabınan QAR da taw-kán sanaatı joqarı dárejede rawajlangan. QAR kómir, temir rudası, marganec, altın, platina, palladiy, almaz hám basqa mineral resurslardı qazıp alıw boyınsha jáhán mámleketleri ishinde jetekshi orınlardı iyleydi QAR jáhándegi eń iri kómir eksportyorlarınan biri bolıp tabıladı.

Awıl xojalıǵı mámleket aймаǵınıń 15 % bóliminde intensiv rawajlangan. Bunıń tiykarǵı sebebi suw resurslarınıń jetispewshiligi menen baylanıslı. Biraq, soǵan qaramastan, QARda diyqanshılıq hám sharwashılıqtıń hár túrli tarmaqları joqarı dárejede rawajlangan. Diyqanshılıqtıń eń áhmiyetli tarmaqları baǵshılıq hám júzimgershilik bolıp esaplanadı. Sharwashılıqtıń tiykarǵı tarmaqları qara mal baǵıwshılıq, qoyshılıq, eshkishilik. QAR da sharwashılıqtıń dástúrlík emes tarmaǵı-túyequslardı baǵıw rawajlangan (80-súwret).

QARdın qubla teńiz boyı bóliminde mámleket ishkerisindegi iri qalalarda turizm jaqsı rawajlangan.

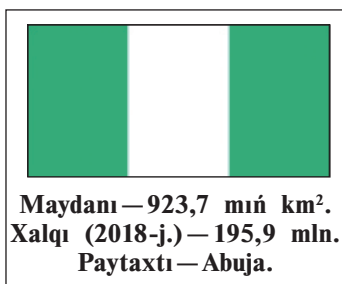
1. QARdın ekonomikalıq geografialıq ornınıń qolaylılıǵın bahalań.

2. Mámlekettiń tábiyyi sharayatı hám resurslarınıń kúshli hám kúshsiz táreplerin anıqlań.
3. QAR Tropikalıq Afrika mámleketlerinen xalqınıń kóbeyiwi hám quramı jaǵınan qalay ajıraladı?
4. QAR ekonomikası qanday tarmaqlarǵa qánigelesken?

52-§. Nigeriya Federativ Respublikası

Batıs Afrika, Tropikalıq Afrika, Gvineya qoltıǵı, Niger deltası, Lagos, xausa, yoruba, igbo, neft hám neftti qayta islew sanaatı.

Maydanı — 923,7 mıń km².
Xalqı (2018-j.) — 195,9 mln.
Paytaxtı — Abuja.

Nigeriya Federativ Respublikası Batıs Afrikada jaylasqan. Jaǵaları qubladan Atlantika okeanınıń Gvineya qoltıǵı suwlarınan juwıladı.

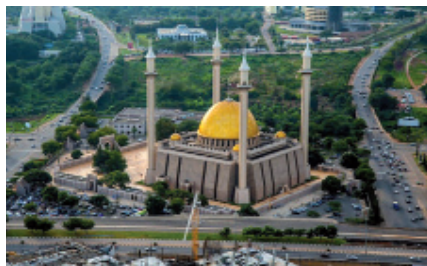
Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Nigeriya federativlik mámleket bolıp, 36 shtat hám federal paytaxt aymaǵınan ibarat. Nigeriyanıń shtatları, tiykarınan, etnikalıq princip tiykarında ajıratıp qoyılǵan. Paytaxt — Abuja

qalası — mámlekettiń orayında jaylasqan (81-súwret).

Tábiyyi sharayatı hám resursları. Nigeriyanıń aymaǵı Niger hám Benue dáryaları menen relyefi jaǵınan ajıralatuǵın eki bólimge bólinedi. Arqada relyef, tiykarınan, jazıq tawlıqlardan ibarat, mámlekettiń qubla bólimi bolsa pás tegislikler menen bánt.

Nigeriyanıń eń úlken tábiyyi baylıǵı — onıń neft qorları. Neft kánleri kóbirek mámlekettiń qubla bóliminde jaylasqan.

Mámleket, tiykarınan, subekvatoriyalıq hám ekvatorial klimat po-yaslarında regionlarında jaylasqan. Jil boyı ıssı temperatura saqlanadı. Jawın muǵdarı qubla teńiz boyı aymaqlarınan arqaǵa qaray azayıp baradı. Ekvatorial klimatlı bóliminde jıllıq jawın muǵdarı 3000 mm átirapında. Turaqlı hám máwsimlik ıǵal toǵaylar hám de savannalar Nigeriyanıń tiykarǵı tábiyyat zonaları.

81-súwret. Abuja qalası.

Nigeriyadağı dáryalardan eń irisi Niger dáryası bolıp esaplanadı. Ol Gvineya qoltığına quyılıwında úlken deltanı payda etedi. Niger deltası mámlekettiń áhmiyetli ekonomikalıq rayonu bolıp esaplanadı.

82-súwret. Lagos-Nigeriya hám pútkil Afrikanıń eń iri qalası.

Xalqı. Nigeriya xalqı sanı boyınsha jáhände 7-orında turadı hám ol dúnyanıń 10 aldınğı mámleketi arasında tábiyiy kóbeyiwdiń eń joqarğı pátleri menen ajıralıp turadı. Nigeriya xalqı jılına 4—4,5 million adamğa kóbeymekte.

Nigeriya xalqınıń derlik yarmı qalalarda jasadı. Nigeriyada 6 «millioner» qala bar. Gvineya qoltığı jaǵısında jaylasqan Lagos qalası tek Nigeriya emes, al pútkil Afrikadağı eń iri qala bolıp esaplanadı (82-súwret). Lagos 1991-jılǵa shekem mámleket paytaxtı bolǵan, biraq onıń xalqı júdá kóplici sebepli paytaxtı Abuja qalasına kóshirildi.

Nigeriya Tropikalıq Afrikadağı kópshilik mámleketler sıyaqlı kóp milletli mámleket, xalqınıń etnikalıq quramı 250 den zıyat jergilikli millet hám elatlardan ibarat. Eń iri milletleri—xausa, yoruba hám igbo (hárbiri jámi xalıqtıń shama menen 20 % in quraydı). Mámleket tili — inglis. Nigeriyanıń arqa hám batıs shtatlarında islam dini, shıǵıs hám qubla shtatlarında bolsa xristian dini kóbirek tarqalǵan.

Xalqınıń tıǵızlıǵı mámlekette ortasha esapta 1 km² ǵa 200 adamnan zıyatıraq bolsa, jaǵa boyı ayaqlarında bunnan 3—4 ese joqarı.

Ekonomikası. Nigeriya JIÓnıń ulıwma kólemi boyınsha Afrikada 1-orında turadı, JIÓnıń xalqınıń jan basına tuwra keletuǵın muǵdarı bolsa onsha joqarı emes—6000 AQSH dolları átirapında. Biraq, bul Tropikalıq Afrikadağı kóp mámleketlerge baylanıslı birqansha joqarıraq kórsetkish (region boyınsha ortasha kórsetkish 3600 AQSH dollarına teń).

Mámleket ekonomikasınıń tiykari hám mámleket byudjeti dáramatınıń bas deregi — neft eksporti. Neftti qazıw hám onı qayta islew sanaatı Nigeriya sanaatınıń eń rawajlangan tarmaǵı. Mámlekette toǵay, toqımashılıq, azıq-awqat hám taw-kán sanaatı da rawajlangan.

Awıl xojalıǵı — xalqı bántliginiń tiykarǵı tarawı. Nigeriyada ǵoza, mákke, salı, sorgo, tábiyiy kauchuk, paxta, hár túrli palızlar hám miywe eginleri jetistiriledi. Qaramal baǵıw, qoyshılıq, eshkishilik, shoshqashılıq Nigeriya sharwashılıǵınıń tiykarǵı tarmaqları.

1. Nigeriya hákimshilik-aymaqlıq dúzilisiniń federativlik forması qanday faktor menen baylanıslı?
2. Nigeriya paytaxtı Lagosdan Adujaǵa kóshiriwdiń sebebin túsindiriń.
3. Mámleket qublasında xalıq tıǵızlıǵı arqa aymaqlarına salıtırǵanda birneshe ese úlkenliginiń sebeplerin túsindiriń.
4. Nigeriya ekonomikalıq rawajlanıwdıń Tropikalıq Afrikadaǵı kóp mámleketlerge salıtırǵanda birqansha joqarılıǵı óndiristiń qanday tarmaǵı menen baylanıslı?

53-§. Mısr Arab Respublikası

Suvaysh kanalı, Sinay yarım atawı, Nil dáryası, Asvon suw saqlaǵıshı tropikalıq hám subtropikalıq klimat, xalqınıń tıǵızlıǵı, suwǵarılatauǵın diyqanshılıq, tariyxıy-mádeniy miyras.

Mısr Arab Respublikası Afrikanıń arqashılıǵında hám de kishi bólimi Aziya materigindegi Sinay yarım atawında jaylasqan. Jaǵaları arqadaǵı Orta, shıǵısta Qızıl teńiz suwları menen juwıladı. Suvaysh kanalı bul eki teńizdi tutastıradı hám házirgi Afrika hám Aziyanıń shegarası. Suvaysh kanalınıń ótkenligi, Aziya hám Afrika tutasqan aymaqtı jaylasqanlıǵı Mısr ekonomikalıq geografıyalıq ornınıń qolaylıǵın belgileydi.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Mısr paytaxtı — Kair qalası Nil deltasında jaylasqan (83-súwret).

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Mısrdıń aymaǵı, tiykarınan, tegisliklerden ibarat. Tek Qızıl teńizge jaqın bólimi hám de Sinay yarım atawında tawlar bar. Paydalı qazılamalardan Mısrda, tiykarınan, neft, tábiyiy gaz, temir rudası, fosforit kánleri bar. Mısr aymaǵınıń

ülken bólimi tropikalıq, Jer Orta teńiz jaǵası bolsa subtropikalıq klimat regionında jaylasqan. Jazı júdá ıssı, qısı jıllı. Jawın júdá az jawadı, jıllıq muǵdarı, ádette, 200 mm den aspaydı. Sonıń ushın mámleket aymaǵı, tiykarınan, tropikalıq shólistanlıqlar menen bánt.

83-súwret. Kair qalası.

Íssı hám qurǵaq klimat sharayatında Mısr ushın suw resurstarınıń jetispewshiligi tán. Mámlekettiń birden-bir dáriyası—onıń aymaǵın qubladań arqaǵa kesip ótip, Jer Orta teńizge quyılatuǵın Nil—shólistanlıqlardan aǵıp ótetuǵın tranzit dárya (84-súwret). Nil dáryasında jáhándegi eń iri suw saqlaǵıshlarınan biri—Asuan qurılǵan.

Xalqı. Mısr Afrika mámleketleri arasında xalqı sanı boyınsha Nige-riya hám Efiopiyadan keyingi úshinshi orında turadı. Xalıqtıń tábiyiy ósiwi joqarı dárejede saqlanbaqta. Mısr xalqı jılına derlik 2,5 % ge, yaǵnıy 2 millionnan ziyat adamǵa kóbeyedi.

Mısrda qala xalqınıń úlesi 45 % átirapında hám bul kórsetkish Arqa Afrikanıń basqa mámleketlerine salıstırǵanda pásirek dárejede. Eń iri qalaları qatarına Iskandariya hám Giza kiredi.

Mısr bir milletli mámleket bolıp esaplanadı, sebebi xalqınıń 99 % i arablardan ibarat. Keń tarqalǵan din—islam. Biraq, mısrılıardıń 10 % ke jaqın bólimi xristian dinine tiyisli.

Mısrda xalıq júdá tegis emes jaylasqan. Mısrılıardıń 90 %i xalıq tıǵızlıǵı menen jáhán kóleminde ajıralıp turatuǵın Nil oypatlıǵı hám deltasında jasadı. Sonday-aq, Suvaysh kanalı boyında, Jer Orta hám Qızıl teńizler jaǵalarında da xalıq tıǵızlıǵı joqarı.

84-súwret. Nil dáryası.

Ekonomikası. Mısr Afrika materigindegi mámleketler arasında eń úlken ekonomikalıq dárejesine iye mámleketlerden biri. Mámleket ekonomikası agrar-industrial xarakterge iye. Sanaatı, tiykarınan, neft-gaz, toqımashılıq, azıq-

85-súwret. Mısr piramidaları-
nan biri hám Úlken Sfinks
háykeli.

awqat hám ximiya tarmaqlarına qáni-
gelesken. Sonday-aq, metallurgiya, mashi-
nasazlıq sanaatı da rawajlanbaqta.

Awıl xojalıǵı suwǵarılatuǵın diyqan-
shılıqqa tayanadı. Tiykargı eginler —
paxta, salı, mákke, palız, miywe eginleri.
Sharwashılıǵı qaramal baǵıwshılıq.

Mısr Arab Respublikasınıń mámleket
byudjeti ushın Suvaysh kanalı arqa-
lı kemeler tranzitinen túsetuǵın bajılar
áhmıyetli dáramat deregi.

Mısr ekonomikasınıń áhmıyetli tar-
maqlarınan biri turizm bolıp esaplanadı. Turizmniń rawajlanıwına
Mısr teńiz boyı aymaqlarınıń tábiyyıy sharayatı hám de mámleketiniń
júdá bay tariyxıy-mádeniy miyrası úlken tásir kórsetedi (85-súwret).

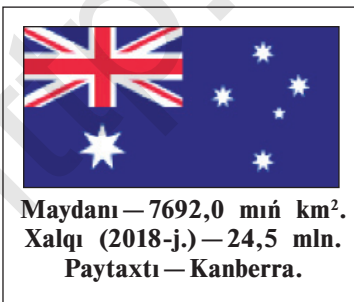

1. Mısr Arab Respublikası ekonomikalıq geografıyalıq ózine tán óz-
geshelikleri neler menen baylanıslı?
2. Mısr hám Türkiyanıń geografıyalıq jaylasıwında ulıwmalıq ózge-
sheliklerin anıqlań.
3. Mısr xalqınıń jaylasıwında qanday faktorlar tásir kórsetedi?
4. Mısrda xalıqaralıq turizmdi rawajlandırıw ushın qanday resurs hám
sharayat bar?

54-Ş. Avstraliya Awqamı

*Materik, Britaniya Doshq korolligi, avstraliyalı inglisler, avstraliyalı
aborigenler, Sidney, Melburn, taw-kán sanaatı.*

Avstraliya Awqamı bir pütün materikti tolıq
ıyelegen jáhándegi birden-bir mámleket. Qu-
ramına Avstraliya materiginen basqa Tasma-
niya hám basqa atawlar kiredi. Jaǵaları arqa,
batis hám qubladan Hind okeanı, onıń teńiz
hám qoltıqları, shıǵıs tárepinen bolsa Tınısh
okean teńizleri suwları menen juwıladı. May-
danı jaǵınan dúnya júzinde 6-orında turadı.

Ekonomikalıq-geografialıq ornı Qubla yarım sharda, basqa regionlardan bir-qansha alısta jaylasqanlıǵı menen sıpatlanadı. Sonıń menen birge, zamanagóy teńiz hám hawa transportı mámleketti dúnya júziniń barlıq regionları menen úzliksiz baylanısta bolıwın támiyinleydi.

86-súwret. Avstraliya shólistanlıǵı.

Avstraliya Awqamı Britaniya Doslıǵı korolligi bolıp esaplanıp, onıń rásmiy mámleket basshısı Ullı Britaniya húkimdarı bolıp esaplanadı. Ámelde siyasiy basqarıw sistemasında jetekshi rol bas ministrge tiyisli. Avstraliya 6 shtat hám 2 ayaqтан dúzilgen federativlik mámleket.

Tábiyiy sharayatı hám resursları. Avstraliyanıń relyefi, tiykarınan, tegislik hám kúshli bóleklengen platolardan ibarat. Tek shıǵısta ortasha biyikliktegi úlken Suwayırǵısh dizbegi bar. Onda Avstraliyanıń eń biyik noqatı Koscyushko shoqqısı (2228 m) jaylasqan.

Avstraliya hár qıylı paydalı qazılmalarǵa bay. Mámleket temir, mıs, nikel, uran, boksit rudaları, kómir, altın, almaz qorları menen dúnya júzi kóleminde ayırıqsha ajıralıp turadı.

Avstraliya aymaǵı, tiykarınan, subekvatoriallıq, tropikalıq hám subtropikalıq klimat poyaslarında jaylasqan bolıp, klimatınıń eń áhmiyetli ózgesheligi onıń qurǵaqshılıǵınan ibarat. Mámleket aymaǵınıń júdá úlken bólimin shólistanlıq, yarım shólistanlıq hám savannalar iyeleydi (86-súwret). Avstraliya tábiyatınıń eń úlken kemshiligi suw resurslarınıń jetispewshiligi. Tiykargı dáryası Murrey hám onıń tarmaǵı Darlingtiń suwı máwsimler boyınsha keskin ózgerip turadı.

Xalqı. Avstraliya xalqı tıǵızlıǵı eń tómen bolǵan dúnya mámleketlerinen biri. Bul jerde 1 km² ayaqqa orta esapta 3 adam tuwra keledi. Avstraliyada xalq, tiykarınan, qubla-shıǵıs hám shıǵıs ayaqlarında jámlesken, ishki ayaqlarında bolsa júdá siyrek jaylasqan.

Avstraliyada xalıqtıń tábiyiy kóbeyiwi tómen, jılına 0,5—0,6 % ke teń. Xalqı sanınıń artıp barıwına sırtqı migraciya tásir kórsetedi. Xalıqtıń migraciyalıq kóbeyiwi jıllıq esabınan 0,8—1,0 % ti quraydı.

Ulıwma alganda, Avstraliyanıń xalqı migraciya esabınan qalıplesken. Materiktiń tiykargı xalqı — avstraliyalı aborigenler — mámleket xalqınıń

87-сúwret. Sidney qalası.

tek 1 % in quraydı. Tiykargı millet — avstraliyalı inglisler.

Avstraliya Awqamı joqarı urbanizatsiyalasqan mámleketler qatarına tiyisli. Onda qala xalqınıń úlesi 90 % ge teń. Eń iri qalaları — Sidney (87-súwret), Melburn, Brisben, Pert, Adelaida.

Ekonomikası. Avstraliya ekonomikası joqarı dárejede rawajlangan mámleket bolıp esaplanadı. JIÓ nıń kólemi bo-

yınsha Avstraliya dúnya júziniń jetekshi 20 mámleketleri quramına kiredi, xalqı jan basına tuwra keletuǵın JIÓ muǵdarı bolsa onda kópshilik Evropa mámleketlerinen de joqarı.

Avstraliyanıń dúnya júzi ekonomikasındaǵı ornın, kópshilik jaǵınan, taw-kán hám janıǵı sanaatı belgileydi. Ol kómir, uran, temir, boksit, altın, nikel, cink, qazıp alıw boyınsha dúnya júzindegi jetekshi 3 mámleket qatarına kiredi. Kómir, suyıltırılǵan gaz, uran, qara hám reńli metallardıń úlken bólimi Aziya mámleketleri, birinshi nábette, Qıtayǵa eksport etiledi. Awıl xojalıǵı da Avstraliya ekonomikasınıń áhmiyetli tarawı. Sharwashılıqtıń tiykargı tarmaqları — qoyshılıq hám qaramal baǵıwshılıq. Avstraliya dúnya júzinde qoylar sanı hám jún islep shıǵarıw boyınsha 2-orında, jún hám de mal góshi eksportı boyınsha bolsa 1-orında turadı. Diyqansılıǵı dánshilik, baǵshılıq hám júzingershilikke qánigelesken.

Avstraliyanıń tiykargı ekonomikalıq rayonu onıń qubla-shıǵısı bolıp esaplanadı. Bul jerde mámleket xalqınıń 70 %i jasadı hám de onıń 2 eń iri qalası — Sidney hám Melburn jaylasqan.

1. Avstraliya Awqamı geografialıq jaylasıwınıń tákirarlanbaytuǵın ózgeshelikleri neden ibarat? Ekonomikalıq geografialıq ornınıń unamlı hám unamsız táreplerin túsindir.
2. Avstraliyanıń házirgi xalqı qalay qalıplesken?
3. Ne ushın Avstraliyanıń qubla-shıǵıs aymaqları xalqı tıǵızlıǵınıń joqarı dárejesi menen ajıralıp turadı?
4. Avstraliyanıń ekonomikası qanday tarmaqlarǵa qánigelesken hám oǵan qanday fektorlar tásir kórsetken?

55-§. Amerikanıń siyasiy kartası

Amerika, Arqa Amerika, Qubla Amerika, Panama kanalı, Karib teńizi, Latin Amerikası, materik, kontinent, Britaniya Doshǵı korolligi.

Amerika Batıs yarım sharda jaylasqan eki materik — Arqa hám Qubla Amerikanı hám de olarǵa jaqın atawların óz ishine alǵan materik (88-súwret). Onıń ulıwma maydanı 42 mln. km² qa teń. Arqa hám Qubla Amerika materiklerin Panama kanalı bólip turadı (89-súwret).

88-súwret. Amerika materiginiń geografialıq ornı.

Amerikanıń zamanagóy siyasiy kartasında 35 gárezsiz mámleket bar. Materiktegi 4 mámleket dúnyanıń 10 eń iri mámleketleri qatarınan orın alǵan — Kanada, AQSH, Braziliya hám Argentina. Boliviya, Kolumbiya, Peru hám Meksikanıń maydanı 1 mln. km² dan asadı. Venesuela hám Chili mámleketleriniń aymaǵı 500 mıń km² den úlken. Amerikadaǵı 7 mámlekettiń maydanı 1 mıń km² dan az. Olar Karib teńizindegi atawlarda jaylasqan.

Amerikada tek ǵana 2 mámleket — Boliviya hám Paragvay — teńizge shıǵıw imkaniyatına iye emes. Meksika, Gvatemala, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama hám Kolumbiya jaǵaları eki, Atlantika hám Tınısh okean suwları menen juwıladı. AQSH hám Kanada bolsa úsh — Atlantika, Tınısh hám Arqa Muz okeanlarına shegaralas.

Amerikadaǵı 35 mámleketten 25 i respublika, 10 ı Britaniya Doslıq korollikleri, yaǵnıy konstitucialıq monarxiyalar. Konstitucialıq monarxiyalardan 2 i — Kanada hám Beliz — Arqa Amerika materiginde jaylasqan, qalǵan 8 i Karib teńizindegi ataw mámleketleri.

Amerika 7 federativlik mámleket jaylasqan — AQSH, Argentina, Braziliya, Kanada, Meksika, Venesuela hám de Sent-Kits hám Nevis. Sent-Kits hám Nevis dúnyadaǵı eń kishi federativlik mámleket bolıp esaplanadı.

89-súwret. Panama kanalı.

Amerika 2 iri siyasiy-gejgrafiyalıq region — Arqa Amerika hám Latin Ameriksaina bólinedi. Arqa Amerikada AQSH hám Kanada jaylasqan. Amerikadağı AQSHdan qublada jaylasqan barlıq mámleketler Latin Ameriksain quraydı. Dúnya júziniń usı iri regionı Latin Amerikası dep atalıwı kóp mámleketlerinde xalıq áyyemgi latin tilinen kelip shıqqan ispan, portugal hám francuz tillerinde sóylesiwi menen baylanıslı.

Arqa Amerika hám Latin Amerikası sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi hám de xalıqtıń milliy-mádeniy ózgeshelikleri menen ajıraladı. AQSH hám Kanada «Úlken jetilik» toparına kiretuğın rawajlanğan mámleketler bolsa, Latin Amerikası mámleketleri bolsa rawajlanıp atırğan mámleket.

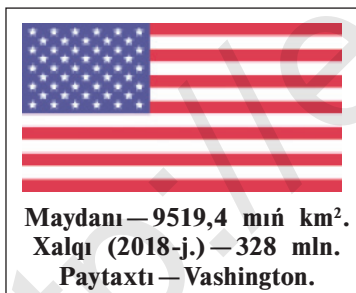

1. Amerika materigi qaysı ayaqlardı birlestiredi?
2. Amerika siyasiy kartasındağı qaysı mámleketler iri bolıp esaplanadı?
3. Arqa Amerika materigi hám Arqa Amerika siyasiy-geografiyalıq regionı arasındağı ayırmashılıqtı túsindiriniń.
4. Latin Amerikası regionı ne sebepten usılay atalğan.

56-§. Amerika Qurama Shtatları

Arqa Amerika, kontinental shtatlar, Alyaska, Gavaya atawları, Kordilera, Denali, ájel alabı, tarnado, megalopolis.

Amerika Qurama Shtatları dúnya júzi mámleketleri arasında maydanı jağınan 4-, xalıq sanı boyınsha 3-orında turadı. AQSH ekonomikalıq, áskeriy-siyasiy hám ilimiy-texnologiyalıq qúdireti boyınsha zamanagóy dúnya júziniń jetekshi mámleketlerinen biri.

AQSH aymağı 3 bólimnen ibarat. Arqa Amerika materiginiń orta bólimindegi kontinental shtatlar, Arqa Amerikanıń arqa-batısında jaylasqan Alyaska hám de Tınısh okeanındağı Gavaya atawları.

AQSH 3 Atlantika, Tınısh hám Arqa Muz okeanına shıgadı. Ol qurğalıqta Kanada hám Meksikağa shegaralas. AQSH hám Kanadanıń shegarası dúnya júzi boyınsha eki mámleket arasındağı eń uzun shegara. Bering buğazı arqalı AQSH Rossiya menen shegaralas.

AQSH — prezidentlik respublikasi: prezident mámleket hám húkimet bashısı. Siyasıy-aymaqlıq dúzilisi kóz qarasinan, AQSH 50 shtat hám Kolumbiya federal paytaxt okruginen ibarat federaciya. 48 shtat hám de Kolumbiya okrugi (Vashington qalası) kontinental shtatlar aymağında jaylasqan, 49-shtat Alyaska, 50-shtat bolsa Gavaya bolıp esaplanadı.

90-súwret. Ólim oypatlığı

Tábiyiy sharayatı hám resursları.

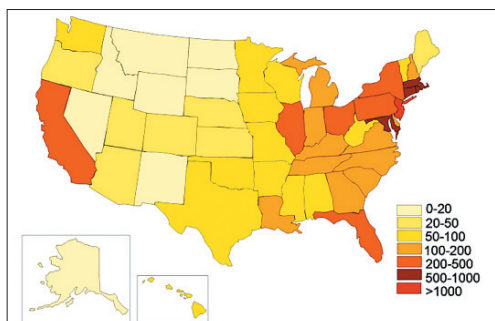
AQSH aymağı úlkenligi ushın tábiyiy sharayatı júdá hár qıylı. Kontinental shtatlardıń shıǵıs hám oraylıq bólimleri, tiykarınan, tegisliklerden ibarat, batıs bóliminen bolsa Kordilera tawlarınıń birneshe tarmaqları ótken. Alyaska hám Gavaya shtatlarınıń relyefi de tiykarınan tawlı. Alyaska aymağın da Arqa Amerika materiginiń eń biyik noqatı — biyikligi 6194 metr bolǵan Denali (aldıńǵı atı—Mak-Kinli) shoqqısı jaylasqan. Materiktiń eń tómen noqatı — Ájel alabı (-86 m) hám AQSH da, Kaliforniya shtatında jaylasqan (90-súwret).

AQSH kómir, neft, tábiyiy gaz, temir, hár qıylı reńli metallar rudaları, mineral duzlardıń iri qorlarına iye. Ásirese, mámlekettiń batıs tawlı aymaqları mineral resurslarǵa bay. Biraq, AQSHda sanaat óndirisiniń kólemi úlkenligi sebepli mámleket mineral shiyki zatınıń kóp túrlerin import etedi.

Kontinental shtatlardıń aymağı, tiykarınan, ortasha hám subtropikalıq, Alyaskanıń úlken bólimi subarktika hám arktika, Florida yarım atawı hám de Gavaya atawları bolsa tropikalıq kilmat poyasında jaylasqan. Meksika buǵazına tutasqan aymaqlarda tropikalıq dawıllar (tarnado) kóp payda boladı.

AQSH suw hám gidroenergetika resurslarına bay. Mámlekettiń eń iri dáryaları — Missisipi, Missuri, Rio-Grande, Kolorado, Kolumbiya.

Xalqı. AQSHtıń tiykarǵı xalqı amerikalı hindler bolıp esaplanadı. Biraq, házirgi dáwirde hindler mámleket xalqınıń júdá az bólimin quraydı. Amerikalılar quramında Evropa mámleketlerinen hár qıylı dáwirlerde kóship kelgenlerdiń áwladları kópshilikti quraydı. Sonıń menen birge, AQSH xalqı quramında Latın Amerikası mámleketleri (ásirese, Meksika)nen kóship kelgenler, qara deneliler, multlar hám

91-сúwрет. AQSH xalqı tıǵızlıǵı (shtatlar kesiminde, km²/adam).

basqa rasalıq toparlardıń úlesi birqansha joqarı hám de bargan sayın artıp barmaqta.

AQSHda 1790-jıldan baslap hár 10-jilda turaqlı túrde xalıq dizimleri ámelge asırıladı. 1790-jıldan 2010-jılǵa shekem AQSH xalqı sanı derlik 80 esege asqan hám onıń ósiwi házirge shekem dawam etpekte. Házirgi basqısha AQSH xalqınıń tábiyiy kóbeyiwi jıllıq esapta 0,3—0,4 % ti qurap, dúnya júzi boyınsha

ortasha kórsetkishten (1,2 %) birqansha tómen, biraq, rawjlangan mámleketlerdiń ortasha kórsetkishine (0,0%) salıstırmalı birqansha joqarı bolmaqta. Migraciyalıq ósiw bolsa jıllıq esapta 1—1,5 % ge teń.

AQSHta qala xalqınıń úlesi 80 % den joqarı. Eń iri qalaları—Nyu-York, Los-Anjeles, Chikago, Xyuston, Filadelfiya. AQSH aymaǵında 3 megalopolis qalıplesken: arqa-shıǵıstaǵı «Boston—Vashington» (Bosvash), Ullı kóller boyındaǵı «Chikago-Picburg» (Chipic) hám Tınısh okean boyındaǵı «San-Fransisko-San-Diego» (Sansan).

AQSHtıń rásmiy tili—inglis tili. Sonday-aq, xalqınıń 50 mln. adamǵa jaqını kúndelikli turmısta ispan tilinde sóylesedi. Ispan tilles amerikalılardıń úlesi Meksika shegarasına jaqın jaylasqan Nyu-Meksika, Kaliforniya, Texas, Arizona, Nevada shtatlarında ásirese, joqarı (20—45 %).

AQSH ta xalıqtıń tıǵızlıǵı orta esapta 1 km² qa 35 adam, biraq onıń hár qıylı bólimlerinde birqansha pariq (91-súwret) Buǵan, tiykarınan, tábiyiy sharayat kúshli tásir etedi. Arqa-shıǵıs, qubla-shıǵıs hám batıs okean boyı shtatlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı eń joqarı dárejede bolsa, tawlı shtatlar da Alyaskada xalıq siyrek jaylasqan.

1. AQSHtıń geografıyalıq ornı hám aymaqlıq dúzilisin sıpatlań.
2. AQSHtıń siyasiy-aymaqlıq dúzilisi qanday?
3. Mámleket relyefi qanday dúziliske iye? Onıń xalqı jaylasıwına tásirin túsindirıń.
4. Megalopolis degen ne? AQSHda qaysı megalopolisler qalıplesken?

57-§. Amerika Qurama shtatlari xojaligi hám ekonomikalıq rayonlari

Sanaat regionlari, aerokosmoslıq sanaat, awıl xojalıq regionlari, trans-kontinental jollar, Arqa-shıǵıs, Orta Batis, Qubla Batis.

AQSH JIÓ kólemi boyınsha dúnya júzinde Qıtaydan keyingi ekinshi orında turadı hám dúnyanıń ekonomikalıq jaǵınan eń rawajlangan mámleketlerinen biri bolıp esaplanadı. AQSHtıń júzlegen transmilliy korporacijalarınıń kóplegen shet ellik mámleketlerinde keń isbilermenlik xızmeti ámelge asırılıwı mámlekettiń ekonomikalıq qúdiretin hám dúnya xojalıǵındaǵı ornın jáne de kóterdi. Sonday-aq, AQSH finanslıq sistemasınıń úlken dárejesi hám de AQSH dollarınıń tiykarǵı xalıqaralıq valyuta funkciyasın orınlaytuǵını mámlekettiń dúnya júzi ekonomikasına kúshli tásir etiwın támiyinleydi.

Sanaatı. Jalpı sanaat ónimniń kólemi boyınsha AQSH dúnyada Qıtaydan sońǵı 2-orında turadı. AQSH da sanaattıń barlıq tarmaqları jaqsı rawajlangan. Ásirese, aerokosmoslıq sanaat, avtomobilsazlıq, elektrotexnika, elektronika, medicina-ásbap-úskenelerin islep shıǵarıw, atom mashinasazlıǵı, áskeriy-sanaat kompleksi, neft-ximiya sanaatı zamanagóy texnologiyalargá súyenip rawajlanıp atırǵan sanaat tarmaqlarında AQSHtıń dúnya kóleminde jetekshiligi anıq kózge taslanadı.

Aqırǵı jılları AQSH dúnyada tábiyiy gazdı qazıp alıwda 1-(jılına 800 mlrd m³ dan zıyat), kómirdi qazıp alıw boyınsha 2-(jılına 800 mln. tonnadan kóp), neftti qazıp alıw boyınsha 2—3-(jılına 500 mln. tonnadan kóp orınlardı iyelemekte. Neft-gaz sanaatınıń eń iri rayonları Texas, Kaliforniya hám Alyaska shtatlarında qalıplesken. Kómir eń kóp muǵdarda mámleket qubla-shıǵısta jaylasqan Appalachi kómir basseyninen qazıp alınadı.

Mashinasazlıq sanaatı kóp tarmaqlı bolıp, hár qıylı shtatlarda hár túrli qánigelesken. Tınısh okean boyı shtatlar (Kaliforniya, Vashington) aerokosmoslıq sanaat hám elektronika, Ullı kóllerge

92-súwret. AQSHdaǵı iri paxta plantacijalarında paxta jıyın terimi.

tutasqan shtatlar (Michigan, Illinois) avtomobilsazlıq, arqa-shıǵıs Atlantika boyı shtatları bolsa kemesazlıqtıń rawajlanganlıǵı menen ayrıqsha ajralıp turadı.

AQSHta birneshe iri sanaat regionı qalıplesken. Bunday ayaqlardan eń qúdiretlisi Atlantika okeanı hám Ullı kóllerge tutas shtatlardı óz ishine alǵan Arqa sanaat regionı bolıp esaplanadı. Oǵan mámleket sanaat óndirisiniń derlik yarımını tuwra keledi. Basqa iri sanaat regionları qatarına Appalachi tawları boylap jaylasqan Qubla-shıǵıs, tiykarınan, neft hám neft-ximiya sanaatına qánigelesken Meksika qoltıǵı hám de mámleket qubla-batısındaǵı Kaliforniya sanaat regionları kiredi.

Awıl xojalıǵı. Tiykargı awıl xojalıq eginleri—biyday, mákke, soya, paxta, qant qamıs qant láblebi, hár túrli palız hám miyweler. Mákke, soya, temeki hám paxta eksportı boyınsha AQSH dúnyada 1-orında turadı. Sharwashılıqtıń tiykargı tarmaqları—qaramal baǵıwshılıq, qushlıq hám shoshqashılıq. Gósh hám sút ónimlerin eksport etiw boyınsha AQSH dúnya júzindegi jetekshi mámleketlerden biri. AQSHta hár túrli tarmaqlarǵa qánigelesken awıl xojalıq regionları júzege kelgen. Kordilera tawları eteklerin iyelegen Ullı tegisliklerdegi biyday regionı, Oraylıq tegisliklerdiń arqadaǵı mákke regionı, Missisipi basseyniniń qubladaǵı paxta regionı (92-súwret), Ullı kóllerge tutas shtatlardaǵı sút regionı usılar qatarınan.

93-súwret. Niagara sarqıraması hám Yellowstone milliy baǵındaǵı ıssı bulaqlardan biri.

Turizmi. AQSH keletuǵın shet ellik shayaxatshılardıń sanı boyınsha dúnya júzinde jetekshilik etpese de, turizm esabınan eń úlken dáramat alıwshı mámleket bolıp esaplanadı. AQSH qa kóbirek Kanada hám Evropadan sayaxatshılar keledi. Florida, Kaliforniya hám Gavaya shtatlarında teńiz boyı turizmi keń rawajlangan. Nyu-York, Chikago,

Los-Anjeles qalalarına hár jılı on million sayaxatshılar keledi. Mámleketde turizm ushın tábiyyiy resursları bar (93-súwret).

Ekonomikalıq rayonları. AQSHta tábiyyiy hám jámiyetlik-tariyxıy sebeplerge baylanıslı hár túrli ekonomikalıq qúdrét hám qánigelesiwine iye bolğan tómenдегі 4 iri ekonomikalıq rayon ((makrorayon) ajratıladi: Atlantika okeanı boyında jaylasqan maydanı kishi, biraq, xalqı sanı hám tıǵızlıǵı úlken bolğan, joqarı dárejede sanaatlasqan, eń iri finanslıq oraylarǵa iye bolğan shtatlardı óz ishine alǵan *Arqa-Shıǵıs*; Ullı kóllerden qubla hám batısta jaylasqan, kóp tarmaqlı sanaat, dánshilik hám sút sharwashılıǵına qánigelesken *Orta Batis*; paxtasılıq, temekishilik, baǵshılıq, neft-ximiya hám toqımashılıq sanaatı, teńiz boyı turizmi rawajlanıwı menen ajıralıp turatuǵın, qara deneli xalıqınıń salmaǵı salıstırmalı joqarı bolğan *Qubla*; kóbirek tawlı relyef hám qurǵaq klimatqa iye, reńli metallurgiya, aerokosmoslıq, elektronika sanaatı, baǵshılıq hám jaylaw sharwashılıǵına qánigelesken, ispan tili xalıqınıń salıstırmalı joqarı salmaǵı menen ajıralıp turıwshı *Batis*.

1. AQSHtıń dúnya júzi ekonomikasına tásiри qanday faktorlar menen belgilenedi?
2. AQSHtıń tiykarǵı sanaat regionların sıpatlań.
3. AQSHta qanday awıl xojalıq regionları qalıplesken?
4. AQSHta qanday iri ekonomikalıq rayonlar ajratıladi?

58-§. Kanada

Britaniya Doslıq korolligi, toǵay resursları, sırtqı migraciya, kanadalı inglisler, kanadalı francuzlar, Toronto, Monreal.

Aymaǵınıń úlkenligi boyınsha dúnya júzinde 2-orında turıwshı Kanada mámleketi Arqa Amerika materiginiń arqa bólimindegi atawlarda jaylasqan. Kanada jaǵaları arqada Arqa Muz okeanı, shıǵısta Atlantika okeanı, qubla-batısta Tınısh okean suwları juwadı. Kanada qurǵaqlıqta AQSH penen shegaralas.

Kanada Britaniya Doslıq korolligi bolıp, mámleket basshıları rásmiy túrde Ullı Britaniya húkimdarı. Ámelde

Maydanı — 9976mıń km².
Xalqı (2018-j.) — 37,2mln.
Paytaxtı — Ottava.

94-сúwрет. Канада тáбиyаты.

siyasiy basqarıw (tóbesinde) basında mámlekettiń bas ministri turadı. Kanada 10 provinciya hám 3 aymaqtan ibarat federativ mámleket.

Тáбиyiy шарayаты hám resursları. Kanadanıń shıǵıs bólimi áyyemgi platformada jaylasqan bolıp, tiykarınan, tegislik hám kúshli bóleklengen jazıq tawlıqlardan ibarat bolsa, Tınısh okeanǵa

tutas batıs bólimi biyik Kordilera tawları menen bánt. Kanadanıń aymaǵında uran, temir, nikel, mıs, qorgásın, cink, altın, neft hám tábiiy gazdıń iri kánleri bar.

Kanada aymaǵınıń 75 % i suwıq klimat zonasına tuwra keledi. Tiykargı tábiiyat zonaları—tayga, tundra hám Arktika sahraları. Qublada dala landshaftı keń tarqalǵan. Mámleket jer, suw hám de toǵay resurslarına júdá bay (94-súwret). Arqa yarım shardaǵı toǵaylardıń derlik 1/3 bólimi Kanadaǵa tuwra keledi.

Xalqı. Kanada xalqınıń tábiiy kóbeyiw pátleri jıllıq esapta 0,5 % den az, mexanikalıq kóbeyiwi bolsa jılına 1 % ke shekem jetedi. Qala xalqınıń úlesi 80 % den artıq. Eń iri qalaları — Toronto (95-súwret), Monreal, Vankuver, Kvebek.

Kanadadaǵı eki eń iri millet kanadalı iglisler hám kanadalı francuzlar. Sonıń ushın Kanadada da inlis, hám francuz tilleri rásmiy til dárejesine iye. Francuz tilinde sóylesiwshi xalıqtıń 85 % i mámleket shıǵısındaǵı Kvebek provinciyasında jasadı. Kanadadaǵı francuz mádeniyatınıń orayı Monreal qalası bolıp esaplanadı. Mámlekettiń arqasındaǵı tiykargı xalqı — eskimoslar hám amerikalı hindler jasadı.

Xalıqtıń tıǵızlıǵı boyınsha Kanada dúnya júzinde eń sońǵı orınlarda turadı (1 km² qa 4 adam). Xalıqtıń 4/5 bólimi mámlekettiń klimat sharayatı qolaylıraq bolǵan qubla aymaqlarında jámlesken. Ásirese, qubla-shıǵıs shegara boyı aymaqlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı joqarı.

Ekonomikası. Kanada dúnyanıń social-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı jaǵınan aldınǵı mámleketlerden biri, «Úlken jetilik» toparınıń aǵzası.

Kanada uran, nikel cink, altın, platina, molibden rudaları, almaz, kaliy duzları, asbest, kúkirt qazıp alıwda dúnya boyınsha jetekshi

orinlarda turadı. Kanadada neft-gaz sanaatı da joqarı rawajlangan. Taw-kán sanaatı menen bir qatarda Kanadada elektr energetikası, aǵashtı qayta islew, cellyuloza-qaǵaz, mashinasazlıq, reńli hám qara metallurgiya, ximiya, azıq-awqat sanaatı da joqarı dárejede rawajlangan.

95-súwret. Jáhándegi eń biyik teleminara jaylasqan Toronto qalası.

Diyqansılıq mámleket qublasındaǵı ónimdar qara topıraqlı dalalarda jaqsı rawajlangan. Kanada dúnyadaǵı eń iri biyday eksportyorlarınan biri. Raps, soya hám ayǵabaǵar sıyaqlı maylı eginlerdi jetistiriw hám dúnya bazarına jetkeriw boyınsha da Kanada aldınǵı mámleketlerinen biri.

1. Kanada tábiyy sharayatınıń tiykarǵı ózgesheliklerin sıpatlań hám olardıń mámleket ekonomikasına tásirin túsindirin.
2. Nege Kanada xalqınıń kópshilik bólimi mámleket qublasında jasadı?
3. Kanada xalqınıń etnikalıq hám til quramınıń ózine tán ózgesheligin túsindirin.
4. Kanada awıl xojalıǵı qanday tarmaqlarǵa qánigelesken?

59-§. Braziliya

Amazoniya, ekvatorial hám subekvatorial klimat, toǵay resursları, San-Paulu, Rio-de-Janeyro, mulatlar, tovar awıl xojalıǵı.

Braziliya Federativlik Respublikası Qubla Amerikadaǵı Atlantikadaǵı eń iri mámleket. Jaǵaları shıǵıstan Atlantika okeanı suwları menen juwıladı. Braziliya Chili hám Ekvatordan sırtta Qubla Amerikadaǵı barlıq mámleketler menen shegaralas. Aymaqtıń úlkenligi boyınsha dúnya mámleketleri arasında 5-orındı iyeleydi. Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Braziliya 26 shtat hám 4 federal paytaxt okruginen ibarat.

**Maydanı — 8515,7 mıń km².
Xalqı (2018-j.) — 209,4 mln.
Paytaxtı — Braziliya.**

Tábiyyiy sharayati hám resurslari. Braziliyanıń aymaǵı áyyemgi Qubla Amerika platformasında jaylasqan. Sonıń ushın relyefi pás tegislik hám jazıq tawlıqlardan ibarat. Mámleket arqasında úlken maydandı Amazoniya oypatlıǵı iyeleydi. Onnan qublada kúshli bóleklengen Braziliya jazıq tawlıǵı jaylasqan.

Braziliyada neft, kómir, temir rudası, boksit, nikel, uran, almaz hám basqa puydalı qazılmalardıń iri kánleri bar.

Braziliyanıń úlken bólimi ekvatorial hám subekvatorial klimat regionlarında jaylasqanlıǵı sebepli klimat sharayatına joqarı dárejedegi ıǵallıq hám ıssılıq tán.

Íǵallıǵı kóp klimat sebepli Braziliyada gidrografikalıq tarmaqlar jaqsı rawajlanǵan. Braziliya arqadan dúnyanıń eń kóp suwlı dáryası — Amazonka ótedi. Amazonkanıń basseyninde dúnyadaǵı eń iri hám qalıń toǵay massivlerinen biri qalıplesken (96-súwret).

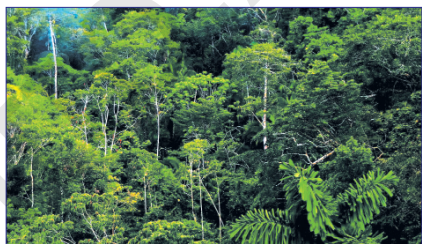
Xalqı. Braziliyada 209 mln. adamnan artıq xalqı jasaydı (2018-j). Xalqınıń tábiyyiy kóbeyiwi 0,7—0,8 % ke teń.

Braziliya — joqarı urbanizaciyalasqan mámleket. Qala xalqınıń úlesi 85 % den joqarı. Braziliyada dúnya kóleminde úlkenligi eki qala — San-Paulu hám Rio-de-Janeyro jaylasqan (97-súwret).

Braziliyalılardıń rasalıq quramında evropalılar hám mulatlar kópshilikti quraydı. Mámleketlik tili hám kúndelikli turmısta kóp qollanılatuǵın til — portugal tili. Xalıqtıń diniy quramında katolikler jetekshilik etedi.

Mámlekettiń Atlantika okeanına tutas qubla-shıǵıs bólimi dúnyadaǵı xalqı eń tıǵız jaylasqan ayaqlardan biri bolsa, Amazoniya toǵaylarında, kerishinshe, xalıq júdá siyrek jaylasqan.

Ekonomikası. Braziliya úlken ekonomikalıq dárejesi de tez ósip baratırǵan ónidirisi menen ajralıp tura tuǵın mámleket. JIÓ kólemi boyınsha Braziliya dúnyada 7-orın iyeledi (2018-j.)

96-súwret. Amazoniya toǵayları

Braziliya sanaatı sońǵı jılları turaqlı túrde ósip barmaqta. Sanaatınıń eń áhmiyetli tarmaqlarınan biri metallurgiya. Dúnyadaǵı eń iri temir rudası kánlerinen esaplanatuǵın Minas-Jerays hám Karajas úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye.

Mashinasazlıq tarmaqlarınan Braziliyada avtomobilsazlıq, samolyotsazlıq, kemesazlıq jaqsı rawajlangan. Mámlekette mikroelektronika, radiotelemekhanika, ásbapsazlıq sıyaqlı tarmaqlar úlken jetiskenliklerge iye.

97-súwret. San-Paulu qalası.

Braziliya elektr energiyasın islep shıǵarıw boyınsha dúnyanın birinshi onlıǵına kiredi. Mámleket elektr energetikasında GESlerdiń ornı úlken, Itaypu, Tukurai Ksendo dúnyadaǵı eń iri GESler qatarına kiredi.

Braziliya biojanılıǵı islep shıǵarıw boyınsha dúnyada AQSH dan keyingi ekinshi orında turadı. Braziliyada bul ónim qant qamıstı qayta islew tiykarında islep shıǵarıladı. Avtotransport qurallarınıń tiykarǵı bólimi sol biojanılıǵı (etanol) dan paydalanıp isleydi.

Awıl xojalıǵında diyqanshılıq hám sharwashılıq tovar áhmiyetine iyeligi menen ajıralıp turadı.

Diyqanshılıqta dánli eginler, kofe, qantqamıs, paxta, soya, temeki, banan jetistiriw ayrıqsha áhmiyetke iye. Braziliya qant, kofe, soya hám temekiniń eksportı boyınsha dúnyada birinshi orında turadı.

Sharwashılıqta gósh qaramal baǵıwshılıǵı hám qusshılıq joqarı dárejede rawajlangan. Braziliya gósh islep shıǵarıw hám eksport etiw boyınsha dúnyadaǵı jetekshi mámleketlerden biri esaplanadı.

1. Braziliyanıń klimatı mámlekettiń tábiyy resurs dárejesine qanday tásir kórsetedi?
2. Braziliyanıń qaysı bólimlerinde xalqı eń tıǵız hám eń siyrek jaylasqan?
3. Braziliya elektr energetikasına qanday ózgeshelik tán?
4. Mámleket sanaatı hám awıl xojalıǵınıń qanıgelesiwi hám oǵan tásir kórsetkish faktorlardı sapatlań.

60-§. Ulıwmalastırwshı tákirarlaw

Oqıw jılı dawamında ótilgen temalardıń tayanısh mızmunın bekkemlew hám ulıwmalastırw boyınsha sáwbet hám soraw-juwap ótkeriledi.

QOSÍMSHA

Jáhánniń mámleketleri haqqında maǵlıwmat (2018)

№	Mámleket	Aymaǵı, mın km ²	Xalqı, mln. adam	Basqarıw forması	Paytaxtı
Yevropa					
1	Avstriya	83,2	8,8	Respublika	Vena
2	Albaniya	28,7	2,9	Respublika	Tirana
3	Andorra	0,45	0,08	Monarxiya	Andorra-la-Velya
4	Belarussiya	207,6	9,5	Respublika	Minsk
5	Belgiya	30,5	11,4	Monarxiya	Bryussel
6	Bolgariya	111	7	Respublika	Sofiya
7	Bosniya hám Gersegovina	51,1	3,5	Respublika	Saraevo
8	Ullı Britaniya	244,5	66,4	Monarxiya	London
9	Daniya	43	5,8	Monarxiya	Kopengagen
10	Estoniya	45,1	1,3	Respublika	Tallin
11	Finlandiya	338	5,5	Respublika	Xelsinki
12	Franciya	551,6	65,1	Respublika	Parij
13	Germaniya	357,4	82,8	Respublika	Berlin
14	Greciya	132	10,6	Respublika	Afina
15	Irlandiya	70,3	4,9	Respublika	Dublin
16	Islandiya	103	0,4	Respublika	Reykjavik
17	Ispaniya	504,7	46,7	Monarxiya	Madrid
18	Italiya	301,3	60,6	Respublika	Rim
19	Latviya	64,6	1,9	Respublika	Riga
20	Litva	65,3	2,8	Respublika	Vilnyus
21	Lixtenshteyn	0,16	0,04	Monarxiya	Vaduts
22	Lyuksemburg	2,6	0,6	Monarxiya	Lyuksemburg
23	Malta	0,32	0,5	Respublika	La-Valetta
24	Moldova	33,8	3,5	Respublika	Kishinyov
25	Monako	0,002	0,04	Monarxiya	Monako

26	Niderlandiya	41,2	17,2	Monarxiya	Amsterdam
27	Norvegiya	324,2	5,3	Monarxiya	Oslo
28	Polsha	312,7	38,4	Respublika	Varshava
29	Portugaliya	92,3	10,3	Respublika	Lissabon
30	Rossiya	17075	147,3	Respublika	Moskva
31	Ruminiya	238,4	19,5	Respublika	Buxarest
32	San-Marino	0,06	0,03	Respublika	San-Marino
33	Serbiya	88,3	7	Respublika	Belgrad
34	Slovakiya	49	5,4	Respublika	Bratislava
35	Sloveniya	20,3	2,1	Respublika	Lyublyana
36	Ukraina	603,7	42,3	Respublika	Kiev
37	Vatikan	0,0004	0,001	Monarxiya	Vatikan
38	Vengriya	93	9,8	Respublika	Budapesht
39	Xorvatiya	56,6	4,1	Respublika	Zagreb
40	Arqa Makedoniya	25,7	2,1	Respublika	Skopye
41	Shveciya	450	10,2	Monarxiya	Stokgolm
42	Shveycariya	41,3	8,5	Respublika	Bern
43	Chernogoriya	13,8	0,6	Respublika	Podgorica
44	Chexiya	78,9	10,6	Respublika	Praga
Aziya					
45	Awganstan	652,8	36,5	Respublika	Kabul
46	Armeniya	29,7	3	Respublika	Erevan
47	Baxrayn	0,7	1,5	Monarxiya	Manama
48	Bangladesh	144	166,4	Respublika	Dakka
49	Birlesken Arab Ámirlikleri	83,6	9,5	Monarxiya	Abu-Dabi
50	Bruney	5,7	0,4	Monarxiya	Bandar-Seri-Begavan
51	Butan	38,4	0,8	Monarxiya	Tximpxu
52	Iran	1648	81,6	Respublika	Tegeran
53	Filippin	299,7	107	Respublika	Manila
54	Gruziya	69,7	3,9	Respublika	Tbilisi
55	Hindstan	3287,2	1371	Respublika	Deli

dawami

56	Indoneziya	1919,4	265	Respublika	Jakarta
57	Iordaniya	98,3	10,2	Monarxiya	Amman
58	Irak	435,1	40,2	Respublika	Bagdad
59	Izrail	22	8,5	Respublika	Tel-Aviv
60	Kambodja	181	16	Monarxiya	Pnompen
61	Kipr	9,3	1,2	Respublika	Nikosiya
62	Koreya Respublikasi	99,4	51,8	Respublika	Seul
63	Koreya Xalq Demokratiyalıq Respublikasi	120,5	25,6	Respublika	Pxenyan
64	Kuveyt	17,8	4,2	Monarxiya	Al-Kuveyt
65	Laos	236,8	7	Respublika	Ventyan
66	Livan	10,8	6,1	Respublika	Beyrut
67	Malayziya	329,7	32,5	Monarxiya	Kuala-Lumpur
68	Maldiv Respublikasi	0,3	0,4	Respublika	Male
69	Mongoliya	1566,6	3,2	Respublika	Ulan-Bator
70	Myanma	678,5	53,9	Respublika	Neypido
71	Nepal	140,8	29,7	Respublika	Katmandu
72	Azerbayjan	86,6	9,9	Respublika	Baku
73	Pakistan	803,9	200,6	Respublika	Islamabad
74	Qatar	11,4	2,7	Monarxiya	Doxa
75	Qırğızstan	199,9	6,2	Respublika	Bishkek
76	Qazaqstan	2724,9	18,4	Respublika	Nur-Sultan
77	Saudiya Arabstanı	2150	33,4	Monarxiya	Ar-Riyod
78	Singapur	0,7	5,8	Respublika	Singapur
79	Siriya	185,2	18,3	Respublika	Damask
80	Tailand	514	66,2	Monarxiya	Bangkok
81	Tájikstan	142	9,1	Respublika	Dushanbe
82	Turkiya	780,6	81,3	Respublika	Anqara
83	Türkmenstan	491,2	5,9	Respublika	Ashxabad
84	Oman	309,5	4,7	Monarxiya	Maskat
85	Vetnam	329,5	94,7	Respublika	Xanoy

86	Qıtay	9599	1394	Respublika	Pekin
87	Yemen	528	28,9	Respublika	Sana
88	Yaponiya	377,9	126,5	Monarxiya	Tokio
89	Ózbekstan	448,9	32,9	Respublika	Tashkent
90	Shıǵıs Timor	14,8	1,2	Respublika	Dili
91	Shri-Lanka	65,6	21,7	Respublika	Kolombo
Afrika					
92	Angola	1246,7	30,4	Respublika	Luanda
93	Benin	112,6	11,5	Respublika	Porto-Novovo
94	Botsvana	581,7	2,2	Respublika	Gaborone
95	Burkina-Faso	274,2	20,3	Respublika	Uagadugu
96	Burundi	27,8	11,8	Respublika	Bujumbura
97	Efiopiya	1127,1	107,5	Respublika	Addis-Abeba
98	Ekvatorial Gvineya	28	1,3	Respublika	Malabo
99	Eritreya	121,3	6	Respublika	Asmera
100	Gabon	267,6	2,1	Respublika	Librevil
101	Gambiya	11,3	2,2	Respublika	Banjul
102	Gana	238,5	29,5	Respublika	Akkra
103	Gvineya	245,8	11,9	Respublika	Konakri
104	Gvineya-Bisau	36,1	1,9	Respublika	Bisau
105	Aljir	2381,7	42,7	Respublika	Aljir
106	Qubla Afrika Respublikası	1219,9	57,7	Respublika	Pretoriya
107	Qubla Sudan	619,7	13	Respublika	Jubba
108	Jibuti	23,2	1	Respublika	Jibuti
109	Kabo-Verde	4	0,6	Respublika	Praya
110	Kamerun	475,4	25,6	Respublika	Yaunde
111	Keniya	582,6	51	Respublika	Nayrobi
112	Komor atawları	2,2	0,8	Respublika	Moroni
113	Kongo	342	5,4	Respublika	Brazzavil
114	Kongo Demokratialıq Respublikası	2345,4	84,3	Respublika	Kinshasa
115	Kot- d' Ivuar	322,4	24,9	Respublika	Yamasukro

dawami

116	Lesoto	30,3	2,3	Monarxiya	Maseru
117	Liberiya	111,3	4,9	Respublika	Monroviya
118	Liviya	1759,5	6,5	Respublika	Tripoli
119	Madagaskar	587	26,3	Respublika	Antananarivu
120	Malavi	118,4	19,1	Respublika	Lilongve
121	Mali	1240	19,4	Respublika	Bamako
122	Orayliq Afrika Respublikasi	622,9	4,7	Respublika	Bangi
123	Marokko	446,5	35,2	Monarxiya	Rabot
124	Mavrikiy	2	1,3	Respublika	Port-Lui
125	Mavritaniya	1030,7	4,5	Respublika	Nuakshot
126	Misr	1001,4	97	Respublika	Kair
127	Mozambik	801,6	30,5	Respublika	Maputu
128	Namibiya	825,4	2,5	Respublika	Vindxuk
129	Niger	1267	22,2	Respublika	Niamey
130	Nigeriya	923,7	195,9	Respublika	Abuja
131	Ruanda	26,3	12,6	Respublika	Kigali
132	San-Tome hám Principi	1	0,2	Respublika	San-Tome
133	Senegal	196,2	16,3	Respublika	Dakar
134	Seyshel atawları	0,45	0,1	Respublika	Viktoriya
135	Somali	637,6	15,2	Respublika	Mogadisho
136	Sudan	1886	41,7	Respublika	Xartum
137	Svazilend (Esvatini)	17,3	1,4	Monarxiya	Mbabane
138	Syerra-Leone	71,7	7,7	Respublika	Fritaun
139	Tanzaniya	948	59,1	Respublika	Dodoma
140	Togo	56,7	8	Respublika	Lome
141	Tunis	163,6	11,6	Respublika	Tunis
142	Uganda	236	44,1	Respublika	Kampala
143	Zambiya	752,6	17,7	Respublika	Lusaka
144	Zimbabve	390,5	16,6	Respublika	Xarare
145	Chad	1284	15,4	Respublika	Njamena

Amerika					
146	Amerika Qurama Shtatlari	9519,4	328	Respublika	Vashington
147	Antigua ham Barbuda	0,44	0,1	Monarxiya	Sent-Jons
148	Argentina	2780,4	44,5	Respublika	Buenos-Ayres
149	Bagam atawlari	13,9	0,4	Monarxiya	Nassau
150	Barbados	0,43	0,3	Monarxiya	Brijaun
151	Beliz	22,9	0,4	Monarxiya	Belmopan
152	Boliviya	1098,5	11,3	Respublika	La-Pas
153	Braziliya	8515,7	209,4	Respublika	Brazilia
154	Dominika	0,75	0,07	Respublika	Rozo
155	Dominikan Respublikasi	48,7	10,8	Respublika	Santo-Domingo
156	Ekvador	283,5	17	Respublika	Kito
157	Gaiti	27,7	10,8	Respublika	Port-o-Prens
158	Gayana	214,9	0,8	Respublika	Jorjtaun
159	Gonduras	112,1	9	Respublika	Tegusigalpa
160	Grenada	0,34	0,1	Monarxiya	Sent-Jorjes
161	Gvatemala	108,9	17,2	Respublika	Gvatemala
162	Kanada	9976	37,2	Monarxiya	Ottava
163	Kolumbiya	1138,9	49,8	Respublika	Bogota
164	Kosta-Rika	51,1	5	Respublika	San-Xose
165	Kuba	110,8	11,1	Respublika	Gavana
166	Meksika	1972,5	130,8	Respublika	Mexiko
167	Nikaragua	129,5	6,3	Respublika	Managua
168	Panama	78,2	4,2	Respublika	Panama
169	Paragvay	406,7	6,9	Respublika	Asunson
170	Peru	1285,2	32,2	Respublika	Lima
171	Salvador	21	6,5	Respublika	San-Salvador
172	Sent-Kits ham Nevis	0,26	0,05	Monarxiya	Baster
173	Sent-Lyusiya	0,62	0,2	Monarxiya	Kastri
174	Sent-Vinsent ham Grenadina	0,39	0,1	Monarxiya	Kingstaun

dawami

175	Surinam	163,8	0,6	Respublika	Paramaribo
176	Trinidad hám Tobago	5,1	1,4	Respublika	Port-of-Speyn
177	Urugvay	176,2	3,5	Respublika	Montevideo
178	Venesuela	921	31,8	Respublika	Karakas
179	Yamayka	11	2,9	Monarxiya	Kingston
180	Chili	756,9	18,6	Respublika	Santyago
Avstraliya hám Okeaniya					
181	Avstraliya	7692,0	24,5	Monarxiya	Kanberra
182	Fiji	18,3	0,9	Respublika	Suva
183	Kiribati	0,71	0,1	Respublika	Bairiki
184	Marshall atawları	0,18	0,06	Respublika	Madjuro
185	Mikroneziya Federativ Shtatları	0,7	0,1	Respublika	Palikir
186	Nauru	0,02	0,01	Respublika	Yaren
187	Palau	0,45	0,02	Respublika	Ngerulmud
188	Papua-Yangi Gvineya	461,7	8,5	Monarxiya	Port-Morsbi
189	Samoa	2,8	0,2	Respublika	Apia
190	Solomon atawları	29,8	0,7	Monarxiya	Xoniara
191	Tonga	0,74	0,1	Monarxiya	Nukualofa
192	Tuvalu	0,02	0,01	Monarxiya	Funafuti
193	Vanuatu	12,2	0,3	Respublika	Port-Vila
194	Yangi Zelandiya	268,6	4,9	Monarxiya	Vellington

Túsinik: Jáhán mámleketleri xalqınıń sanı 1.07.2018-jıl jaǵdayına baylanıslı BMSH maǵıwmatları boyınsha berilgen.

Derek: Population Reference Bureau. 2018 World Population Data Sheet.

MAZMUNÍ

KIRISIW.....	3
I BÓLIM. JÁHÁNNIŇ ULÍWMA SÍPATLAMASI	4
1-BAP. JÁHÁNNIŇ SIYASIIY KARTASI	4
1-§. JáhanniŇ siyasiy kartası.....	4
2-§. Jáhán mámleketleriniŇ socialliq ekonomikalıq rawajlanganlıǵı boyınsha klassifikaciyası.....	7
3-§. MámleketlerdiŇ basqarıw forması hám mámleketlik dúzilisi.....	9
2-BAP. JÁHÁNNIŇ TÁBIYIIY RESURSLARI	12
4-§. JáhanniŇ tabiiy resursları.....	12
5-§. Mineral resurslar geografiyası.....	14
6-§. Tawsılmaytuǵın hám tiklenetuǵın tábiyiy resurslar geografiyası.....	17
7-§. Zamanagóy ekologiyalıq mashqalalar.....	20
3-BAP. JÁHÁNNIŇ XALQÍ	24
8-§. JáhanniŇ xalqınıŇ sanı, ósiwi hám jaylasıwı.....	24
9-§. Jáhán xalqınıŇ jınıslıq, jas, rasalıq quramı.....	28
10-§. Jáhán xalqınıŇ etnikalıq hám diniy quramı.....	32
11-§. Jáhán mámleketleriniŇ urbanizaciyası.....	35
12-§. Ámeliy jumıs.....	39
4-BAP. JÁHÁN XOJALÍǴI	40
13-§. Jáhán xojalıǵı hám xalıqaralıq miynet bólistiriliwi.....	40
14-§. Jáhán ekonomikası orayları hám xalıqaralıq integraciya procesleri.....	42
15-§. Ilim texnika revolyuciyası hám óndiristiŇ rawajlanıwına innovaciyalıq texnologiyalardıŇ tásiiri.....	44
16-§. Jáhán energetikası geografiyası.....	46
17-§. Jáhán metallurgiya hám ximiya sanaatı geografiyası.....	50
18-§. Jáhán mashinasazlıq hám jeñil sanatı geografiyası.....	53
19-§. Jáhán diyqansılıǵı geografiyası.....	55
20-§. Jáhán sharwashılıǵı hám balıqshılıǵı geografiyası.....	59
21-§. Jáhán transportı geografiyası.....	61
22-§. Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar geografiyası.....	64
II BÓLIM. JÁHÁNNIŇ REGIONAL SÍPATLAMASI	67
5-BAP. EVROPA MÁMLEKETLARI	67
23-§. EvropanıŇ geografiyalıq ornı, shegaraları hám siyasiy kartası.....	67
24-§. EvropanıŇ tábiyiy sharayatı hám resursları, xalqı.....	69
25-§. Evropa mámleketleriniŇ ekonomikası.....	72
26-§. Germaniya Federativ Respublikası.....	74
27-§. Ullı Britaniya hám Arqa Irlandiya Birlesken Korolligi.....	77

28-§. Fransiya Respublikasi.....	80
29-§. Italiya Respublikasi.....	83
30-§. Rossiya Federaciyasi.....	86
31-§. Rossiya Federaciyasi xojaligi.....	89
6-BAP. AZIYA MAMLEKETLARI.....	92
32-§. Aziya materiginiñ geografialiq ornı, shegaraları hám siyasiy kartası.....	92
33-§. Aziya mámleketleriniñ tábiyiy resursları hám xalqı.....	94
34-§. Aziya mámleketleriniñ ekonomikalıq rawajlanganlıǵı.....	96
35-§. Qazaqstan Respublikası.....	99
36-§. Qırǵızstan Respublikası.....	101
37-§. Túrkménstan Respublikası.....	104
38-§. Tájikstan Respublikası.....	106
39-§. Ámeliy jumıs (Oraylıq Aziya mámleketlerine salıstırmalı geografialıq sıpatlaması).....	109
40-§. Turkiya Respublikası.....	110
41-§. Iran. Awǵanstan, Pakistan Islam Respublikaları.....	113
42-§. Qıtay Xalıq Respublikası.....	118
43-§. Qıtay ekonomikası hám ekonomikalıq rayonları.....	120
44-§. Koreya Respublikası.....	123
45-§. Yaponiya.....	126
46-§. Hindstan Respublikası.....	129
47-§. Persiya qoltıǵı arab mámleketleri.....	132
48-§. Indoneziya, Malayziya, Singapur mámleketleri.....	135
7-BAP. AFRIKA, AVSTRALIYA HÁM OKEANIYA, AMERIKA MAMLEKETLARI.....	140
49-§. Afrikanıñ geografialıq ornı hám siyasiy kartası.....	140
50-§. Afrika mámleketleriniñ xalqı hám xojaligi.....	143
51-§. Qubla Afrika Respublikası.....	146
52-§. Nigeriya Federativ Respublikası.....	148
53-§. Mısr Arab Respublikası.....	150
54-§. Avstraliya Awqamı.....	152
55-§. Amerikanıñ siyasiy kartası.....	155
56-§. Amerika Qurama Shtatları.....	156
57-§. Amerika Qurama shtatları xojaligi hám ekonomikalıq rayonları.....	159
58-§. Kanada.....	161
59-§. Braziliya.....	163
60-§. Ulıwmalastırırwshı tákirarlaw.....	165
Qosımsha.....	166

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
IRANQUL SAFAROV,
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

Qaraqalpaq tilinde

*Uliwma orta bilim beriw mektepleriniñ
9-klasi ushın sabaqlıq*

Awdarmashılar *M.Nızanov, S. Aytmuratova*
Redaktor *S. Aytmuratova*
Kórk.redaktorı *I.Serjanov*
Tex. redaktorı *B. Turımbetov*
Operator *N.Saukiewa*

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 04.07.2019-j.
Formatı 70x90 $\frac{1}{16}$. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında basıldı.
Kegl 12. Kólemi 11,0. 12,87 shártli b/t. 14,86 esap b/t.
Nusqası 13156 dana. Buyırtpa № .

Ózbekistan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiñ
«O'zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı, famiyliyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı
keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine
tiykarlanıp toltırıladi**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlan- dırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qalıpına keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlandı- rarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pütkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.